

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса

Ніколаєць Ю.О.

**ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА
НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ
(етнополітичний аспект динаміки)**

Монографія

КИЇВ – 2012

УДК 314.17(477.62)

ББК 60.73(4УКР5)

Н 63

Рекомендовано до друку Вченою Радою Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України
(протокол № 6 від 15 листопада 2012 р.)

Рецензенти:

Доктор історичних наук, професор кафедри новітньої історії України
Київського національного університету імені Тараса Шевченка Слюсаренко А.Г.

Доктор політичних наук, провідний науковий співробітник відділу
національних меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України Калакура О.Я.

Науковий редактор:

Доктор історичних наук, професор, завідувач відділу національних
меншин Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса
НАН України Панчук М.І.

Ніколаєць Ю. О.

Н 63 Поселенська структура населення Донбасу : (етнополітичний аспект
динаміки) / Монографія. – К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України,
2012. – 188 с.

ISBN 978-966-02-6656-8

У дослідженні проаналізовано процес становлення і розвитку
поселенської структури населення Донбасу із визначенням найважли-
віших факторів, що обумовлювали її зміни.

Книга розрахована на викладачів, студентів, наукових співробіт-
ників, які цікавляться історією України.

ISBN 978-966-02-6656-8

УДК 314.17(477.62)

ББК 60.73(4УКР5)

© Ніколаєць Ю.О., 2012

© Інститут політичних і етнонаціональних досліджень
ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012

ЗМІСТ

ВСТУП	4
 РОЗДІЛ 1. ПОСЕЛЕННЯ І СКЛАД	
НАСЕЛЕННЯ ДО ПОЧАТКУ XX СТ.	22
 РОЗДІЛ 2. ЗМІНИ ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ	
НАСЕЛЕННЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.	69
 РОЗДІЛ 3. ДИНАМІКА ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ	
НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.	139
 ВИСНОВКИ	177

ВСТУП

Поселенська структура являє собою один із різновидів соціальної структури суспільства. Це поняття відображає стосунки людей між собою у зв'язку із їх приналежністю до одного й того ж, або до різних типів поселення. Типи поселень – це історично утворені, обумовлені поділом праці форми соціальної і просторової організації суспільного виробництва та проживання населення. Типи поселень детермінуються насамперед соціокультурними та соціально-економічними чинниками і являють собою територіально-сконцентровані форми розселення людей, що охоплюють певну територію і часто характеризуються високою густотою населення.

Поселенська структура включає в себе різноманітні види міських та сільських поселень. За кількістю жителів прийнято розрізняти чотири види міст: малі (із населенням 50–100 тис. осіб), середні (100–500 тис.), великі (понад 500 тис.) та дуже великі (понад 1 млн.). За функціями розрізняються передмістя жилі та промислові, міста-супутники (мають самостійну виробничу базу, де працює основна маса жителів), міста поліфункціональні та монофункціональні.

За поселенським принципом індивіди розмежовані у просторі, вони, залежно від типу поселення, є міськими або сільськими жителями. Суттєві відмінності між містом і селом виростають із причин технологічного плану, але основні причини цього зумовлені економічним способом виробництва. Саме організація виробництва може розглядатися як основа у визначенні місця розташування поселень та взаємодії між ними. Економічна діяльність зумовила поширення урбанізації, яка передбачає зростання ролі міст, поглинання ними все більшої частини населення, залучення навіть тих, хто проживає у сільській місцевості, до матеріальних і духовних цінностей міської культури.

Характер розселення мешканців певної території свідчить про багато ознак, за якими розглядаються якісні характеристики і оцінки суспільства і, насамперед, про рівень розвитку продуктивних сил, характер виробничих відносин, рівень загальної виробничої культури, про можливі тенденції соціального і політичного розвитку, про соціально-демографічні процеси і ступінь соціальної мобільності тощо. Характер розміщення, типологія поселень, а також етнічний склад їх мешканців в тих чи інших регіонах залежить від фізико-географічних, економічних, політичних та соціальних умов історичного розвитку.

Аналіз формування поселенської та етнічної структури населення, як правило, здійснюється за рахунок дослідження таких типотворюючих ознак поселення як: чисельність населення; соціально-демографічний склад поселенської групи, який відображає її збалансованість за статтю та віком, здатність до природного відтворення (чи, навпаки, потребу у систематичному поповненні зовні за рахунок міграції); сімейний склад населення, його структуру за освітою, кваліфікацією, співвідношенням осіб різних національностей і різних культурних традицій.

Якісний склад жителів визначає соціально-психологічний клімат в поселенні, пануючі норми поведінки, традиції та сприйняття мешканцями навколишнього світу. Виробничий профіль поселень відображає ємність і професійно-галузеву структуру системи робочих місць в суспільному виробництві, а також соціальну цінність цих місць (рівень заробітної плати, умови праці, можливість отримання житла, місць у дитячих установах тощо).

Рівень соціального розвитку поселень виявляється перш за все в забезпеченні найважливішими елементами соціально-побутової інфраструктури, в якості громадського обслуговування населення. Характеристики цього рівня можна поділити на три групи: 1) забезпеченість населення житлом; якість постачання населення продовольчими та промисловими товарами; 2) розвиток побутового та соціально-культурного обслуговування; 3) місцезнаходження поселень залежно від розташування транспортних магістралей і громадських центрів.

Історія формування поселенської і етнічної структури населення Донбасу – це складний процес, в якому переплелися як інтереси багатьох державних утворень, так і інтереси окремих соціальних та етнічних груп, визначені у першу чергу економічними та соціальними потребами.

Донбас являє собою рівнинну територію, що включає в себе сучасні Донецьку та Луганську області, а також частину Дніпропетровської області України та Ростовської області Російської Федерації. В межах України, як правило, територію Донбасу обмежують Донецькою та Луганською областями, тісне переплетення історичного розвитку, інтересів та господарства яких обумовили неформальне їх об'єднання у загальний історико-культурний та економічний район.

На початку ХХІ ст. Донецький басейн є великим центром вугільної та металургійної промисловості України, одним із про-

відних ділових центрів Української держави, який відіграє важливу роль у визначенні пріоритетів економічного, політичного та соціального розвитку країни. На його території зосереджено значну частину населення України і велику кількість різного роду промислових підприємств, що виділяє Донбас серед інших українських регіонів.

Водночас на етапі забезпечення макроекономічної стабілізації регіональні диспропорції заважають забезпеченню високих темпів економічного зростання по всій території України. Досвід регіонального розвитку держави впродовж останніх років підтвердив судження, що можливості механізмів ринкового саморегулювання, особливо в умовах трансформаційних суспільств, є недостатніми для забезпечення ефективного економічного розвитку. Вони мають доповнюватися послідовною, дієвою, системною державною політикою, невід'ємною складовою якої повинна бути регіональна політика, що спирається на результати аналізу поселенської та етнічної структури населення відповідного регіону. У той же час недоцільним видається перетворення інтересів окремих регіонів на самоціль у сфері втілення в життя загальнодержавних програм.

Ефективні економічні перетворення та реалізація проголошеного Україною євроінтеграційного курсу можуть бути реалізовані лише за умови єдності переважної більшості населення держави у виборі способів вирішення цих питань. У даному випадку регіональні особливості трактування і оцінок вектору зовнішньої і внутрішньої політики держави, сформовані впродовж історичного розвитку окремих регіонів в ході формування поселенської і етнічної структури населення не в останню чергу за допомогою міграційної політики та ідеологічної обробки, можуть стати на перешкоді реалізації багатьох інноваційних проектів. Тим більше, що розвиток поселенської структури населення України призвів до формування значних диспропорцій у розміщенні громадян і зосередженні виробничих потужностей у різних регіонах держави. Тому дослідження процесу формування поселенської структури населення окремих районів України важливе для визначення подальших перспектив їх економічного, соціального та культурного розвитку.

І особливої ваги таке спрямування наукових пошуків набуває у вивченні процесів формування полікультурного суспільства в Україні. Адже суспільні трансформації за роки її незалежності позначилися суттєвими трансформаціями етнополітичної сфери

суспільства. Більше того, в умовах демократизації, зміни політичних і ціннісних орієнтацій ця сфера виявилася чи не найбільш чутливою щодо задекларованої і реальної політики держави. Проблемою стало визначення основ співжиття українців, які складають переважну більшість населення держави, із представниками інших національностей. Не слід також скидати з рахунку того факту, що тривале перебування значної частини українських земель у складі Російської імперії, а пізніше СРСР, сприяло поширенню політики русифікації, що відповідним чином впливала і впливає на політичні настрої громадян України.

Незалежна Україна як правова демократична держава, керуючись загальноновизнаними нормами і принципами міжнародного права в національній сфері, Декларацією про державний суверенітет України, намагається максимально забезпечувати політичні, економічні і соціальні права всіх громадян, повну свободу розвитку всіх національних мов і культур. Крім того, чинне законодавство України передбачає захист прав національних меншин шляхом укладання міжнародних договорів та угод. Такі договори або угоди укладені з Російською Федерацією, Угорщиною, Польщею, Румунією, Молдовою, Литвою та іншими країнами. Ці акти передбачають співробітництво зацікавлених сторін щодо захисту етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності національних меншин, створення відповідних умов для реалізації їх етнополітичних інтересів.

Проте виважене ставлення Української держави до національної політики іноді використовується різними зацікавленими сторонами з метою дестабілізації обстановки на її території, для чого нерідко служить довільне тлумачення історичних фактів, пов'язаних в тому числі із формуванням поселенської та етнічної структури населення частини регіонів України. На жаль, одним із регіонів, довільне трактування історії формування поселенської і етнічної структури населення якого часто використовується для досягнення антиукраїнських політичних цілей, став Донбас.

Варто відзначити, що процес освоєння земель сучасного Донбасу привертав увагу науковців у зв'язку з аналізом соціально-економічних наслідків колонізаційної політики. Як наслідок, була створена низка праць з соціально-економічних питань, де історія Донбасу епізодично розглядалася через призму участі селян у русі переселенців. Спільною рисою виступало упереджене подання процесу колонізації

виключно як одного з етапів формування Російської імперії. З цих позицій на рубежі ХХ ст. були створені роботи О.А.Кауфмана, Є.Ігнат'єва, О.Клауса, М.К.Любавського.¹

В силу політичних причин у період існування Російської імперії набуло розповсюдження ототожнення частини сучасних східно-українських земель виключно із Південною Росією. Увагу дослідників привертала у першу чергу участь державних структур Російської імперії у колонізації південних степових територій. Водночас за надмірною увагою до так званої урядової колонізації у тінь відходила вільна колонізація краю за участі козацьких об'єднань.² Водночас цінний матеріал з історії заселення окремих частин Донщини та українського міграційного руху XVII–XVIII ст. вміщено в працях істориків церкви, які створили свої праці у другій половині XIX ст.³

У другій половині XIX – на початку ХХ ст. з'явилися дослідження історії взаємин донського та запорізького козацтва, окраїнними володіннями яких виявилися й деякі території сучасного Донбасу.⁴ У цей час фактично й було започатковано поширення в науковій літературі уявлення про Донбас як про рубіж між росіянами і українством із визначенням меж просування їх представників у степових територіях сучасної східної і південної частини України.

У науковій літературі причини міграцій на території Катеринославщини у другій половині XIX ст. в основному розглядались у контексті вивчення загальних факторів, що спричиняли міграційний рух на теренах Російської імперії і викликали переміщення пред-

¹ Игнат'ев Е. Россия и окраины / Е. Игнат'ев // Политическая библиотека «Биржевых ведомостей». – СПб, 1906. – Вып. 26; Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Типография товарищества Обществнная польза, 1905; Клаус А. Наши колонии. Опыты и материалы по истории иностранной колонизации в России / А. Клаус. – СПб, 1869; Любавский М. К. Обзор истории русской колонизации / М. К. Любавский. – М., 1906.

² Багале́й Д. И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства / Д. И. Багале́й. – М., 1887; Миклашевский И. Н. К истории хозяйственного быта Московского государства / И. Н. Миклашевский. – М., 1894; Скальковский А. А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края / А. А. Скальковский. – О., 1836.

³ Гумилевский (Филарет). Историко-статистическое описание Харьковской епархии / Гумилевский (Филарет). – Х., 1858; Макарьевский (Феодосий). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии / Макарьевский (Феодосий). – Екатеринослав, 1880.

⁴ Скальковский А. А. История Новой Сечи или последнего Коша Запорожского / А. А. Скальковский. – О., 1846; Эварницкий Д. И. Вольности Запорожских козаков: (историко-топограф. очерк) / Д. И. Эварницкий. – СПб., 1890. – 384 с.

ставників окремих соціальних верств або етносів. Для дореволюційної історіографії характерним було висвітлення причин міграцій, що були пов'язані з проблемою аграрного перенаселення в центральних регіонах Російської імперії та формуванням нових промислових районів.⁵ За радянських часів дослідники приділяли велику увагу вивченню міграційних процесів, викликаних розвитком промисловості Російської імперії та розгортанням робітничого руху. Певною мірою розглядалися також проблеми, пов'язані із міграцією представників окремих етносів: українців, німців, євреїв та інших.⁶ Загальним мотивом досліджень ставало вивчення економічної політики російського уряду.

Протягом 30-х – 40-х років ХХ ст. увагу науковців привертало вивчення соціально-економічного підґрунтя міграцій населення на землі Донбасу, історії розвитку господарювання, визначення обставин, що призвели до започаткування промислового видобутку вугілля. У той же час починає активно розроблятися проблема українського міграційного руху в XVII–XVIII ст.⁷ Багато уваги приділялося висвітленню процесу формування поселень, заснованих іноземними мігрантами та їх ролі у господарському розвитку краю.

У повоєнні часи з'явилися праці, де висвітлювалися різні аспекти історії донського козацтва із визначенням його ролі в освоєнні Донбасу. Особлива увага приділялася висвітленню повстанського руху у регіоні.⁸

Важливе значення мала підготовка і видання «Історії міст і сіл Української РСР», де було представлено матеріали з історії поселень Донецької та Луганської областей. На жаль у частині з них з часом виявився ряд неточностей.⁹

⁵ Кауфман А. А. Переселение и колонизация / А. А. Кауфман. – СПб.: Типография товарищества Общественная польза, 1905; Ренников А. Золото Рейна. О немцах в России / А. Ренников. – Петроград: Тип. т-ва А. С. Суворина «Новое время», 1915.

⁶ Лось Ф. Є. Робітничий клас України в 1907 – 1913 рр. / Ф. Є. Лось. – К.: Вид-во АН УРСР, 1962. – 196 с.; Якименко М. Міграції українського селянства (1861–1905 рр.) / М. Якименко. // Укр. іст. журн. – 1982. – № 9. – С. 61-71.

⁷ Полонская-Василенко Н. Заселение южной Украины в середине XVIII в. / Н. Полонская-Василенко // Историк-марксист. – 1941. – № 5. – С. 30-46; Полонская-Василенко Н. Из истории Южной Украины в XVIII веке. Заселение Новороссийской губернии (1764–1775 гг.) / Н. Полонская-Василенко // Исторические записки. – 1942. – № 13. – С. 130-174.

⁸ Пронштейн А. П. Земля Донская в XVIII веке / А. П. Пронштейн. – Ростов-на-Дону, 1961.

⁹ Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1968. – Т.: Луганська область. – 940 с.; Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. – К., 1970. – Т.: Донецька область. – 992 с.

Протягом повоєнного періоду радянські дослідники вивчали різні аспекти розвитку промисловості Донбасу, включаючи до своїх праць розгляд питань, пов'язаних із трудовими міграціями до регіону у період до більшовицького перевороту 1917 р.,¹⁰ підготовкою кадрів,¹¹ підвищенням продуктивності праці¹² і посиленням ідеологічної роботи у середовищі гірників.¹³

¹⁰ Дружинина Е. И. Северное Причерноморье в 1775–1800 гг. / Е. И. Дружинина – М., 1959; Иванова Ю. В. Особенности формирования хозяйственного комплекса многонационального района Приазовья / Ю. В. Иванова // Культурно-бытовые процессы на Юге Украины. – М., 1979. – С. 74-91; Карабузан В. М. Заселение Новороссии в XVIII – первой половине XIX века / В. М. Карабузан. – М., 1976; Наулко В. Развитие межэтнических связей на Украине / В. Наулко. – К., 1975.

¹¹ Баканов І. Н. Діяльність партійних організацій Донбасу по добору, розстановці і вихованню кадрів у період між XX і XXII з'їздами КПРС / І. Н. Баканов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 39. – К., 1970. – С. 130-137; Баканов І. Н. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості (1956–1958 рр.) / І. Н. Баканов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 137-148; Воробйов О. П. Боротьба Комуністичної партії України за завершення відбудови і дальший розвиток вугільно-металургійної бази Донбасу між XVI і XVII з'їздами КП(б)У (1949–1952 рр.) / О. П. Воробйов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 72-82; Воробйов О. П. Соціалістичне змагання в промисловості Донбасу в роки завершення відбудови і дальшого розвитку народного господарства (1949–1952 рр.) / О. П. Воробйов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 77-82; Гальченко Г. Я. Діяльність партійних організацій по відбудові і розвитку електроенергетики Донбасу в 1946–1950 рр. / Г. Я. Гальченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 61-71.

¹² Гайдуков В. Ф. Партійні організації Донбасу в боротьбі за технічний прогрес у вугільній промисловості: (1959–1965 рр.) / В. Ф. Гайдуков // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 16. – К., 1967. – С. 133-144; Дяченко П. Г. Партійні організації Донбасу – організатори зміцнення матеріально-технічної бази вугільної промисловості (1956–1969 рр.) / П. Г. Дяченко // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 54. – К., 1972. – С. 93-100; Маковская А. М., Якименко Л. А. Партийные организации Донбасса в борьбе за технический прогресс и внедрение новой техники в металлургической промышленности в 1951–1961 гг. / А. М. Маковская, Л. А. Якименко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 74. – К., 1975. – С. 95-103; Стеля Б. И. Коммунистическая партия – вдохновитель и организатор патриотических подвигов комсомола в угольной промышленности Донбасса в период между XX и XXI съездами КПСС / Б. И. Стеля. – К.: Вид-во Київськ. ун-ту, 1960. – 189 с.; Филимоненко В. Я. Ленинский комсомол – верный помощник Коммунистической партии в борьбе за дальнейшее развитие угольной и металлургической промышленности Донбасса (1953–1958 гг.) / В. Я. Филимоненко. – К.: Б.В., 1963. – 146 с.

¹³ Арамбалик М. В. Партійні організації на чолі соціалістичного змагання робітників вугільної та металургійної промисловості Донецької області в роки п'ятої п'ятирічки / М. В. Арамбалик // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К.,

Проблемам формування трудових ресурсів, в тому числі й на території Донбасу, було присвячено праці В.О.Романцова, Д.С.Шелеста, В.Ф.Близнюка та ін., у яких показано динаміку змін складу робітників у регіоні після завершення Другої світової війни.¹⁴ У працях М.Вознесенського, П.Денисенка, М.Хорошайлова показувалася роль партійних організацій у відбудові промисловості Донбасу із визначенням внеску у будівництво комсомольсько-молодіжних загонів.¹⁵

Окремо розглядалася історія найбільш визначних промислових підприємств Донбасу із визначенням ролі трудових міграцій у їх становленні та розвитку.¹⁶ Але досліджень державної міграційної політики в роки існування СРСР радянськими вченими практично не проводилося. Не існувало вільного доступу і до статистичних

1967. – С. 110-122; Баканов І. Н. Агітаційно-масова робота партійних організацій Донбасу в галузі забезпечення соціалістичного змагання в період ХХ–ХХІІ з'їздів КПРС / І. Н. Баканов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 46. – К., 1971. – С. 107-112; Білоколот В. Д. Боротьба партійних організацій Донбасу за виконання ленінського принципу гласності соціалістичного змагання: (на матеріалах важкої промисловості – 1959–1965 рр.) / В. Д. Білоколот // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 53. – К., 1972. – С. 107-114; Близнюк В. Ф., Литвин Т. Г. Деятельность партийных организаций промышленных предприятий Донбасса по развитию межреспубликанского социалистического соревнования в годы пятой пятилетки / В. Ф. Близнюк, Т. Г. Литвин // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 118. – К., 1982. – С. 71-76; Варфоломеев А. Ф. Діяльність партійних організацій Донбасу по комуністичному вихованню працівників вугільної промисловості у 1959–1965 рр.: (на матеріалах Ворошиловградської і Донецької областей) / А. Ф. Варфоломеев // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 71. – К., 1975. – С. 32-38; Инициатива и ответственность: Из опыта работы Донецкой областной парторганизации. – Донецк: Донбасс, 1968. – 99 с. та ін.

¹⁴ Близнюк В. Ф. Кількісні зміни в складі робітників Донбасу (1951–1958 рр.) / В. Ф. Близнюк // Укр. іст. журн. – 1975. – №7. – С. 92-97; Романцов В. О. Робітничий клас Української РСР (1946–1970 рр.) / В. О. Романцов. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1972. – 219 с.; Шелест Д. С. Количественные и качественные изменения в составе рабочего класса Украинской ССР (1950–1970 гг.) / Д. С. Шелест. – Д.: Промінь, 1971. – 186 с. та ін.

¹⁵ Вознесенский Н. А. Военная экономика СССР в период Отечественной войны / Н. А. Вознесенский. – М.: ОГИЗ. Гос. изд-во полит. лит-ры, 1948. – 191 с.; Денисенко П. І. Комуністична партія України – організатор відбудови народного господарства республіки (1943–1945) / П. І. Денисенко. – К.: Політвидав України, 1968.; Хорошайлов Н. Ф. Деятельность Коммунистической партии по возрождению Донбасса в 1943–1945 гг. / Н. Ф. Хорошайлов – К.: Вища школа, 1973. – 240 с. та ін.

¹⁶ Зарево над заводом: история Макеевского завода им. С. М. Кирова. – Донецк: Донбасс, 1965. – 128 с.; Коммунарцы: история Коммунарского ордена Красного Знамени металлургического завода. – Донецк: Донбасс, 1965. – 127 с.

даних. Розміщення трудових ресурсів певною мірою розглядалося лише у працях економістів та науковців, які займалися економічною географією. Окремі теоретичні питання розміщення трудових ресурсів і спрямування міграцій були викладені протягом 50-х – 70-х років у працях В.М.Вольпе, М.Я.Соніна, В.А.Третьякової.¹⁷

Аналіз демографічної політики в УРСР як одного із засобів русифікації в роки «відлиги» був здійснений істориком української діаспори В.Кубійовичем, який висвітлив процес поступового планомірного зростання кількості росіян в УРСР, наголошував, що за роки семирічки (1959–1965 рр.) в Україну прибуло близько 3 млн. росіян. Особливо великий відсоток їх прибував до українських міст. Автор, на основі опрацювання широкого кола джерел, висвітлив переміщення трудових ресурсів насамперед до Донбасу та південної частини України, вказував, що підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру.¹⁸

Зростання питомої ваги росіян представниками радянської історіографії пояснювалося в основному економічною доцільністю використання їх праці. Натомість історики української діаспори визначали збільшення росіян в Україні як один із засобів здійснення русифікаторської політики. У той же час варто підкреслити, що у наукових виданнях, створених як радянськими дослідниками, так і вченими української діаспори, відзначалося, що саме українське населення складало і складає більшу частину жителів Донбасу. Наголошувалося на важливості внеску українців у заселення та господарське освоєння Донбасу.

Після розпаду СРСР вивчення історії Донбасу, на жаль, поступово отримало певним чином політичний підтекст. Після відновлення Української державності, коли російсько-українські взаємини у бага-

¹⁷ Вольпе В. М., Клупт В. С. Лекции по экономической географии СССР / В. М. Вольпе, В. С. Клупт. – Л.: Изд-во Ленинград. ун-та, 1964. – 128 с.; Сонин М. Я. Актуальные проблемы использования рабочей силы в СССР / М. Я. Сонин. – М.: Мысль, 1965. – 303 с.; Сонин М. Я. Воспроизводство рабочей силы и баланс труда / М. Я. Сонин. – М.: Госполитиздат, 1959. – 368 с.; Третьякова В. А. Экономическая сущность миграции населения при социализме и вопросы ее регулирования / В. А. Третьякова. – Автореф. дисс... канд. экон. наук. – Свердловск, 1975. – 21 с.

¹⁸ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959-1969 рр. / В. Кубійович // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42.

тьох питаннях набули ознак протистояння, у дослідженнях вчених-русофілів почало з'являтися твердження про «істинно російську суть Донбасу».¹⁹ Істотною особливістю поглядів авторів цих публікацій є вибірковість у визначенні населених пунктів при аналізі співвідношення росіян і українців в Донбасі. Виділяючи ті міста і села, де більшість населення складали росіяни, як правило, і робиться поспішний висновок про «російську суть Донбасу». Водночас нерідко ігнорується загальне співвідношення російського і українського населення на землях Донбасу, оскільки воно залишалося не на користь росіян. Одним із прикладів такого ігнорування, на жаль, може бути твердження П.П.Толочка про кількісну перевагу росіян на землях Донбасу із посиланням на книгу В.Корнілова (Корнилов В. Донецко-Криворожская республіка. Расстрелянная мечта. – Х.: «Фолио», 2011. – 603 с.), а не на дані переписів населення регіону.²⁰

У працях провідних українських науковців помітне прагнення на основі широкої джерельної бази визначити співвідношення чисельності різних етнічних груп на території Донбасу та висвітлити їх участь в колонізації краю та подальшій розбудові промисловості.

Варто окремо виділити дослідження В.Пірко, який, на основі вивчення широкого кола джерел, проаналізував співвідношення вихідців з російських і українських територій в Донбасі під час колонізації краю.²¹ Вчений справедливо вказував на деструктивну роль Російської імперії у розвитку міжкозацьких взаємин. До речі, саме його позиція, пов'язана із доведенням домінування вихідців з території сучасної центральної України у освоєнні степових земель,

¹⁹ Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М.: АЛГОРИТМ, 2008. – 352 с.; Широкоград А. Россия и Украина. Когда заговорят пушки... / А. Широкоград. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2008. – 429 с.; Донбасс в составе России и СССР // Режим доступу: http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%BE%D0%BD%D0%B5%D1%86%D0%BA%D0%B0%D1%8F_%D0%A0%D0%B5%D1%81%D0%BF%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B8%D0%BA%D0%B0; Донбаська ідентичність: аналіз кількох концепцій // Режим доступу: <http://ukrconsensus.org.ua/analytics/40-donbaska-identichnist-analiz-kilko-konceptij.html>

²⁰ Толочко П. П. Украина в оранжевом интерьере / П. П. Толочко. – К.: Адеф-Украина, 2012. – С. 185.

²¹ Пірко В. Заселення Донеччини / В. О. Пірко. – Донецьк, 2003; Пірко В. Наступ царату на землі Війська Запорозького / В. О. Пірко // Схід. – 1998. - № 1-2 (18-19). – С. 54-58; Схід. – 1998. – №3 (20). – С. 48-54; Пірко В. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Схід. Видавн. дім, 2004. – 224 с.

безпідставно критикується прихильниками тези про «споконвічну належність Донбасу до російських територій».

Важливі дослідження історії формування поселенської структури Донбасу до XIX ст. належать українським вченим В.І.Подову та В.С.Курило, які переконливо довели, що до XVIII ст. найбільший вплив на території Донбасу мали козацькі об'єднання, насамперед українські, які спільно з донськими козаками боролися проти татар.²²

Взаємини між різними козацькими об'єднаннями досліджували В.А.Брехуненко та В.М.Полторак. В.А.Брехуненко прийшов до висновку, що ключова роль в генезі низового донського козацтва належить українським козакам, а субстрат волзького та верхового донського козацтва утворився за переваги вихідців з московсько-рязанського прикордоння. Підґрунтя міжкозацьких взаємин заклали породжені єдністю козакотворчого процесу в поясі Дон–Яїк–Терек наступні чинники: поява й закорінення у свідомості козацтва відчуття глибинної схожості, «не чужості» з іншими козацькими спільнотами, спорідненість способу життєдіяльності, сутнісна однотипність завдань відносно мусульманських сусідів, збіг інтересів у справі захисту «козацьких вольностей». Вчений підкреслював, що провідна роль в українсько-донських стосунках належала українським козакам, які всебічно використовували фактор взаємин з Доном в інтересах змагань з Варшавою та протистояння з мусульманськими сусідами.²³

В.М.Полторак стверджував, що протягом 1734–1775 рр. запорозька та донська старшина визначала організацію та характер запорозько-донських взаємин. Поступово її приватні економічні інтереси злилися із загальновійськовими. Запорозькі та донські середняки залежали від офіційної позиції старшини. Козацька голота відігравала другорядну роль, вона не втягувалась у міжстаршинські конфлікти і йшла у найми як до запорозьких, так і до донських підприємців. Некозацьке населення військових земель виступало не суб'єктом, а об'єктом міжкозацьких взаємин – потужним людським ресурсом, який обидва війська отримували із Лівобережної та Слобідської України, що дозволяв і запорозьким, і донським підприємцям швидкими темпами освоювати природні ресурси краю, нарощувати

²² Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009.

²³ Брехуненко В. А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2000.

товарне виробництво. Наприкінці існування Нової Січі, щоб зайняти провідні позиції у багатьох сферах економіки регіону.²⁴

Процес заселення південно-східних степів України у другій половині XVII – XVIII ст. вивчала І.Ю.Бровченко, яка комплексно дослідила хід заселення та господарського розвитку територій у середній течії р. Сіверський Донець за період від виникнення тут населених пунктів, зафіксованих у джерелах XVII ст., до кінця XVIII ст.²⁵

Певною мірою розвиток поселенської структури на землях Донбасу вивчався в рамках дослідження історії вугільної та металургійної промисловості краю.²⁶ Тут подаються окремі відомості про переміщення працівників в Донбас у зв'язку із потребами розвитку господарства. Подібні дані присутні у творах дослідників, які студіювали різні питання підготовки кадрів для промислових підприємств регіону.²⁷

Важливо відзначити внесок у вивчення поселенської та етнічної структури населення Донбасу науковців, які досліджували

²⁴ Полторак В. М. Взаємини запорозького та донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціально-економічний аспекти / В. М. Полторак. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – О., 2007. – 21 с.

²⁵ Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – протягом XVIII ст. / І. Ю. Бровченко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2004. – 25 с.

²⁶ Бут А. Н. Сталинизация промышленности: развитие и размещение производительных сил СССР (II половина 20-х – 30-е годы) / А. Н. Бут. – Донецк: ДонГУ, 1995. – 34 с; Бут О. М., Добров П. В. «Економічна контрреволюція» в Україні в 20–30-ті роки ХХ століття: від нових джерел до нового осмислення / О. М. Бут, П. В. Добров. – 2-е доп. і випр. вид. – Донецьк: УкрНТЕК, 2002. – 315 с.; Бут О. М. Стаханівський рух: змагання чи новаторство / О. М. Бут // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – № 3/4. – С. 146-154; Касперович В. М. Адміністративно-командне керівництво важкою промисловістю Донбасу у 1938 – червні 1941 років / В. М. Касперович. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002; Суюсанов Л. І. Вугільна промисловість і шахтарі України в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) / Л. І. Суюсанов. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2002; Бондаренко В. С. Вугільна промисловість Донбасу в умовах радянської модернізації / В. С. Бондаренко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004.

²⁷ Краснонос Ю. М. Формування кадрів робітників вугільної промисловості України (1926–1939 рр.) / Ю. М. Краснонос. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 1995. – 23 с; Куглер С. О. Проблеми підготовки робітничих кадрів для промисловості і транспорту України в 1921–1941 рр.: (на матеріалах партійних та суспільних організацій України) / С. О. Куглер. – Д., 1994. – 24 с.; Лікарчук І. Л. Розвиток змісту і форм підготовки кваліфікованих робітників в Україні в 1920–1929 рр. / І. Л. Лікарчук – Автореф. дис... канд. пед. наук. – К., 1995. – 24 с.; Моисеева Т. Н. Подготовка квалифицированных кадров: опыт и уроки (1933–1941 гг.) / Т. Н. Моисеева. – Автореф. дис... канд. ист. наук. – О., 1992. – 18 с.

різні аспекти життєдіяльності окремих етнічних груп на території краю із визначенням динаміки кількості їх представників та особливостей господарської діяльності.²⁸

Певне уявлення про зміни у складі населення Донбасу забезпечують дослідження, присвячені вивченню депортацій населення України в роки радянської влади, де показано їх вплив на формування поселенської структури краю. Особливо це стосується переміщення частини мешканців західноукраїнських областей до Донбасу.²⁹ У дослідженнях сучасних українських науковців показано згубний вплив голодомору 1932–1933 рр. на жителів Донбасу із визначенням числа людських втрат регіону.³⁰

Міграційні процеси в Донбасі у 1939–1959 роках вивчав М.Алфьоров, який охарактеризував показники зовнішніх міграцій та визначив їх вплив на зміни чисельності населення в 1939–1959 роках, розкрив особливості керування та методи організації і проведення

²⁸ Гончаров В. В. Еврейская сельскохозяйственная колонизация Мариупольского уезда Екатеринославской губернии во второй половине XIX века / В. В. Гончаров // Вісник Донецького університету. Серія: Гуманітарні науки. – Донецьк, 1998. – № 2. – С. 13-16; Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Львів, 2005. – 23 с.; Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – 21 с.; Татаринов С. И. и др. Евреи Бахмута-Артемовска. Очерки истории XVIII – XX столетий / С. И. Татаринов, Ю. А. Семик, С. В. Федяев. – Артемовск, 2001. – 84 с.; Федоровский Ю. Р. Евреи Донбасса: начало истории (XIX – начало XX вв.) / Ю. Р. Федоровский // Історична наука: спадщина і сучасність: (матеріали II регіон. наук. конф.) – Луганськ: Вид-во Східноукр. нац. ун-ту ім. В. Даля, 2001. – 136 с.; Якубова Л. Д. Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921–1935 рр.) / Л. Д. Якубова. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2007. – 36 с.

²⁹ Адамовський В. І. Депортації населення України в першій половині XX століття: причини, наслідки, шляхи повернення на Батьківщину / В. І. Адамовський. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2004. – 22 с.; Кіцак В. М. Депортація українців з Польщі в УРСР у 1944–1946 рр. та їх соціально-економічна адаптація / В. М. Кіцак. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2003. – 20 с.; Надольський Й. Е. Депортаційна політика сталінського тоталітарного режиму в західних областях України (1939–1953 рр.) / Й. Е. Надольський. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Л., 2007. – 18 с.; Сивирин М. А. Депортації та переміщення населення західних земель України 40-х – на початку 50-х років XX ст. / М. А. Сивирин. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 20 с.

³⁰ Пшеничний Т. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) / Т. Ю. Пшеничний. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008.

зовнішніх міграцій населення. Уваги заслуговує твердження дослідника про вплив на міграційні процеси в Донбасі поступового зменшення рентабельності видобутку вугілля в регіоні з середини 1950-х років.³¹

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. з'явилися праці українських істориків, присвячені дослідженню історії окремих етнічних груп, що проживали на території регіону: росіян,³² греків,³³ євреїв,³⁴

³¹ Алфьоров М. А. Міграційні та демографічні процеси у Донецькій області 1943-1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 1 (59). – С. 26-29; Алфьоров М. А. Міграційні та демографічні процеси у Луганській області 1943-1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 2 (60). – С. 12-16; Алфьоров М. А. Депортації українського населення у Донбас 1944–1949 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2004. – № 3 (61). – С. 61-65; Алфьоров М. А. Еволюція державної міграційно-демографічної політики в Донбасі у 1950-ті роки / М. А. Алфьоров // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – №7. – С. 3-13; Алфьоров М. А. Особливості організації зовнішніх міграцій населення в Донбасі у 1946–1948 рр. / М. А. Алфьоров // Історичні записки: зб. наук. праць. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – № 9. – С. 3-10; Алфьоров М. А. Місце зовнішніх міграцій населення в Донбас у відновленні і формуванні його трудових ресурсів у 1943–1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2005. – № 4 (70). – С. 57-61; Алфьоров М. А. Основні риси державної міграційно-демографічної політики в Донбасі в 1943–1951 рр. / М. А. Алфьоров // Схід. – 2005. – № 6 (72). – С. 79-82; Алфьоров М. А. Заходи щодо залюднення Донбасу в умовах воєнної депопуляції населення 1943–1945 рр. / М. А. Алфьоров // Матеріали Міжнародної наук.-практ. конф. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2005. – С. 30-35; Алфьоров М. А. Методи організації зовнішніх міграцій населення в Донбас у 1943–1951 рр. / М. А. Алфьоров // Донецький вісник Наук. тов-ва ім. Т. Шевченка. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2005. – Т. 8. – С. 146-154.

³² Малярчук Н. Г. Росіяни в сільських поселеннях Донецької губернії: (за матеріалами перепису 1923 року) / Н. Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження: матеріали IV Міжнар. наук. конф. молодих вчених та студентів «Нації та міжнаціональні відносини в історії людства очима молодих дослідників». – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – № 2. – С. 191-197; Малярчук Н. Г. Росіяни в суспільно-політичному, економічному та культурному житті Донбасу на початку проведення політики українізації / Н. Г. Малярчук // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2003. – № 5/6. – С. 93-99; Малярчук Н. Г. Особливості розміщення російського населення в Донбасі та динаміка його чисельності у 20-30 рр. ХХ ст. / Н. Г. Малярчук // Праці наук. конф. Донецького нац. ун-ту за підсумками науково-дослідницької роботи за період 2003-2004 р. – Донецьк: Вид-во ДонНУ, 2005. – С. 69-70.

³³ Новікова С. В. Особливості землекористування грецьких сільських громад Північного Приазов'я (II-а половина ХІХ ст.) / С. В. Новікова // Історія України. Мало-відомі імена, події, факти. – Вип.18. – К.; Донецьк, 2001. – С. 7-13; Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / С. В. Новікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – 21 с.;

німців³⁵ тощо. У цих працях висвітлювалися проблеми переселення та облаштування колоністів на нових землях, взаємовідносини із владними органами Російської імперії (а пізніше – СРСР), особливості ведення господарства та облаштування поселень.

Загалом мабуть найважливішою стороною місця Донбасу в історії українського народу було саме те, що він був передмежовою стороною в розселенні українців на сході. У зіткненні зі

Пономарьова І. С. Етнічна історія греків Приазов'я (кінець XVIII – початок XXI ст.) / І. С. Пономарьова. – К., 2006. – 300 с.; Терентьева Н. А. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.) / Н. А. Терентьева. – К., 1999. – 352 с.; Якубова Л. Маріупольські греки: (етнічна історія). 1778 р. – початок 30-х років XX ст. / Л. Якубова. – К., 1999. – 331 с.

³⁴ Гончаров В. В. Еврейская сельскохозяйственная колонизация Мариупольского уезда Екатеринославской губернии во II половине XIX в. / В. В. Гончаров // Вісник Донецького університету. – 1998. – № 2. – С. 13-16; Сучкова О. Ю. Форми прояву антисемітизму в Донбасі в 1920–30-ті рр. / О. Ю. Сучкова // Історичні і політологічні дослідження. – 2004. – № 4 (22). – С. 101-111; Нікольський В. М., Сучкова О. Ю. Єврейське населення Донецької губернії 1920-х рр.: статистико-соціологічне дослідження / В. М. Нікольський, О. Ю. Сучкова // Історичні і політологічні дослідження. – 1999. – № 1-2. – С. 106-112; Нікольський В. М., Сучкова О. Ю. Єврейське населення Донецької губернії за переписом 1923 року / В. М. Нікольський, О. Ю. Сучкова // Зб. наук. праць III Регіональної наук. конф. «Етнокультурні процеси на Півдні України в XIX–XX ст.», 14-15 вер. 2000 р. – Запоріжжя: ЗДТУ, 2000. – С. 30-35.

³⁵ Захарченко Т. К. Німецькі колонії Бердянського повіту / Т. К. Захарченко // Наукові записки (історичні науки). Спеціальне видання історичного факультету Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова й соціально-гуманітарного факультету Бердянського державного педагогічного університету. – Вип. 46. – К.-Бердянськ, 2002. – С. 47-51; Захарченко Т. К. Особенности основания, адаптации и развития немецких и меннонитских колоний Бердянского уезда / Т. К. Захарченко // Вопросы германской истории. Сб. науч. тр. / Отв. ред. С. И. Бобылева. – Д.: РИО ДНУ, 2003. – С. 75-85; Лях К. С. Проблема етнічної ідентифікації і самоідентифікації німецькомовного населення Півдня України кінця XVIII – першої чверті XX ст. / К. С. Лях // Історичні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – № 2 (14). – С. 103-107; Сиволапов В. О. Проблеми утворення національно-територіального районування німецьких колоній Луганської округи у 20–30-ті рр. XX століття / В. О. Сиволапов // Матеріали XI наук.-практ. конф. з проблем вищої освіти «Університет і регіон» (19-20 жовтня 2005 р.) – Луганськ, 2005. – С. 57-61; Сиволапов В. О. Адміністративно-територіальна реформа та утворення німецьких національних сільських рад у складі Луганської округи у 20–30-ті роки XX століття / В. О. Сиволапов // Матеріали Міжнар. наук. конф. «Проблеми світового розвитку в історичному контексті» (27 листоп. 2006 р.). – Луганськ, 2006. – С. 62-64.

сходом, насамперед російським і відбувалася постава Донбасу як частини України – географічно, демографічно, політично, економічно, культурно.³⁶

Найбільш вагоме дослідження історії Донбасу саме як російсько-українського прикордоння здійснив Г. Куромія, визначивши обставини переселення і розміщення російського і українського населення на території регіону впродовж 1870–1990-х років.³⁷

У контексті розташування Донбасу на межі розселення українців і росіян важливо проаналізувати теоретико-методологічні дослідження, автори яких визначали умови формування ідентичностей мешканців прикордонних територій, поширення світобачення, характерного для прикордонних земель, вглиб території країни та умов економічного розвитку етнічних груп, що межують одна з іншою. У фаховій літературі проблема співвідношення державних кордонів і сфер економічного впливу досліджується у різних теоретичних аспектах: з погляду геополітики, історії державної влади, в межах теорій націоналізму й економічного функціоналізму.

Прихильники «світосистемноідентичнісного підходу» А.Паасі (Фінляндія), Д.Ньюмен (Ізраїль), Дж.О'Локлін (США), П.Тейлор, Дж.Вотербері (Велика Британія), Т.Лунден (Швеція), досліджуючи кордони взаємопов'язаних територіальних рівнів залежно від еволюції ідентичностей та їхнього місця в ієрархії політичних кордонів, створили модель взаємозв'язків між розміщенням кордонів та ієрархією територіальних ідентичностей. Вона нерідко використовується для вирішення прикордонних конфліктів у національному та державному будівництві.

Прибічники «геополітичного підходу» досліджуючи вплив глобалізації та інтеграції на політичні кордони виробили уявлення про процеси «детериторіалізації» та «ретериторіалізації» й еволюцію сукупності функцій політичних і адміністративних кордонів. Крім того, науковцями здійснюється дослідження кордонів як соціальних уявлень у плані вивчення їх як соціального конструкту, відображення минулого і сучасного станів суспільних відносин. У цьому сенсі мова йде про

³⁶ Русначенко А. Донбас в історії України ХХ століття / А. С. Русначенко // Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm

³⁷ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Г. Куромія. – К., 2002.

розробку підходів до вивчення кордонів як важливого елементу етнічної, національної та інших територіальних ідентичностей, їхньої ролі як соціального символу і значення у політичному дискурсі.

Х. ван Хотум і О.Кранш (Нідерланди) та Дж.Скотт (Німеччина) розробили так званий «ПСП-підхід» (політика–сприйняття–практика), який передбачає дослідження взаємозв'язку між політикою, що визначає проникливість кордону, її сприйняттям людьми і практикою різних видів діяльності, пов'язаних із кордоном. Вони проаналізували взаємодію політики, регулювання функцій кордону, її сприйняття, ідентичності людей і діяльність на територіальних рівнях, а також вплив вказаних факторів на управління транскордонними регіонами.

Прихильники «екополітичного підходу» О.Янг, А.Вестінг, Г.Уайт (США), Н.Кліот (Ізраїль), С.Долбі (Канада), Дж.Блейк (Велика Британія) студіювали співвідношення політичних і природних кордонів, проаналізувавши їх функції як єдиної системи та вироблення шляхів управління транскордонними суспільно-політичними системами.

У контексті регіональної економіки часто йдеться про «маркери» економічної ідентичності, що постійно змінюються залежно від конфігурації території, у межах якої концентрується економічна активність суб'єктів різної національної належності.³⁸

У результаті цього виокремлюється поняття економічного кордону, який виконує функції такого маркера і визначає розділювальні межі міжнародних економічних просторів. Економічні межі (кордони), як і на території Донбасу, можуть не збігатися з усталеним адміністративно-територіальним поділом країни чи державними кордонами, що суттєво впливає на конкурентну політику. Однак навіть якщо межі кордонів не змінюються, то можуть видозмінюватися концепції кордону: чи це бар'єр, що захищає від небажаних зовнішніх впливів, чи це відображення існуючих механізмів міжнародної кооперації, чи варіант експансії країни-лідера. Г.Куромія наголошував, що Донбас часто використовувався російськими урядовцями для експансії на українські території з метою поширення свого впливу побудови імперської держави.

В цілому, попри існування методологічних відмінностей у вивченні українського минулого, найбільш продуктивним видається

³⁸ Jorgensen B. Building European Cross-border Co-operation Structures / B. Jorgensen. – Institute of Political Science, University of Copenhagen, 1998. – P. 19.

той напрям, прихильники якого прагнуть розглядати історію Донбасу як складову історії всієї України. Свого часу О.Пріцак слушно зауважив, що «історія України – це не історія української етнічної маси (етнізм не є об'єктом історії), а міряна лінеарним часом багатоперспективна візія минулого усіх типів держав і спільнот, що існували на теперішній українській території в минулому».³⁹

Слід наголосити, що формування образу Донбасу в імперському (фактично антиукраїнському) дискурсі є контрпродуктивним. З іншого боку, безвольне і часто амбівалентне ставлення до образу Донбасу перетворює навіювані міфи на складову мислення місцевих мешканців, залишаючи їх в тенетах імперських версій минулого та майбутнього. Відновлення та постання українського образу Донбасу відбувається за реальної протидії з боку багатьох сил, зацікавлених у дестабілізації обстановки в регіоні. Але наявність реальної протидії та противаги постанню образу українського Донбасу може витворити новий системний рівень протидії знизу, який через легальні форми діяльності українських спільнот буде впливати як на внутрішню, так і на зовнішню структуру образу Донбасу як українського прикордоння, а не «Дикого поля».

Загалом можна стверджувати, що поселенська історія Донбасу вивчена лише стосовно окремих періодів історії. І хоча з історії краю накопичено значний дослідницький матеріал, комплексного осмислення процесу формування поселенської і етнічної структури населення Донбасу на сучасний період в українській історіографії практично не існує.

В умовах поширення різного роду політичних спекуляцій, заснованих на відповідному підборі та тлумаченні історичних фактів, вивчення процесу утворення сучасної структури поселень регіону видається досить актуальним.

³⁹ Пріцак О. Що таке історія України? / О. Пріцак // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 60.

РОЗДІЛ 1

ПОСЕЛЕННЯ І СКЛАД НАСЕЛЕННЯ ДО ПОЧАТКУ XX СТ.

Перші поселення на території Донбасу у східній частині Приазовської височини відносяться до періоду раннього палеоліту, але більшість поселень у районі Північного Донця та його приток, відкритих археологами, належать до епохи пізнього палеоліту. У період бронзового віку на території Донецчини, у районах сучасних міст Луганськ та Артемівськ, розроблялися родовища міді. Там археологи відкрили залишки первісних шахт, печей для топлення міді у вигляді глибоких ям, викладених глиною, а також матриці, в яких виливали наконечники списів, стріли, сокири, ножі та прикраси.

Рельєф цієї місцевості на довгі роки визначив характер розвитку поселень. Історія сучасного Донбасу постійно перепліталася із історією багатьох кочових племен. Прогресивне на той час кочове скотарство передбачало поступове розширення торгівельного обміну із землеробським світом. Але водночас вимагало збільшення контрольованих територій для випасу худоби. Тому войовничість ставала характерною рисою кочових племен, забезпечуючи як розширення культурних контактів, так і поглинання одних кочових племен іншими.

Найдавнішим народом, який проживав на сучасних донецьких землях, дослідники вважають кіммерійців. Кіммерійці займалися табунним скотарством, для них була характерною висока культура бронзи та кераміки з кольоровими інкрустаціями. Стосовно походження цього народу існує кілька версій. Геродот вважав, що кіммерійці прийшли з Азії. Дослідник Білогрудівської культури П.П. Курінний наголошував, що вони були вихідцями з середньої Наддніпрянщини, а їхня культура – продовження трипільської, пристосованої до умов табунного скотарства. Потреба у нових площах для випасу худоби була причиною міграцій частини осілого населення до степової зони.

Протягом першого тисячоліття до нашої ери територія Донбасу входила до складу Скіфської держави. Геродот вказував, що племена скіфів переселилися з Азії і підкорили кіммерійців. Проте висловлюється думка, що культура скіфів не знищила культури народів-попередників. Їм була властива диференціація

суспільства із виділенням багатих родів і створенням системи династичного права.⁴⁰ У межах сучасного Донбасу проживали найбільш могутні племена царських скіфів, які сприяли розширенню торговельних зв'язків, підготувавши ґрунт для утворення знаменитого Шовкового шляху, що існував до XVI ст. і проходив від східних берегів Середземного моря, через Іран, Середню Азію і Китайський Туркестан до берегів річки Хуанхе.

У сучасників, зокрема за записами Геродота (V ст. до н. е.) та Гіппократа (VI ст. до н. е.) ця земля асоціювалася із степом. За інформацією Страбона, кочовики взимку випасали худобу біля «боліт Меотиди» (тобто на заболочених берегах Азовського моря), а влітку переганяли її на північ. На момент написання монографії відсутні археологічні дані про рівень розвитку осілости у скіфських племен Приазов'я, оскільки територія, де розташовувалися їхні зимівники, нині затоплена водами Азовського моря. Тому не існує можливості точно визначити рівень розвитку осілости у приазовських скіфів, а отже, і визначити форму їх скотарства: кочове з постійними зимівниками чи напівкочове.⁴¹

У III–II ст. до н. е. племена сарматів витіснили скіфські племена далеко за Дніпро і до Кримських степів.⁴² Варто підкреслити, що, на відміну від періоду скіфського панування, умови життя у степах сарматської доби характеризувалися великою нестабільністю.⁴³ Дослідники налічують не менше п'яти «хвиль» сарматського просування у цей регіон.⁴⁴ Нові великі маси переселенців зі сходу з'являлися в середньому раз на 100-150 років, змінюючи етнополітичну карту регіону. По мірі просування на захід культура сарматів втрачала свої етнічні особливості, набуваючи рис нових народів, з якими вона вступала у контакт. Протягом понад 600 років сармати становили

⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – С. 58.

⁴¹ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 91-92.

⁴² Вязьмитина М. И. Сарматское время / М. И. Вязьмитина // Археология УССР. – 1986. – Т. 2. – С. 184-222; Мошкова М. Г. Савроматы и сарматы в Волго-Донском междуречье, Южном Приуралье и Северном Причерноморье / М. Г. Мошкова // Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 153-214; Симоненко О. В. Сармати / О. В. Симоненко // Давня історія України: Т. 2: Скіфо-антична доба. – К., 1998. – С. 154-175.

⁴³ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 123.

⁴⁴ Симоненко О. В. Сармати / О. В. Симоненко // Давня історія України: Т. 2: Скіфо-антична доба. – К., 1998. – С. 159-164.

основне населення степів Приазов'я. Майже весь цей час (крім періоду готського панування) вони були домінуючою військово-політичною силою в цьому регіоні. Успадкувавши чимало скіфських традицій, сармати значно розширили територію держави, її міжнародні зв'язки з Китаєм, Індією, Єгиптом та іншими країнами.⁴⁵

Літні стоянки сарматів Приазов'я могли розташовуватися у басейні Сіверського Донця.⁴⁶ Більшість повідомлень про сарматів в античних джерелах пов'язувалася саме із їх воєнною активністю. Це призводило до руйнування господарських та торгівельних зв'язків як у середовищі сарматських племен, так і у сусідніх народів. Постійні війни з Закавказзям та Римом у II ст. н. е. підірвали могутність сарматів. У цей час територія Донбасу стала ареною великого переселення народів. Тут проходили племена готів, гунів, послідовно змінюючи один одного, утворюючи потужні за тих часів держави-союзи.

За однією з версій епоха гунів забезпечила довготривалі структурні наслідки для колонізованих ними земель, одним із засобів забезпечення яких був розвиток інституту воєнних рабів. Воєнне рабство залишалося невід'ємною складовою степових спільнот. Підкорені силою степової імперії місцеві племена витіснялися завойовниками на окраїни, де виконували функції прикордонної охорони. У тюркомовних гунів такі люди отримали назву саклаг (саклав) – «охорона», «варта» (від тюркської основи *sakla* – зберігати). Можливо, ця назва закріпилася як етнонім, позначаючи слов'янські племена.⁴⁷ Це слово у грецькій мові (склавін), латинській (*sclavus*) та арабській (саклак) мало значення саме невольника, позначаючи його походження та статус у середовищі тюркомовних господарів. У писемних джерелах йдеться про слов'ян, як людей, які проживали на території із давніми землеробсько-скотарськими традиціями. VI ст. датується утворення потужних племінних союзів слов'ян. Слов'яни зміцнювали свої племінні союзи і об'єднання, наймогутнішим з яких, найбільш вірогідно, стала Антська держава як їх військово-політичний союз (конфедерація).

⁴⁵ Калакура Я. С. Найдавніші державні утворення на землях України / Я. С. Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія / за ред. П. П. Кононенка. – К.: ННДІУВІ, 2011. – С. 356.

⁴⁶ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 124.

⁴⁷ Пріцак О. Слов'яни та авари / О. Пріцак // Походження Русі: стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. – К., 2007. – Т. II. – С. 787-803.

Коріння української етнокультурної традиції державотворення провідні дослідники пов'язують як із найдавнішими державними утвореннями, так і з постанням Антської держави, яка існувала до VII ст. н. е. М.Грушевський розглядав її як перше державне міжплемінне об'єднання південно-східної групи русів-українців. Цю групу слов'ян, відомості про яких відклалися у візантійських хроніках і творах античних авторів, І.Лисяк-Рудницький зараховував до предків українського народу. М.Брайчевський вбачав у державному об'єднанні антів одну з перших спроб предків українців створити свою етнічну державу. На думку І.Нагаєвського, держава антів була останнім етапом на шляху виникнення могутньої Київської держави. За визначенням І.Кічака, в державі антів були об'єднані три міжплемінні союзи – полянський, сіверський та древлянський. Завдяки Антській державі прискорився процес етногенезу українського народу. В її межах формувалась руська (тобто українська, а не російська) народність, у складі якої домінували роси – жителі Придніпров'я, узбережжя приток Дніпра – річок Росі, Русни, Росавини. Не випадково, що із сивої давнини жителі цього регіону та сусідніх територій називали себе росами, русами, русинами, русичами.⁴⁸

Водночас Н.Яковенко висловила думку, яка не збігається з поширеним твердженням про антів. Вона вважає, що це було якесь іраномовне (сарматське) плем'я, яке «подарувало» свою назву раннім слов'янам у ході слов'яно-іранського симбіозу на буферній зоні між територіями слов'ян-землеробів і кочовиків. Про ідентифікацію антів з антами-слов'янами, за її переконанням, може бути мова лише з VI ст. Н.Яковенко наголошує, що перша достовірна згадка про русів стосувалася 839 р.⁴⁹

Важливо, що певні зміни у становищі південно-східної частини слов'янського населення відбулися на початку VII ст., коли хозари (народ тюркського походження) прийшли з Азії і заснували власну державу – Хозарський каганат. Хозари підкорили племена аланів, які жили по Сіверському Донцю та частину слов'янських племен (радимичів, в'ятичів, полян та сіверян). Але панування

⁴⁸ Калакура Я. С. Найдавніші державні утворення на землях України / Я. С. Калакура // Українська земля і люди. Український етнос у світовому часопросторі: колективна монографія / за ред. П.П.Кононенка. – К.: ННДІУВІ, 2011. – С. 357-358.

⁴⁹ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 1997. – С. 23.

хозарів обмежувалося лише накладанням данини, а у всіх інших справах вони не втручалися у життя підлеглих. У пануванні хозарів на території Донбасу було кілька важливих рис, які у подальшому мали вплив на розвиток краю. Хозари втягнули підвладні племена в орбіту торговельних стосунків з різними частинами світу.⁵⁰ Але самі хозари в Дніпро-Донському межиріччі не жили та не кочували. Їх присутність у цьому регіоні обмежувалася набігами, данницькою залежністю місцевих племен, імовірно, наявністю тимчасових військових контингентів. Традиційним місцем хозарських кочівель були степи Північно-Західного Прикаспію та Волго-Донського межиріччя. Після другої арабо-хозарської війни 737 р. щодо східноєвропейських народів почала формуватися нова, більш послідовна політика Хозарського каганату.

У середині VIII ст. в басейн Сіверського Донця були переселені алани. Як головний чинник цього процесу можна визначити внутрішню політику хозарської держави, усвідомлене та цілеспрямоване переселення частини аланів. Алани мали розвинуті навички господарської діяльності та культуру, яка через деякий час стала салтово-маяцькою культурою поліетнічного населення. Етнічний склад цих громад був достатньо різноманітним, і не може бути охарактеризований в цілому. Стосунки між лівобережними слов'янами й аланами північно-західної Хозарії необхідно розглядати в динаміці, зважаючи на багатократні зміни зовнішньополітичних умов цих контактів і той факт, що ці взаємовідносини зазнали певної еволюції у зв'язку зі зміною соціально-економічної ситуації як у слов'янському, так і в алано-болгарському середовищі. Спочатку, в кінці VII – на початку VIII ст., хозари, найімовірніше, здійснювали спорадичні набіги на слов'янські території, не встановлюючи над ними контролю та не оформляючи постійних данницьких відносин. Проте вже з середини VIII ст. хозаро-слов'янські відносини стають регулярними та відносно впорядкованими. Віднині слов'яни Дніпровського Лівобережжя, Подоння-Придонецчя перебувають під постійним контролем військових гарнізонів білокам'яних аланських фортець, розташованих по Сіверському Донцю, Осколу, Тихій Сосні, Дону.⁵¹

⁵⁰ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 178.

⁵¹ Тортіка О. О. Алано-болгарське населення північно-західної Хозарії в етносоціальному та геополітичному просторі півдня Східної Європи / О. О. Тортіка. – Автореф. дис... докт. наук. – Харків, 2007. – С. 12-14.

Досить вірогідно, що міста у хозарській економіці поставали лише в ролі ринкових центрів, орієнтованих на міжнародну торгівлю, а не були центрами ремесла. Крім того, важливим було вільне поширення в межах каганату іудейства, мусульманства, християнства. Останній фактор вплинув на формування віротерпимості місцевого населення, поширення якої зумовлювалося економічними інтересами, що полягали у розширенні торговельних зв'язків.⁵²

Багатства хозарів поступово стали приваблювати різного роду завойовників. Уже на початку IX ст. Хозарію турбували набіги печенігів. У відповідь на цю загрозу хозари у 833 р. спорудили на Дону фортецю Саркел. Але набагато більшою загрозою для цілісності Хозарського каганату став тиск з боку об'єднаних слов'янських племен. У «Повісті минулих літ» йшла мова про слов'янських данників хозар: племена полян, древлян та сіверян, що не брали самостійної участі у зовнішній торгівлі. Збагачення шляхом контролю над торговельними шляхами (за зразком системи, заснованої у Хозарському каганаті) ставало потужним стимулом у справі об'єднання слов'янських племен.

У VIII ст. чужоземні джерела починають вживати для позначення переважно слов'янських племен полян та сіверян назву «Русь», походження якої являє собою одну із загадок в історії України. Деякі джерела вважали скандинавів засновниками Русі, що контролювали «країну саклабів (саклагів)».⁵³ Але у іншій частині джерел Русь не ототожнювалася із скандинавами. Термін «Русь» деякою мірою був синонімом Київщини. У XI-XIII ст. літописи відокремлювали Русь – Київське князівство – від інших князівств. Термін «Русь» не поширився на північні землі навіть тоді, коли Київська держава охопила їх. Цей термін дуже довгий час вживався на Західній Україні, у топоніміці Прикарпаття та Закарпаття.⁵⁴

Після зіставлення різних поглядів на норманське питання, Н.Яковенко дійшла до висновку, що як політична сила нормани-руси, згуртовані у відносно невеликий і мобільний колектив, змусили полянський союз племен і його сусідів до данництва і союзництва. Цей процес тривав від першої половини IX ст. до початку XI ст., а

⁵² Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л., 1990. – С. 35.

⁵³ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 193.

⁵⁴ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 418.

надплемінна держава, яка будувалася на територіальних засадах, утвердилася лише за великого князя Володимира Святого.⁵⁵

У колонізації території сучасного Донбасу брали участь стародавні русичі – в'ятичі, радимичі, а особливо чернігівські сіверяни. Пам'яткою цієї першої колонізації вірогідно залишається назва річки Сіверський Донець. Зміцнення влади Рюриковичів на Русі, економічні інтереси Руської держави вимагали встановлення контролю над торговельними шляхами, що забезпечували торгівлю західних та східних країн, яка певний час контролювалася Хозарським каганатом.⁵⁶ Підкорення руським князем Олегом слов'янських племен сіверян та радимичів, що платили данину хозарам, призвело до збройного протистояння із хозарами. Війна, за свідченням араба аль-Масуді, завершилася розоренням руським військом узбережжя Каспійського моря.⁵⁷ У період княжіння Святослава була покорена Волзька Болгарія (964-972 рр.) та розгромлений Хозарський каганат (965 р.). Це швидше на деякий час убезпечило слов'ян від нападів кочовиків, аніж сприяло освоєнню ними земель сучасного Донбасу. Одночасно розгром Святославом Хозарського каганату полегшив шлях до донецьких степів племенам печенігів. У X ст. печеніги закріпилися у причорноморських степах, перетворившись на одного з ворогів держави Русів. Це призвело, поміж іншого, до припинення постачання солі з Чорного моря до Русі через степові території.

Степ продовжував залишатися для Русі «невідомою землею», оскільки контроль над цією землею був лише епізодичним та умовним.⁵⁸ Не змінила ситуацію й перемога Ярослава у 1036 р. над печенігами. Попри те, що перемога над печенігами дала можливість Ярославові значно розширити південні кордони, але його «політика на півдні не дала багато позитивного, бо степи залишалися неосвоєними, а шлях до Чорного моря перетятий кочовими ордами».⁵⁹ Для оборони від нападів кочовиків було побудовано низку укріплень на Лівобережжі, але просування вглиб степових територій і знищення поселень кочовиків ускладнювалося постійною зміною їх місця

⁵⁵ Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVII ст. / Н. Яковенко. – К., 1997. – С. 26-38.

⁵⁶ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 194.

⁵⁷ Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. – М., 1953. – С. 454.

⁵⁸ Донбасс с высоты свободного полета. – Донецк, 2003. – С. 18.

⁵⁹ Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – С. 126.

проживання, складністю комунікацій. Однак було виявлено можливість здійснення колонізації під охороною збройної сили.⁶⁰ У басейні Сіверського Донця відомі літописне місто Донець, укріплення Хорошево й Гайдари; на р.Корені – Крапивне; на Верхньому Осколі – Холок. Це вказує на невелику щільність заселення цього району на південному сході давньоруських земель.⁶¹

У другій половині XI ст. територія сучасного Донбасу контролювалася племенами половців, які завдали поразки руським князям у 1062 р. та 1068 р. Протистояння із половцями та встановлення контролю над степовими територіями з боку Руської держави ускладнилося в умовах феодалної роздробленості на Русі. З літописних джерел відомо, що на Сіверському Донці було кілька половецьких містечок: Шарукань, Сугров і Балин, але точне їх місцезнаходження не встановлено.

На початку XII ст. руськими воїнами було здійснено кілька успішних походів проти половців, кульмінацією яких став 1111 р., коли русичі організували похід до Сіверського Донця, де половці зазнали нищівної поразки. Але міжусобиці князів, до яких долучалися половецькі загони, не дозволяли розширити колонізацію степових територій. Боротьба Ізяслава II та Юрія Довгорукого послабила руські міста. Причому на боці останнього кілька разів виступали половецькі війська. У цьому протистоянні виявилися протиріччя між інтересами Суздальських князів та Руссю-Київщиною. Це протиборство певною мірою зміцнило позиції половців. Використання їх загонів у війнах проти Русі на боці Суздальщини посилювало розмежування між цими регіонами, сприяючи відповідній регіональній ідентифікації.

Життя в Ростово-Суздальщині було певною мірою спокійнішим, ніж на Русі. Вона не потерпала від набігів половців. Князівські міжусобиці були не такими руйнівними. Тут було менше історичних традицій, не було ні впливового віча, ані старого боярства. Сільське господарство вимагало напруженої праці. Організатором суспільно-політичного життя був князь, і влада його залишалася необмеженою. В походах проти половців суздальці не брали участі.⁶² Тобто проник-

⁶⁰ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л., 1990. – С. 49-50.

⁶¹ Моця О. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О. Моця. – К.: Стародав. світ, 2011. – С. 104.

⁶² Полонська-Василенко Н. Історія України / Н. Полонська-Василенко. – К.: Либідь, 1995. – С. 126, 177.

нення на степові території здійснювалося фактично силами Русі. Негативно вплинув на можливість просування русів у степу факт руйнування Києва військами Андрія Боголюбського у 1169 р. 12 травня 1185 р. поблизу сучасного Слов'янська князь Ігор зазнав поразки у битві з половецьким ханом Кончаком, відомої з пам'ятки давньоруської літератури «Слово о полку Ігоревім».

Таким чином, землі сучасного Донбасу впродовж тривалого часу були придатними для кочового скотарства та знаходилися до початку XI ст. на перетинанні тогочасних торговельних шляхів, що ставало причиною боротьби за них представників різних народів. Зміна панівних угруповань на степових територіях, викликана постійною ворожнечею між ними та тиском з боку осілого населення Русі, зумовлювалася сутністю кочового ведення господарства. Цей процес супроводжувався асиміляцією частини кочовиків, які розчинялися у середовищі завойовників.

Економічна необхідність розширення торговельних зв'язків зумовлювала формування віротерпимості у населення, чому також сприяло спрощення форм залежності підкорених народів від підкорювачів, обумовлене характером існування ранньофеодальних державних утворень.

Існувало кілька причин, що ускладнювали контроль Русі над степовими територіями сучасного Донбасу. Економіка цієї держави не дозволяла створити бази для закріплення русичів у степу. Панування натурального господарства у феодальному суспільстві стримувало розвиток торгівлі, яка могла б сприяти прискоренню колонізації степу. Крім того, на перешкоді створенню постійних поселень стояла відносно низька рентабельність промислів, широкі можливості для яких відкривали степові території, у порівнянні з традиційним веденням сільського господарства. У той же час кочове скотарство продовжувало зберігати свою економічну привабливість, забезпечуючи кочовикам можливість протистояти тиску з боку Русі.

Розтягнутість і ненадійність комунікацій не сприяли створенню постійних руських сторожових пунктів у глибині степових територій, на основі яких пізніше могли б бути утворені поселення, засновані на багатогалузевому господарстві. Тому проникнення на цю територію у багатьох випадках обмежувалося здійсненням воєнних походів, метою яких було послаблення тиску кочовиків на Русь.

Перешкождали проникненню як ворожнеча між руськими князями, так і тиск на них з боку ростово-суздальських володарів,

які досить широко використовували у своїх походах кочовиків, спільними зусиллями розорюючи руські землі.

Поступовому послабленню Русі поруч із зміцненням половців сприяли події у світі XI–XII ст., результатом яких стало перенесення торговельного шляху з Візантії та Малої Азії до Європи. Мова йде про отримання Венецією права на торгівлю із Константинополем, хрестові походи, що забезпечили зростання морської торгівлі між Західною Європою та Малою Азією. У цей час роль торговельних шляхів через степові території певною мірою зменшилася, а отже відійшли у минуле вигоди, пов'язані із контролем над ними.

Суттєві зміни у поселенській структурі населення тогочасної України відбулися внаслідок навали монголів, які знищили велику кількість населення та зруйнували багато населених пунктів. Територія сучасної Донеччини перейшла під контроль Золотої Орди. Постійні поселення збереглися на Сіверському Донці, де відомий ряд поселень з «керамікою давньоруського зразка». Їх жителі у етнічному плані були надзвичайно неоднорідними.

У другій половині XIV ст. сучасний Донбас був частиною улусу темника Мамай. Кількість поселень тут поступово зростала, але більшість з них не пережила походів Тамерлана 1391–1395 років і розпаду Золотої Орди. Їх загибель позначила новий етап у історії донецького степу, період Дикого поля, який продовжувався до кінця XVI ст. і характеризувався пануванням кочового побуту. Диким полем сучасники називали місцевість зі сходу на захід від Дону до Дунаю та з півночі на південь від верхів'їв Сіверського Донця й берегів Оки до Азовського та Чорного морів. Жодне державне утворення довгий час не могло забезпечити повний контроль над територією Дикого поля, яке було ареною запеклих збройних сутичок. Їх причиною залишалося прагнення наживи. У цей період виділилися кілька політичних утворень, що претендували на контроль над Диким полем. Мова йде про Кримське ханство, козацькі об'єднання та Московську державу.

У XV – на початку XVI ст. чи не найбільший вплив на землях сучасного Донбасу мали татари, які регулярно здійснювали набіги з метою захоплення бранців та різної здобичі. Австрійський дипломат Еріх Лясота фон Стеблау, який за дорученням германського імператора Рудольфа II Габсбурга відвідав Запорізьку Січ з метою залу-

чення козаків до широкої антитурецької коаліції, писав у 90-х роках XVI ст., що «татари нападають дуже часто і спокою від них майже ніколи немає».⁶³

Посилення закріпачення селян у Речі Посполитій та Московській державі у XVI ст. створило передумови для освоєння території Дикого поля з боку козацьких об'єднань. Освоюючи Дике поле на території аж до берегів Азовського моря, де кочували кримські татари, почали оселятися станами і зимівниками козаки, для яких особиста свобода, уникнення кріпацтва стояло вище перспективи загинути під час набігу кочовиків. Козаки, як вільні люди, у переважній більшості трактували свою «волю» як незалежність від будь-яких зовнішніх впливів. Можна погодитися із твердженням Г.Куромії, що це була «свобода від», а не «свобода для».⁶⁴ Козацькі загони у першу чергу забезпечували захист опанованої ними території від нападів кочовиків. Згаданий Е.Лясота характеризував запорізьких козаків як «хоробрих і підприємливих людей, які з юних років займаються військовою справою і прекрасно вивчили ворога – турків і татар...» За результатами своїх спостережень Е.Лясота дійшов висновку, що Запорізька Січ «користувалася великим впливом не лише в Україні, але на неї оглядалася і вся Польща».⁶⁵

Посилення Московської держави у другій половині XVI–XVII ст. вимагало забезпечення надійного захисту її південних кордонів від нападів кочовиків. Здійснення експансіоністської політики московськими володарями у інших напрямках ставало можливим лише за цієї умови. Причому політика Московської держави на південному напрямку у цей час свідчила про неможливість вирішити цю проблему без допомоги козаків.

Для просування на південь протягом XVI–XVII ст. Московська держава спиралася на систему оборонних споруд, що називалися засічними лініями, які перекривали основні шляхи набігів татар на центральні райони країни. Для спостереження за південними степами й запобігання раптовим набігам кримських татар Московським урядом була організована сторожова прикордонна служба.

⁶³ Еріх Лясота зі Стеблева: щоденник / Е. Лясота // Жовтень. – 1984. – № 10. – С. 99.

⁶⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870-1990-ті роки / Г. Куромія. – К., 2002. – С. 18.

⁶⁵ Кривець Н. В., Кулинич І. М. Лясота фон Стеблау / Н. В. Кривець, І. М. Кулинич // Енциклопедія історії України. – Т. 6. – К.: Наук. думка, 2009. – С. 406.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. вплив Московської держави обмежувався північною частиною сучасної Донецької області. У цьому районі на початок 1571 р. налічувалося 73 сторожі, які несли службу в межах 10-30 верст вздовж Донця від ріки Оскола до Тора.⁶⁶

Тут варто вказати на сезонність перебування московських вояків-прикордонників. Абсолютна більшість з них не вважали цю місцевість постійним місцем проживання, що зумовлювало відповідні побутові та соціальні умови їх перебування, які обмежувалися лише потрібним для виконання службових обов'язків. Кожна сторожа включала певну смугу місцевості, на якій таємну дозорну службу несла кінна варта, що постійно перебувала в русі, а тому сторожі не завжди могли стати основою майбутніх поселень.⁶⁷ Натомість сторожові пости, засновані козаками, у багатьох випадках перетворювалися на постійні поселення. Причому запорізькі козаки почали їх спорудження вже наприкінці XVI ст., а донські козаки – з 40-х років XVII ст.⁶⁸

Розташування поселень козаків на території Дикого поля визначалося у першу чергу економічною доцільністю. Привабливість різного роду промислів стала причиною поступового збільшення чисельності населення краю. Велику роль у цій справі відіграв головним чином соляний промисел, що виявився досить прибутковим. Тому постійні поселення стали засновуватися поблизу місць видобутку солі.

Крім того, однією з причин створення поселень запорозькими козаками на просторах Дикого поля стали пошуки додаткового шляху до Чорного моря. З цією метою у басейнах річок Самара та Вовча було засновано багато зимівників, хуторів, пристаней, серед яких можна виділити села Олексіївка та Андріївка – зимівники відставних військових старшин Олексія Петренка та Андрія Сологуба; зимівники поблизу міст та селищ Селідове, Першаковка (Дружковка), Макіївка, Ясинувата, Зайцево (у межах міста Горлівка), Гродовка. Протягом 1598-1600 років на Сіверському Донці з'явилися засновані запорозькими козаками поселення Цареборисів,

⁶⁶ Беляев И. О сторожевой, станичной и полевой службе на Польской Украине Московского государства до царя Алексея Михайловича / И. Беляев. – М., 1846. – С. 7-21.

⁶⁷ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 9.

⁶⁸ Донбасс с высоты свободного полета. – Донецк, 2003. – С. 25.

Більська слобідка та сторожові пости на місцях сучасних міст Суходол, Пархоменко, Слов'яносербськ та Зимогор'є.

На території нижнього Дону Дике поле з 40-х років XVII ст. освоювали донські козаки. У басейні Сіверського Донця та його приток вони заснували свої поселення: Боровське містечко, Святодмитріївка, Старий та Новий Айдар, Луганське містечко.

У період освоєння Дикого поля козацтво стало найстаршою групою населення, яка опанувала значну частину лівого берега в середній течії Сіверського Донця. Ця колонізаційна хвиля не була однорідною та складалася з донського козацтва, запорожців і «покозаченої людності» – «черкаського воровства». Незважаючи на те, що донське козацтво виявило найбільшу колонізаційну активність (пік виникнення донських містечок – 70–80-і рр. XVII ст.), його система поселень все ж таки була слабо розвиненою та характеризувалася однотипністю (станіці – опорні пункти колонізації). Запорозькі козаки освоювали південні терени краю. Єдиним типом поселень тут були невеликі хутори, де розводили худобу. «Черкаське воровство» з'явилося в краї в 40–50-х рр. XVII ст., але цей варіант колоністів не зумів закріпитися тут надовго, оскільки характеризувався вкрай агресивною поведінкою. Виступаючи як незалежна сила, «черкаське воровство» через грабунки та розбій не тільки загрожувало населенню південних земель суміжних з краєм регіонів, а й створювало перешкоди у торгівлі донецьким річковим шляхом.⁶⁹

Діяльність козаків поступово трансформувала уявлення про Дике поле, що перетворювалося на арену дій козацьких об'єднань. Важливим етапом в освоєнні просторів Донецького краю було поселення тут запорозьких і донських козаків, які спільно боролися проти татар. У багатьох випадках представники окремих етнічних груп розселялися компактно. Але за умови спільності релігійних вірувань та економічної діяльності утворювалися поліетнічні поселення, характер взаємодії між якими базувався на єдності економічних та соціальних інтересів.

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. між козаками в основному склалися добросусідські взаємини. Запорозькі і донські козаки постійно переходили одні до інших і мали можливість жити

⁶⁹ Бровченко І. Ю. Заселення та господарське освоєння південно-східних степів України в другій половині XVII – протягом XVIII ст. / І. Ю. Бровченко. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Х., 2004. – С. 14-15.

у спільних куренях. Підтвердженням цьому може бути розповідь запорозького полковника в московському Розряді Олекси Шафрана в 1626 р., про те, що запорожці проживали на Дону й по декілька років, а донські козаки відповідно на Запорожжі.⁷⁰

Саме завдяки жвавим зв'язкам між запорозькими та донськими козаками наприкінці XVI – на початку XVII ст. на вододілі Сіверського Донця та Азовського моря, при витоках Кальміуса, Кривого Торця, Бахмута, Кринки, на берегах Вовчої з'явилося чимало козацьких зимівників, пікетів, які згодом переросли в слободи та села. На р.Вовчій у межах теперішнього с.Олексіївки існувала козацька пристань, де запорожці утримували чайки для спільних походів з донськими козаками на Крим. До цього часу відносяться відомості й про побудову запорожцями при гирлі р.Кальміус на місці венеціансько-генуезького поселення Адомаха козацького форпосту Домаха, який очевидно не тільки мав важливе значення для розвитку рибного промислу в Азовському морі, але й для використання р.Кальміус як потайного виходу запорожців до берегів Чорного моря й повернення цим шляхом на Січ. Домаха з'явилась в 1584 р. після того як запорозькі та донські козаки зруйнували місто Білий Сарай.⁷¹

Відносини між запорозькими та донськими козаками формувалися у межах спільної боротьби проти зовнішніх ворогів-кочовиків, протистояння зазіханню російських урядовців на «давні козацькі вольності» (спротив нерідко переходив у збройні виступи, придушення яких було надзвичайно жорстоким, оскільки на думку можновладців саме жорстокість могла «заспокоїти» козаків, які звикли жити у суворих умовах прикордоння), а з часом суперництва за право володіння певними земельними угіддями. Найбільш важливою тогочасною спільною акцією запорозьких і донських козаків, що сприяла посиленню впливу запорожців у Приазов'ї, була їх участь у взятті спільно з донськими козаками в червні 1637 р. Азовської фортеці та утримування її у своїх руках до 1642 р. М.Грушевський підкреслював, що оволодіння козаками Азовом настільки зблизило козацькі товариства, що турецький уряд не міг збагнути, кому належить основна роль у цій операції, тим більше,

⁷⁰ Грушевський М. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 52.

⁷¹ Пірко В. О. Заселення Донеччини / В. О. Пірко. – Донецьк, 2003. – С. 14-15.

що Польща намагалася приписати її донським козакам, а московський уряд – запорожцям.⁷²

У 40-х рр. XVII ст. Середнє Подонців'я в основному знаходилось під контролем запорозького козацтва, представники якого забезпечували прикриття не тільки татарських переправ на Сіверському Донці, але й Торських соляних промислів, на яких в літній період виварювали сіль як українці, так і росіяни. Найбільше джерела подають відомостей про перебування українських козацьких загонів в Середньому Подонців'ї, де пролягали основні шляхи, що вели з Криму на Лівобережну Україну та до Московщини, а також знаходились Торські соляні промисли, на які приїжджали виварювати сіль як українці, так і вихідці з Московської держави. У 1642 р. на Донці, при гирлі р. Жеребець знаходився козацький загін «литовських черкас» отамана Василя Рябухи та полковника Грицька Торського в складі понад 700 чоловік.⁷³ В той же час на цій території відзначалася діяльність загонів, які займалися пограбуванням купців, що користувалися місцевими шляхами.

У середині XVII ст. на території сучасної Луганщини з'явилося кілька невеличких поселень, найбільшими з яких були Осинувий Острог, заснування якого відноситься до 1637 р., Новопокров, (1638 р.) та Білолуцьк на Айдарі (1643 р.), які є найдавнішими поселеннями на цих землях.

З організацією Чугуївського козацького полку у 1639 р. чугуївським козакам було доручено охороняти ділянку поблизу Торських соляних промислів. У 1645 р. московський уряд зобов'язав чугуївців збудувати на р.Тор, при татарській переправі, острожок і нести в ньому сторожову службу (з цим острожком дехто схильний пов'язувати витоки м. Слов'янська). Згадується він навіть у царській грамоті від 14 грудня 1646 р., у зв'язку з тим, що 20 чугуївських козаків з п'ятидесятником Афонією Карнауховим, «не дождался смены» у листопаді залишили острожок «и съехали в Чугуев...»

Активне заселення краю почалося під час війни під проводом Б.Хмельницького, коли, рятуючись від бойових дій, на землі сучасної Донеччини тікали тисячі селян з Правобережної України.

⁷² Грушевський М. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 14.

⁷³ Грушевський М. Історія України-Руси / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 8. – Ч. 2. – С. 36.

Досить великого розмаху набув цей процес після Білоцерківської угоди 1651 р., коли польська шляхта почала повертатися в Україну до своїх колишніх маєтків.⁷⁴ Водночас відомості про перебування в Подонців'ї козацьких загонів з центральних районів України поступово зникають. Натомість посилився притік населення із Слобідської України та Війська Донського, яке перебувало під протекторатом російського царя. А найбільш помітним вплив запорозького козацтва в Північному Приазов'ї став після зруйнування царськими військами в 1709 р. Чортомлицької Січі й переходу запорожців під протекторат Османської імперії. Швидке зростання чисельності та, відповідно, стрімка активізація зовнішньополітичної активності українського козацтва, передовсім у так званому Дикому полі, значно розширили й поглибили характер українсько-російських взаємин, що мали чітко виражений амбівалентний характер. Амбівалентність цих стосунків проявлялася насамперед в участі українського козацтва як в антимосковських акціях у союзі з татарами, так і в зворотних процесах (військова співпраця з московською правлячою династією тут реалізовувалася опосередковано – через координацію дій з донським козацтвом).⁷⁵

Головною особливістю народно-колонізаційного права українців, яка впливала на формування мережі поселень, було набування первинної власності на землю внаслідок сільськогосподарського освоєння вільно зайнятої землі. Після етапу «вольниці» на українських землях завжди встановлювалося подвірне землеволодіння. Колонізації нових земель сприяло те, що особливість українського осадного права полягала у спадковому характері власності, набутої через заїмку. Це приваблювало переселенців на нові землі із перспективою передати освоєне у спадок. На розміри оброблюваної землі та характер розселення (у даному випадку відстань від одного господарства до іншого) впливала співвіднесеність потреб та можливостей власників із розмірами земельної ділянки і, як наслідок, нерівномірність земельних наділів селян у межах сільської громади.⁷⁶

⁷⁴ Історія міст і сіл УРСР: Донецька область. – К., 1970. – С. 12-13.

⁷⁵ Верстюк В. Ф. та ін. Україна і Росія в історичній ретроспективі. Українські проекти в Російській імперії / В. Ф. Верстюк, В. М. Гоорбець, О. П. Толочко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С. 13.

⁷⁶ Гримич М. В. Звичаєво-правова традиційна культура українців XIX – початку XX ст. / М. В. Гримич. – Автореф... дис. канд. іст. наук. – К., 2008. – С. 13.

Загалом освоєнню нових земель сприяв порядок узаконення належності до козаків, який набув поширення у середині XVII ст. У світобаченні широких верств населення в умовах посилення феодальної експлуатації та релігійного протистояння сформувався ідеал, що полягав у набутті козацького імунітету. Прагнення до його реалізації стало потужним генератором соціальної активності, що сприяло масовому покаянству. Прогресивний розвиток суспільства вбачався у заміні фільваркового господарства на індивідуальні селянські та козацькі господарства. З'явилася і набула надзвичайного поширення така форма козацького та селянського землеволодіння, як займанщина. Захоплення на основі побутових звичаїв землі та її наступний обробіток стали нормою життя України. Характерно, що здобуті у такий спосіб землі козаки і селяни вважали своєю власністю, якою могли вільно розпоряджатися. На думку козаків і селян, земля належала їм на цілком законних підставах, оскільки вони завоювали право власності силою зброї, а не одержали з рук сюзерена.⁷⁷ Такі відносини власності стихійно встановлювалися й на освоєваних землях. Але у степових районах більшу роль у порівнянні з землеробством ставало відігравати скотарство.

Можна висловити припущення, що колонізація сприяла перетворенню Московської держави на Російську імперію, оскільки переселенці забезпечували захист її південних кордонів, брали участь у завойовницьких походах на боці московитів, сприяли піднесенню культури землеробства у краї та поширенню прогресивних його методів серед представників інших етнічних груп, здійснювали розвідку та розробку місцевих корисних копалин.

Московська держава (а пізніше Російська імперія)), не маючи на південному сході усталених кордонів, фактично використовувала поселенців у своїх інтересах, забезпечуючи за їх рахунок захист південних кордонів від нападів татарських загонів. Інтерес переселенців до розширення економічної діяльності зумовлювався відносно тривалою відсутністю стягнення податків на колонізованих землях. Крім того, люди фактично уникали фіксації власного соціального статусу у межах станового ладу, виробленого в процесі становлення Гетьманщини. Така мотивація зміни місця проживання загалом була характерною для багатьох переселенців, які брали участь у колонізації нових земель. Причому їх «освоєння»

⁷⁷ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 418.

асоціювалося, у першу чергу, із осілим способом життя землеробів. Переважна більшість землеробів-переселенців вважали себе козаками і прагнула уникнути виплати податків та нав'язування трудових повинностей, що розглядалося як зазіхання на «козацькі вольності». Причому своєрідною платою за збереження таких «вольностей» вважалося залучення до захисту кордонів від нападів кочовиків та власне й сам факт освоєння території, де існувала небезпека для життя.

Ймовірно, що в переселенців у XVI – XVII ст. формувалося усвідомлення своєї відмінності від залишених відповідно в Московщині та Гетьманщині сучасників.⁷⁸ Можна виділити кілька мотивів формування подібних соціальних та політичних настроїв. Перш за все мова йде про прагнення до вільної економічної діяльності на освоєних землях, результати якої могли б дозволити змінити власний соціальний статус переселенцям. Крім того, частина з цих людей прагнули вести боротьбу лише за свої інтереси, справедливо вбачаючи різницю між інтересами привілейованих верств населення на території Гетьманщини та Московської держави з одного боку, та інтересами незаможних людей – з іншого.

Важливо відзначити, що економічна доцільність утворення поселень на території Дикого поля впродовж XVI–XVII ст. визначалася прагненням займатися низкою промислів, що робило їх більш стабільними у порівнянні із моноцільовими поселеннями. Цей факт був однією з причин успішності закріплення переселенців на території сучасного Донбасу. У той же час стабільність поселень залежала від їх збройного захисту під час нападів кочовиків, що створювало передумови для спільних дій козацьких об'єднань та зацікавленості у отриманні зовнішньої збройної допомоги для боротьби проти татар. Отримання такої допомоги супроводжувалося вимушеною відмовою від частини своїх прав.

Прийняття Гетьманщиною протекторату російського царя місцева еліта розглядала як номінальну васальну залежність за умови збереження автономії гетьманського устрою, власної фінансової і фіскальної систем, привілеїв козацтва. Але російська сторона сприймала його як акт «збирання руських земель» і зробила все для того, щоб упродовж століття знищити будь-які ознаки

⁷⁸ Фесенко Ю. П. О бытовании и собирании фольклора на Луганщине / Ю. П. Фесенко. – Луганск, 1993. – С. 22.

української автономії.⁷⁹ Так само інкорпорація земель Дикого поля до складу Московської держави означала їх включення в систему жорстко централізованої держави.

Тут варто наголосити, що козацькі об'єднання продовжували усвідомлювати свою окремішність від Московської держави, про що свідчать виступи козаків у відповідь на зазіхання на «козацькі вольності», включаючи й можливість займатися солеварінням, що приносило досить великі прибутки у період пізнього середньовіччя.⁸⁰ У процесі освоєння земель Дикого поля у середовищі козаків складалася політична та економічна еліта, чії інтереси нерідко йшли врозріз із інтересами можновладців у першу чергу в Московській державі.

На початку XVIII ст. на лівобережжі Сіверського Донця вже існувало більше 10 поселень, чисельність населення яких не перевищувала 150 осіб. До найбільших належали Луганське (зараз – Станично-Луганське) із населенням 149 осіб, Боровське – 120 осіб та Краснянське – 115 осіб. Інші поселення – Староайдарське, Теплинське, Трьохізбенське, Сухорєвське, Ново-Краснянський Юрт, Ново-Айдарське, Біленське, Закотинське, Обливи – мали людність менше 100 осіб. Головним чинником, який відігравав провідну роль у визначенні характеру розселення, були природні умови, що визначали місця виникнення поселень. Формування поселенської мережі розпочалося з орієнтації на гідрографічну мережу регіону: річки Сіверський Донець та його ліві притоки Айдар, Красна, Тепла, Біла.

Бахмутський солепромисел, що стихійно виник у 1701 р., розвивався в надзвичайно складних умовах. На Бахмутському солепромислі концентрація солі в розсолі була вищою, ніж у Торських озерах, тому виварювання солі на Бахмуті обіцяло великі прибутки. На його діяльність впливали такі чинники, як постійна небезпека нападу кримських татар і ногайців, боротьба за володіння солепромислом між донськими козаками і Ізюмським полком через те, що не повністю довіряючи донським козакам, уряд віддав цей солепромисел у відання Ізюмського полку. Проте донські козаки не

⁷⁹ Нагорна Л. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 147.

⁸⁰ Пірко В. О., Литвиновська М. В. Соляні промисли Донеччини в XVII – XVIII ст.: (іст.-економ. нарис і уривки з джерел) / В. О. Пірко, М. В. Литвиновська. – Донецьк: Схід. видавн. дім, 2005. – 136 с.

могли погодитися з тим, що їх позбавили відкритого ними промислу. Результатом стало розорення солепромислу у 1705 р. військами Кіндратія Булавина. Наступним етапом був перехід солепромислу до казни, але великого економічного ефекту добитися не вдалося. Тому його віддали на відкуп приватним особам, якими стали капітан Семен Чирков, що командував сторожовим батальйоном у Бахмутській фортеці, та його компаньйон – Микита Вепрейський, який представляв у Бахмутській окрузі цивільну владу. В умовах нестачі лісу для випарювання солі, в силу використання лісових масивів на потреби металургійної промисловості, С.Чирков та М.Вепрейський змушені були шукати нові джерела палива. Саме вони в 1721 р. у верхній течії Лугані, де знаходиться балка Скелевата, уперше в Донбасі відкрили поклади кам'яного вугілля.⁸¹

Це відкриття згодом кардинально змінило поселенську і етнічну структуру населення краю, оскільки вже до середини XVIII ст. назріло питання про застосування кам'яного вугілля у виварюванні солі у зв'язку з необхідністю постачання її армії, що воювала з турками.

Російсько-турецькі війни відіграли велику роль у освоєнні земель Дикого поля. Їх перебіг також справив вплив на долю як запорозького, так і донського козацтва та визначення меж їх домінування на сучасних донецьких землях. Для Московської держави (а пізніше Російської імперії) козацтво, (як запорозьке, так і донське) являло собою лише тимчасового союзника, який забезпечував вирішення складних зовнішньополітичних завдань, пов'язаних із розширенням впливу московських правителів. Можливість спільного виступу козаків залишалася загрозою для російських урядовців. Тому подальше зміцнення Російської імперії призвело до поступового обмеження могутності козацьких об'єднань. Першим потрапило під удар російського самодержавства запорозьке козацтво, яке намагалося обстоювати не лише суто економічні вимоги, а й політичні, пов'язані із подальшим розвитком Гетьманщини.

Частина території Донбасу у XVIII ст. асоціювалася із територією «Запорозьких вольностей». Як зазначав Д.І.Яворницький, «Кальміуська паланка знаходилася між Вовчою, Кальміусом і Азовським морем. Центром її було поселення біля самого гирла

⁸¹ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 79.

річки Кальміус при впадінні її в Азовське море, де колись стояло величезне місто Домаха, а з 1779 року побудовано місто Маріуполь». ⁸² Запорожці, принципово відстоюючи свої права на приазовські землі, стали жертвою імперських інтересів. В.Пірко дійшов висновку, що російський уряд сприяв донській колонізації приазовських земель, і в цьому була основна передумова виникнення міжкозацького конфлікту. ⁸³

Суперечка між запорозькими та донськими козаками за землі поблизу річки Кальміус затягнулася на кілька років. Після розслідування справи Сенат 13 квітня 1746 р. видав указ «Про призначення прикордонної межі між землями запорожців і донських козаків». Кордон було встановлено по річці Кальміус, але і після встановлення межі запорозькі козаки часто виходили за межі своїх вольностей, «вважаючи межі власних володінь набагато ширшими вказаних трактатами і постановами». ⁸⁴ Протистояння запорозьких та донських козаків обумовило поступову трансформацію уявлення про «прикордоння» як порубіжжя між русами-українцями та московітами-росіянами. ⁸⁵

Погіршення міжкозацьких взаємин, яке спостерігалось у 1734–1775 рр. і найбільше проявилось у політичному аспекті, було використано Російською імперією у власних інтересах, стало одним з чинників знищення Нової Січі і опанування Росією виходу до Чорного моря. ⁸⁶ Запорозьке козацтво поступово знищувалося царським урядом: у 1730 р. було 20000 вільних козацьких дворів, в 1743 р. – 11000, а в 1764 р. їх число зменшилося до 1100. ⁸⁷ У 1796 р. більшість території сучасного Донбасу указом Катерини II було передано у підпорядкування Війська Донського. Військо Донське,

⁸² Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 161.

⁸³ Пірко В. О. Наступ царату на землі Війська Запорозького / В. О. Пірко // Схід. – 1998. – № 1-2 (18-19). – С. 54-58; Схід. – 1998. – № 3 (20). – С. 48-54; Пірко В. О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Схід. видавн. дім, 2004. – 224 с.

⁸⁴ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків / Д. І. Яворницький. – К.: Наук. думка, 1990. – Т. 1. – С. 51.

⁸⁵ Макаруч С. А. Етнічна історія України / С. А. Макаруч. – К.: Знання, 2008. – С. 224-231.

⁸⁶ Полторак В. М. Взаємини Запорозького та Донського козацтва періоду Нової Січі (1734–1775 рр.): політико-правовий і соціал.-економ. аспекти / В.М.Полторак. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Одеса, 2007. – С. 3.

⁸⁷ Крип'якевич І. П. Історія України / І. П. Крип'якевич. – Л., 1990. – С. 240.

як опора влади в регіоні, отримало підтримку царату, у результаті спірні землі відійшли до донських козаків.

Водночас поставали й інші причини, що обумовлювали послаблення козацьких об'єднань. Спосіб життя частини козаків був пов'язаний в основному із військовими походами, тим часом особливості ведення бойових дій вже у XVIII ст. все більше вимагали утворення надійної інфраструктури для підтримки армій. Розвиток озброєнь вимагав все більших і більших витрат на спорядження воїнів, достатнє для ведення сучасної війни. Така інфраструктура могла бути забезпечена системою державних податків, але аж ніяк не результатами успішних бойових походів. Необхідність економічного забезпечення збройних формувань козаків вимагала від них отримання регулярних фінансових та інших надходжень, які могли бути відшкодовані виключно військовою службою. Тому у середовищі козацтва поступово поширювалося військове найманство, умови існування якого передбачали обмеження свободи дій козаків. Зростаючі потреби у спорядженні та підготовці армій вимагали створення професійних збройних сил у масштабах держави. Але політика Гетьманщини не могла повністю забезпечити зростаючих потреб збройних сил. Тому спосіб комплектування та спорядження козацьких сил не міг конкурувати із потужною інфраструктурою армії, забезпеченою централізованою державою.

За таких умов козацтву відводилась роль військових найманців, використання послуг яких об'єктивно обмежувалося у часі. Однак, як би не розходилися оцінки історичної ролі того чи іншого козацтва, але незаперечним є той факт, що поява в Східній Європі козаків забезпечила якісно новий струмінь у співіснуванні тут європейської та азійської цивілізацій, християнського й мусульманського світів, в історичний розвиток регіону загалом. Християнські козацтва зуміли з часом самоорганізуватись і реалізувати себе як цілком самостійні формації. Волзьке, гребінське, донське, терське, яїцьке козацтва стали окремими спільнотами з комплектом особливих атрибутів (самоідентифікація, власна територія, військово-територіальна організація). Українське ж козацтво, усвідомлюючи себе часткою українського етносу, перетворилося на суспільний стан. До кінця XVI ст. утворився своєрідний козацький пояс, який тягнувся від Дніпра до Яїка. Козацтво стало своєрідним оборонним валом християнського світу і забезпечувало його

розширення.⁸⁸ В цілому у широких верствах суспільства склалося стійке уявлення про сучасний Донбас як про «вольницю», козацький край, який став притулком для різного роду втікачів, шукачів пригод, які жили поруч із небезпекою.⁸⁹

Варто підкреслити, що уявлення про Донбас з часів Дикого поля і до кінця XVIII ст. пов'язувалися із правами на нього представників певної соціальної верстви, тобто козаків, а не етнічного об'єднання. Першість вихідців з Гетьманщини у освоєнні регіону та їх перевага в кількості у порівнянні з представниками інших етнічностей не змогла забезпечити повної «українізації» цієї території. Не сприяла цьому й політика Російської імперії, яка прагнула зіштовхнути між собою різні козацькі об'єднання з метою послаблення впливу запорозьких козаків.

Водночас з народною та урядовою колонізацією, а нерідко і випереджаючи її, степову зону активно заселяло духовенство. Незважаючи на складні умови життя, ці люди засновували небагатолюдні чернечі обителі, приймали активну участь у політичних та воєнних подіях краю. У ході заселення регіону православне чернецтво освоювало його природні ресурси і, через державні пожалування та приватні пожертвування, формувало основний фонд монастирських земель.

Однак постійна загроза татарських нападів і низька залюдненість регіону стримували розвиток монастирських господарств і примушували ченців займатися різними промислами. Тому в XVI – першій половині XVII ст. провідне місце в господарській діяльності ченців посідали рибальство, мисливство, бджільництво, соледобування та інші промисли, які у другій половині XVII–XVIII ст. зберігали дрібнотоварну форму і приносили чималий прибуток. Протягом XVI–XVIII ст. значні зміни відбулися і в структурі монастирських промислів. Якщо до кінця XVII ст. переважали мисливство та бортництво, то з цього часу вони все більше поступалися перед рибальством, соледобуванням та пасічництвом. Обумовлювалось це масовим заселенням краю, зменшенням лісових масивів і розорюванням степових земель. Але ці ж фактори не

⁸⁸ Брехуненко В. А. Взаємини козацьких спільнот Східної Європи в XVI – середині XVII ст. / В. А. Брехуненко. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2000. – С. 3.

⁸⁹ Половинко Г. «Дике поле – козацьке поле» / Г. Половинко // *Жизнь Луганска*. – 2003. – 8 окт. – С. 8.

тільки не затримали, а, навпаки, підготували ґрунт для розбудови господарської бази південних монастирів. Освоєння краю спонукало ченців до розвитку сільського господарства, в основних галузях якого протягом XVII–XVIII ст. відбулися значні структурні зміни. Хоча монахи і володіли достатньо розвиненою землеробською культурою, все ж таки землеробство в їх господарській діяльності ще не стало провідним. Фактично до середини XVIII ст. в монастирських господарствах домінувало напівкочове скотарство робочого та м'ясного напрямків. У той же час подальше заселення Степової України прискорювало процес розвитку землеробства та збільшувало його питому вагу серед інших видів занять місцевого чернецтва.⁹⁰

Загалом, дослідження заселення та освоєння краю у XVI–XVIII ст., проведені професором В.О.Пірко, показують, що у цей період участь у освоєнні краю брали представники різних етносів, серед яких вихідці з території сучасної України складали 60-70 %.⁹¹ Причому, некоректною видається оцінка самого факту переселення як прагнення українського населення жити «на території Російської держави».⁹² Основним мотивом практично всіх категорій переселенців було прагнення у першу чергу отримати особисту свободу та право вільно займатися економічною діяльністю. З освоєнням нових земель переселенці отримували надію на здобуття незалежності від феодалної експлуатації та покращення умов життя, а не на заміну одних володарів на інших.

Успішність російсько-турецьких війн, завоювання Північного Причорномор'я і ліквідація Кримського ханства забезпечили сприятливі умови для розвитку економіки. В результаті російсько-турецьких воєн відбулося поступове заселення Донбасу східнослов'янським населенням (селянами з центральної Росії, Право-бережної України і Слобожанщини), а також вихідцями з Балкан, християнським населенням Криму. Цей процес відбувався за ініціативи та підтримки Російської імперії, що сприяло зміні уявлень про характер отримання земельних ділянок поселенцями. Якщо раніше цей факт

⁹⁰ Шкрібітько О. О. Господарська діяльність монастирів Степової України в XVI–XVIII ст. / О. О. Шкрібітько. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 10.

⁹¹ Пірко В. О. Заселення Донеччини у XVI–XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2003. – С. 180.

⁹² Смирнов А. История Южной Руси / А. Смирнов. – М., 2008. – С. 121.

оцінювався в основному з точки зору результатів власної ініціативи чи військової звитяги, то тепер до оцінки було додано результат зусиль правителів Російської імперії. Це створювало підґрунтя для переоцінки у політичній свідомості переселенців відносин власності на землю, яке полягало насамперед у тому, що отримання землі стало розглядатися як один із наслідків діяльності російських урядовців.

У той же час матеріали перших трьох ревізій Російської імперії свідчать про те, що примусове поселення однодворців та військових було не досить ефективно: у переважній більшості таких поселень кількість населення не тільки не збільшувалася, а іноді навіть зменшувалася. Хоча на людність слобід помітно вплинув також стихійний чинник – у 1719 р. та у 1738 р. на цій території була епідемія чуми.⁹³

У середині XVIII ст. уряд Росії запросив на військову службу сербів, молдован, валахів, словенців, болгар, чорногорців та македонців, передавши їм у «довічне користування» землі між Луганню, Бахмутом та Сіверським Донцем. Внаслідок цього було засновано військові поселення Підгороднє, Суходол, Жовте, Вергунка, Кам'яний брід, Ясиновата, Селідовка, Землянки, Государів Байрак та деякі інші, що склали у 1753 р. територіальну основу республіки Слов'яно-Сербії з адміністративним центром у м. Бахмут. Та вже після російсько-турецьких воєн 1768–1774 рр. та 1787–1791 рр. необхідність у існуванні Слов'яно-Сербії у якості рубежу оборони відпала і вона стала Донецьким повітом Катеринославського намісництва.

Переселення греків з Криму в Приазов'я здійснювалося за ініціативою російської сторони. Однією з причин відходу греків з Криму була релігійна несумісність, коли їх примушували приймати мусульманство. Одним із шляхів омусульманювання греків у Криму було насаджування серед них татарської мови. Катерина II, використавши цю ситуацію у власних інтересах, наказала генерал-губернатору Новоросійської, Азовської й Астраханської губерній Г.О.Потьомкіну підготуватися до прийому переселенців та наділення їх землею. У свою чергу князь Потьомкін своїми ордерами на адресу губернаторів Азовської та Новоросійської губерній наказував приймати християн, які виводилися з Криму, під своє

⁹³ Некрилов Д. Етапи формування поселенської мережі Луганської області / Д. Некрилов // Режим доступу: <http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/krajeznastvo/etforposlugan.htm>

заступництво, і забезпечити відразу продовольством, придатною землею і насінням для посіву. Інтерес російської сторони до переселення греків видно з того, що та їх частина, хто відмовився від переселення, були переміщені примусово. Усього було виведено 183984 особи, які склали основу поселень Маріупольського повіту. У межах повіту в 1778–1779 рр. було розбудовано місто Маріуполь і села Керменчик, Солігір-Єнісале, Камара, Богатир, Константинополь, Жиндрень, Чермалик, Карань, Стиля, Ігнат'єва, Бешев, Ласпі, Каракоба, Сартана, Чердакли, Мала Єнікале, Мангуш, Урзуф, Ялта, Старий Крим. Згодом від них відокремилися й стали самостійними Новий Керменчик, Нова Каракоба й Бугасу (Волноваха). Ці населені пункти розташовувалися по річках Кальміус, Кальчик, Вовча, по північному узбережжі Азовського моря.⁹⁴

Процес облаштування кримських християн був досить складним та суперечливим. Російський уряд не виконав обіцянок щодо умов розташування переселенців, що зумовило повернення частини з них до Криму. Відведення землі ускладнювалося наявністю у цьому районі інших християнських поселень та невеликою кількістю вільної землі. Після переговорів із представниками переселенців було ухвалене рішення про їх розміщення на території Павлівського повіту. 29 вересня 1779 р. Г.Потьомкін підписав розпорядження про відведення переселенцям з Криму земельних наділів. Причому мешканці міста Павлівськ зобов'язувалися залишити його і переселитися у інші місця за рахунок казни, для чого було виділено 2519 карбованців та 90 копійок. Протягом десяти років представникам інших етнічних груп заборонялося селитися поблизу греків. У випадку, якщо у подальшому ця територія не була б заселена греками, то дозволялося влаштовувати поселення всім бажаним. Місто Павлівськ отримало назву Маріуполь, а місто Марієнполь на річці Вовчій отримало назву Павлоград. До Маріуполя переселенці прибули 26 липня 1780 р., а оскільки всі колишні мешканці Павлівська залишили місто, то переселенці-греки стали вважати себе засновниками міста.⁹⁵

Існування автономії грецького округу, яка гарантувала певну територіальну, соціально-економічну та культурну ізоляваність

⁹⁴ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 61.

⁹⁵ Донбасс с высоты свободного полета. – Донецк, 2003. – С. 45.

кримських мігрантів серед інших колоністських поселень залишалося дієвим чинником суспільного життя і господарської діяльності грецької громади Північного Приазов'я наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Громадянські привілеї греків захищали інтереси північноприазовської общини в кріпосницькій Росії, перешкоджали в умовах іноетнічного оточення розгортанню в її середовищі інтеграційних та асиміляційних процесів.⁹⁶

Дослідники виділяли три етапи заселення греками території Північного Причорномор'я. На першому – початковому (1770–1780-ті рр.) – колоністи з Греції та Криму розселилися на відведених їм землях і заснували 21 поселення. З них на початку XIX ст. було створено Маріупольський грецький округ, підпорядкований Таганрозькому градоначальству. На другому (20–50-і рр. XIX ст.) виникли лише 2 села – Анадоль та Митрополитське, засновані вихідцями з Греції. Цей період співпав з появою в регіоні інших іноземних колоністів – переважно німецьких. Третій етап (80-і рр. XIX ст. – початок XX ст.) характеризувався виникненням нових грецьких сіл шляхом їх виділення зі старих. За цей час виникло понад 20 нових поселень, 11 з них – в наслідок впровадження столипінської аграрної реформи. Якщо на першому та другому етапах на міграційні процеси в регіоні впливали не лише економічні, а й політичні чинники, то третій етап був зумовлений суто економічними та демографічними – збільшенням кількості населення у 2 – 2,5 рази, появою у Північному Приазов'ї нових поселенців (росіян та українців). Грецькі господарства краю ставали місцями привабливості нових мігрантів, заохочуючи до переміщення заробітчан. Використання їхньої праці стало традиційним для багатьох грецьких господарств (від 50 до 98 % у кожному селі).⁹⁷

Необхідність швидкого заселення півдня України, особливо прикордонних районів, зумовила появу урядового «Плану про надання в Новоросійській губернії казенних земель для їх заселення» від 22 березня 1764 р. Цей план поширювався не тільки на територію Новоросійської, а й Азовської губерній. До кінця століття

⁹⁶ Бацак Н. І. Греки Північного Приазов'я: культурно-просвітницький розвиток (кінець XVIII – початок XX ст.) / Н. І. Бацак. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Київ, 1999. – С. 12.

⁹⁷ Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я: (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 13-14.

він фактично визначав аграрну політику місцевої влади, становище і побут переселенців. Одним із результатів його втілення у життя стала поява вільних військових сіл і містечок, жителі яких впродовж десятиліть могли відчувати себе справжніми господарями своїх земельних наділів і порівняно самостійними розпорядниками власної праці і майна.⁹⁸ Цей процес призводив до послаблення станових суперечностей, що також сприяло прискоренню господарського освоєння колишніх малозаселених земель.

Закріплення успіхів у російсько-турецьких війнах кінця XVIII ст. вимагало зміцнення Чорноморського флоту, берегових фортець й нових портів на Чорному й Азовському морях, що потребувало палива, озброєння, виробів з металу. Це питання можна було вирішити за умови створення в Донбасі паливно-металургійної бази. Розв'язанню цієї проблеми сприяло швидке заселення краю. За підрахунками В.Пірко з 1784 р. до кінця століття населення Катеринославського намісництва зросло майже на 300 тис. чол., але частка українців при цьому зменшилася з 73,77 до 64,76 %.⁹⁹

Певний вплив на формування поселенської структури населення сучасного Донбасу справила діяльність Луганського ливарного заводу, який був заснований у листопаді 1795 р. і діяв до червня 1887 р. Варто відзначити, що у квітні 1796 р. як складова заводу була збудована кам'яновугільна шахта глибиною 36,2м у Лисячій балці (нині – м.Лисичанськ), яка започаткувала кам'яновугільну промисловість. У зв'язку із подальшою розробкою кам'яновугільних пластів для потреб заводу виникли нові населені пункти: Голубівка (нині м.Кіровськ), Петро-Мар'ївка (м.Первомайськ)¹⁰⁰, а також Шубинка, яке виникло на місці рудника у долині річки Комишувахи, правої притоки Луганки, а пізніше було перейменовано на м.Кадіївка.¹⁰¹

⁹⁸ Історія українського селянства. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2006. – С. 263.

⁹⁹ Пірко В. О. Заселення та господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / В. О. Пірко. – Донецьк, 2004. – С. 183-184.

¹⁰⁰ Семистяга В. Ф. Луганський ливарний завод / В. Ф. Семистяга // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 287.

¹⁰¹ Назва «Кадіївка» зберігалася за цим населеним пунктом до 1937 р. У період з 1937 р. по 1943 р. місто мало назву «Серго», але у період з 1943 р. по 1978 р. йому було повернуто назву «Кадіївка». У 1978 р. місто перейменували на «Стаханів». Ця назва збереглася й до останнього часу, однак місцеві жителі у побутовому спілкуванні нерідко продовжують вживати замість «Стаханів» саме «Кадіївка» (або «Кадєєвка»).

Посилення Російської імперії у XVIII ст. відбилося поміж іншого на змінах у адміністративно-територіальному устрої території сучасного Донбасу. З 1708 р. край входив до складу Азовської губернії із центром у м.Азов. У 1719 р. губернія була поділена на Бахмутську, Воронежську, Єлецьку, Тамбовську, Шацьку провінції. З українських міст виділялися Ізюм, Чугуїв, Зміїв, Бакалія, Тор (Слов'янськ), Валуйки, Острогорськ, Коротояк, Бахмут (Артемівськ). Але після Прутського трактату 1711 р. губернським центром став Воронеж, а губернія з 1725 р. була перейменована на Воронежську. Після успішного завершення російсько-турецької війни 1768–1774 р. та укладення Кючук-Кайнарджійського мирного договору (1774 р.) було вдруге утворено Азовську губернію у 1775 р. До її складу входили Бахмутська провінція та Азовська провінція. Бахмутська провінція включала в себе Бахмутський повіт та Слов'яно-Сербію. До Азовської провінції входили м.Азов, фортеця св. Димитрія Ростовського (м.Ростов-на-Дону), м.Таганрог, міста Керч, Єнікале, Кінбурн, землі Війська Донського. У 1776 р. до неї було приєднано землі Запорозької Січі на лівому березі Дніпра та Катерининську провінцію від Новоросійської губернії. З 1778 р. Азовська губернія поділялася на кілька повітів: Катеринославський (на території колишньої Самарської паланки), Олександрійський (частково територія колишньої Кальміуської паланки і Нової Дніпровської лінії), Павлівський (частково територія колишньої Кальміуської паланки), Марієнпольський, Таганрозький, Бахмутський, Торський, Наталківський (відповідно до колишньої Катерининської провінції без Донецького полку), Царичанський (на території колишньої Орельської на Протовчанській паланок і Донецького пікінерського полку). У 1778–1783 рр. кілька повітів Азовської губернії було перейменовано: Павлівський – на Павлоградський, Марієнпольський – на Маріупольський, Наталківський – на Катеринославську провінцію, а згодом – на Костянтинівську і, зрештою, – на Костянтиноградський повіт. 30 березня 1783 р. Азовська губернія була ліквідована, а її територія разом із Новоросійською губернією увійшла до складу Катеринославського намісництва.¹⁰²

На початок XIX ст. кількість вільної казенної землі в Донбасі значно скоротилася. Тому поселенська політика уряду стала більш

¹⁰² Панащенко В. В. Азовська губернія / В. В. Панащенко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 45-46.

стриманою. Ним вживалися заходи для закріплення вже прибулих поселенців. У цей час переселення казенних селян на вільні землі могло проводитися тільки на добровільних засадах. З боку казни ніякої допомоги переселенцям не надавалося. У той же час на межі XVIII – XIX століть потік переселенців у Донбас був достатньо високим. У Катеринославській губернії, до якої належав Донбас, з 1793 по 1816 рік було засновано 362 населених пункти, з них 41 – державний. У Бахмутському повіті за той же період було створено 62 нових поселення, зокрема 8 державних. З 1747 по 1802 рік виникло 24 нових селища, з яких 4 були державними. А з 1803 по 1816 рік створено тільки 7, з них 2 державні. У Словоносербському повіті за цей час було засноване тільки одне поміщицьке поселення. Для залучення селян поміщики вдавалися до різних прийомів і нерідко робили це за допомогою обману. Населення Донбасу зростало й за рахунок тих, хто самовільно переселився. Так, наприклад, у 1800 р. в Бахмутському повіті, до складу якого увійшла й територія в той час ліквідованого Донецького повіту, самовільно переселилися 80 осіб міського населення та 115 державних селян.¹⁰³

У 1817 р. було проведене межування земель грецьких поселенців Маріупольського повіту з метою виділення земель для створення нових поселень. Поруч із греками стали селити вихідців із Західної Пруссії, Польщі та Чехії, які постраждали й розорилися внаслідок наполеонівських війн. У 1823–1825 роках у районі Маріуполя вже було 17 нових іноземних поселень, зокрема 6 католицьких, жителі яких походили в основному з Данцига, Марієнбурга та Ельбінга.¹⁰⁴ До німецьких поселень, утворених в 1822–1823 рр. належали Нейгофнунг, Кіршвальд, Тигенгоф, Розенгарт, Шенбаум, Кросдорф, Грунау, Розенберг, Вікерау, Рейхенберг, Кампенау, Мірау, Кайзендорф, Гетланд, Нейгоф, Ейхвальд, Тігенорт. На цій території утворився Маріупольський менонітський округ. Центром німецьких поселень став Остгейм (з 1935 року – Тельманово). У 1823–1842 рр. додалися 12 лютеранських колоній: Елізабетдорф, Тіргарт, Людвігсталь, Беловєж, Кальчинівка, Рундевізе, Малий Вердер, Великий Вердер, Дармштат, Марієнфельд, Новий Ямбург. В 1831 р. в

¹⁰³ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 134.

¹⁰⁴ Дружинина Е. И. Южная Украина. 1800–1825 гг. / Е. И. Дружинина. – М.: Наука, 1970. – С. 140.

цей округ були переселені 124 сім'ї з Чернігівської губернії, а у 1834 році – 749 осіб чоловічої статі. Вони утворили тут ще 5 нових поселень. Невдачею закінчилася спроба закріпити у регіоні єврейське населення. Після заснування трьох єврейських поселень – Зеленопілля, Хлібодарівська, Іванопілля – не пристосовані до сільськогосподарської праці євреї перебралися до міст.

27 травня 1832 р. на території Приазов'я на основі переведеного Дунайського полку, утвореного у 1828 р. з нащадків запорожців, які переселилися після знищення Запорозької Січі в 1775 р. до Туреччини й жили за Дунаєм, було утворено Азовське козацьке військо. Центром його управління стала станиця Петровська. До Азовського козацького війська приєднали раніше заселений Петрівський посад, селища Новопетровське й Новоспаське, заселені вихідцями з Чернігівщини. Козаки заснували станиці Микільську (нині смт. Володарське Донецької області) й Покровську (нині с. Бойове Володарського району Донецької області) та кілька хуторів. Згодом до війська було прилучено Петровський Посад (нині с. Новопетрівка Бердянського району Запорізької області), с.Новоспасівське (нині с.Осипенко Володарського району Донецької області), станицю Стародубську (нині с.Стародубівка Першотравневого району Донецької області), засновані переселенцями з Чернігівської губернії. У 1832 р. Азовське козацьке військо нараховувало 1619 осіб обох статей, у 1833 р. чисельність війська збільшилося до 6000 осіб.¹⁰⁵

У 1834 р. в Азовському козацькому війську налічувалося 971 сімейство у складі 4945 осіб.¹⁰⁶ Протягом 1862-1864 років більшість азовських козаків (1117 сімей) було вислано на Кубань.¹⁰⁷ Переселити всіх азовців на Кубань у середині XIX ст. царському уряду не вдалося, тому козаки, які залишилися, були обернені в селянський стан з наділом 9 десятин на особу чоловічої статі. У жовтні 1864 р. був виданий указ про скасування Азовського козацького війська. На території, яку воно займало, утворили Покровську і Микільську волості.

¹⁰⁵ Петренко Є. Д. Азовське козацьке військо / Є. Д. Петренко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 46.

¹⁰⁶ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 137-138.

¹⁰⁷ Петренко Є. Д. Азовське козацьке військо / Є. Д. Петренко // Енциклопедія історії України. – Т. 1. – К., 2003. – С. 46.

У 1835–1845 рр. на південь від річки Вовча переселенці з Полтавщини, Чернігівщини й Харківщини заснували 38 поселень, де поселилися понад 20 тисяч осіб чоловічої статі. У 1894 р. на узбережжі Азовського моря донськими козаками була заснована станиця Новомиколаївська, яка згодом стала центром Міуського округу (сучасне м.Новоазовськ).¹⁰⁸

Після 1842 р. російський уряд припинив призначення пільгових казенних наділів новоутвореним німецьким колоніям. Тому поселенці змушені були задовольняти потреби у земельних ділянках внаслідок придбання їх за ринковими цінами. Ці покупки здійснювалися за рахунок продажу землі місцевими великими землевласниками. Частина німецьких поселенців укладали угоди довгострокової оренди на потрібні їм земельні ділянки і засновували на них невеликі поселення. Таким чином від первісних німецьких колоній з 1842 р. стали відокремлюватися нові «дочірні» колонії на куплених німцями землях і поселення та хутори на орендованих землях. Тільки двом колоніям німців у Маріупольському повіті, а саме: Новгороду (Дармштат) і Марієнполе (Марієнфельд) було відведено казенний наділ у 1843 р., але зроблено було це за виключних обставин. Справа в тому, що у цьому році побралися Імператор (тоді спадкоємець престолу) Олександр II із принцесою Гессен-Дармштатською Марією Федорівною. Причому наречена випросила у свого нареченого дозволу поселити на казенних наділах кілька відомих їй сімей селян із герцогства Гессен-Дармштатського. Саме цим пояснювалося виділення казенної землі названим німецьким колоніям.

Уже до середини XIX ст. в Донбасі внаслідок особливостей освоєння території, колонізаторської політики царської Росії і створення сприятливих умов для іноземних поселенців сформувалася строката етноструктура. Однак абсолютну більшість становили українські селяни, які складали за 10-ю ревізією 1858 р. 75 % населення краю. Питома вага росіян дорівнювала 13,5 %.¹⁰⁹

Загалом міграційна політика російського уряду та зміни адміністративно-територіального устрою на територіях сучасного Донбасу у XVIII – XIX була спрямована на зміцнення центральної

¹⁰⁸ Подов В. І., Курило В. С. Історія Донбасу / В. І. Подов, В. С. Курило. – Луганськ, 2009. – С. 137-138.

¹⁰⁹ Пашина Н. П. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. П. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 27.

влади на місцях, послаблення козацького стану. У той же час вона базувалася на утворенні поліфункціональних поселень, заснованих на багатогалузевому господарстві. Так, у документах, що стосувалися переселення греків, мова йшла про дозвіл вільної торгівлі, ремісництва, безмитного користування річками з метою риболовлі та лісами для заготівлі палива за умови звільнення від податків терміном на десять років і довічного звільнення від служби в армії. У більшості поселень землеробство поєднувалося із скотарством та різного роду промислами, що робило господарства досить стійкими до зовнішньоекономічного впливу.

Розвиток товарно-грошових відносин гальмувався відсталістю суспільних відносин, недалекоглядністю фінансово-кредитної політики, пануванням патріархальної психології, що виражалося у збереженні передачі поміщикам родових маєтків, заснованих на позаекономічному примусі.

У другій половині XIX ст. подальший економічний розвиток прискорив зміни у етнічній та поселенській структурі населення Донбасу. Вони були викликані потребами індустріалізації, що тягнула за собою швидке зростання кількості міського населення, яке поповнювалося як за рахунок зовнішніх міграцій, так і в умовах посилення соціального розшарування у сільській місцевості. Процес соціального розшарування певною мірою був також однією з причин міграцій сільського населення з метою пошуку «кращої долі» на території Півдня України, у тому числі й Катеринославської губернії.

Вже у 1865 р. матеріали Міністерства державного майна Російської імперії свідчили, що царський уряд вважав кількість російських переселенців, які переїжджали в Україну, достатньою для забезпечення «обрусіння» краю.¹¹⁰

У подальшому російський царизм усілякими пільгами й привілеями заохочував заселення української території, особливо південної частини, представниками інших етнічних груп. Найбільше заохочувалося переселення великоросів із корінних внутрішніх губерній імперії, що було одним із елементів державної політики відносно українських земель.¹¹¹ Крім великоросів заохочувалося переселення

¹¹⁰ Центральний державний історичний архів України (ЦДІАУ). – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 463. – Арк. 4.

¹¹¹ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 55.

німецьких колоністів, які вважалися більш благонадійними, аніж представники інших етнічних груп із західних країн.¹¹²

У документах російських адміністративних органів в якості позитивної характеристики особи, яка бажала придбати землю, розглядалася її належність до великоросів.¹¹³ Однак не варто забувати, що влада сприяла лише тим з них, хто вважався благонадійним. Уряд російської імперії дав вказівку банкам полегшувати великоросам купівлю земельних ділянок.¹¹⁴ Цей комплекс заходів, відповідно до документів державних органів Російської імперії, мав сприяти перетворенню південних степових територій на виключно російські.¹¹⁵

Таким чином, прагнення до уніфікації суспільно-політичного життя на території Російської імперії тягнуло за собою створення російськими урядовцями умов для «обрусіння» цілого ряду регіонів, серед яких залишався і Донбас.¹¹⁶ Тому для задоволення попиту на робочу силу всіляко заохочувалося у першу чергу переміщення робітників – вихідців з російських губерній – для роботи на підприємствах Донбасу.

Одним із привабливих факторів для переселенців-селян були відносно невеликі ціни на землю. Відповідно до статистичних даних кінця XIX ст., десятину землі в Катеринославській губернії можна було придбати за 60 – 80 руб., в той час, як у Малоросійській, Харківській, Київській, Курській губерніях вона коштувала 100 – 150 руб. за десятину.¹¹⁷ Економічна кон'юнктура цього процесу залишалася сприятливою майже до кінця XIX ст., коли потік переселенців перевищив можливості їх прийняття та закріплення на нових землях.

Різке збільшення видобутку вугілля в Донбасі почалося після реформи 1861 р. внаслідок його споживання залізницями, цукровою промисловістю, а пізніше – південними металургійними заводами. У кам'яновугільній промисловості безпосередній попит залізниць та попит на вугілля металургійних заводів постійно зростав. Питома

¹¹² ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 2.

¹¹³ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 670. – Спр. 1. – Арк. 3; 38.

¹¹⁴ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 815. – Арк. 80. – Арк. 4-4 (на звороті).

¹¹⁵ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 815. – Спр. 151. – Арк. 9.

¹¹⁶ Скляр В. М. Росіяни в Україні: динаміка зміни чисельності у XVIII – XX ст. / В. М. Скляр // Збірник наукових праць. Науковий вісник ХДПУ. Серія: Історичні науки. Вип. 1. – Х.: Основа, 1998. – С. 51.

¹¹⁷ Сборник статистических сведений по Екатеринославской губ. Вып. III. Славяносербский уезд. – Екатеринослав, 1886. – С. 26.

вага цих двох споживачів донецького вугілля збільшилася з 48,7 у 1890 до 57 % у 1900 р.¹¹⁸

Але тут варто вказати на певні обставини, що призвели до зростання видобутку вугілля саме в Донбасі і зрештою вирішальним чином вплинули на формування поселенської структури регіону у другій половині ХІХ ст. У цей період спостерігалася своєрідна «конкуренція» між кам'яним вугіллям і нафтою у використанні одного з них як основного засобу отримання енергії для потреб розвитку господарства і населення. У цьому сенсі варто вказати, що збільшення використання нафти призвело до різкого зменшення ваги, наприклад, Підмосковного вугільного басейну. Але Донбасу допомогла його роль у забезпеченні виплавки металу, оскільки кам'яновугільний кокс не можна було замінити нафтою. Крім того, свою роль відіграло розташування кам'яновугільних шарів в Донбасі. На відміну від придатних до відкритого видобутку вугільних полів США, донецька кам'яновугільна товща, відрізняючись неабиякою потужністю, доходила до 4 км в глибину. У ряді випадків донецьке вугілля також виходило на поверхню або було розташоване на невеликій глибині. Цей факт зробив регіон привабливим для промисловців і підприємців.

Вже у середині 60-х років ХІХ ст. в Донбасі було побудовано спеціальну вугільну залізницю, що з'єднувала Грушевські антрацитові копалини із станцією Аксайською, яка знаходилася на Дні. Хоча за своєю довжиною ця залізниця була відносно невеликою (близько 71 км), але її поява породила «кам'яновугільну гарячку» у всьому Донецькому басейні, стимулюючи спорудження нових залізниць, таких як Курсько-Харківсько-Азовська (1868–1871 рр.), Харківсько-Миколаївська (1870–1873 рр.), Костянтинівська (1872 р.), Лозово-Севастопольська (1873 р.), Ростово-Владикавказська (1875 р.), Донецька кам'яновугільна (1871 р.), Маріупольська (1882 р.). Особливе значення мало спорудження у 1884 р. Катерининської залізниці, яка з'єднала донецьке кам'яне вугілля із криворізькою залізною рудою, що забезпечило основу бурхливого зростання південної металургії із залученням іноземних капіталовкладень. За 1886–1900 рр. видобуток вугілля у Росії збільшилася у 4,6 рази. Цей приріст на 91 % забезпечувався шахтами Донбасу.¹¹⁹

¹¹⁸ Економічна історія України. – У 2 т. – Т. 1. – К., 2011. – С. 619.

¹¹⁹ Дьяконова И. А. Нефть и уголь в энергетике царской России в международных сопоставлениях / И. А. Дьяконова. – М.: РОССПЕН, 1999. – С. 62.

Для заохочення працівників до роботи на шахтах Донбасу їх власники, як правило, забезпечували підвищений рівень оплати праці. Це мало компенсувати незадовільні соціально-побутові умови шахтарів та вкрай важкі умови праці. Привабливість перспективи заробити за досить короткий проміжок часу відносно велику суму грошей забезпечувала прибуття для роботи на шахтах поступово зростаючої кількості працівників. Заробітки сільськогосподарських робітників Катеринославщини наприкінці XIX ст. були у 1,5 – 2 рази вищі, ніж у губерніях виходу селян.¹²⁰ Певну зацікавленість могла викликати можливість заробити гроші за виконання роботи, що не була пов'язана з обробкою землі або доглядом худоби. Однак важка праця, низький рівень техніки безпеки та незадовільні соціально-побутові умови призводили до великої плинності кадрів. Більшість селян йшли на заробітки, коли наступала перерва у сільськогосподарській праці. За даними паспортної статистики, селяни українських губерній віддавали перевагу сезонним заробіткам, остаточно не розриваючи зв'язків зі своєю сільською громадою.¹²¹ Кількість працівників на підприємствах підвищувалася саме з жовтня по березень.¹²²

Тому підприємці були зацікавлені, здебільшого у прибулих заробітчанах, оскільки їм важче було покинути роботу.¹²³ Багато розорених селян у пошуках заробітку йшли на сезонні роботи на шахти та заводи у промислово-розвинені регіони, зокрема в Катеринославську губернію. Чисельність робітників Катеринославщини у 1913 р. порівняно з 1861–1870 рр. збільшилась у 41 раз.¹²⁴

Наприкінці XIX століття 46,7 % усіх переселенців в Донбас були вихідцями з російських губерній, а з українських губерній переселилося 37,9 % мігрантів, з Білорусі – 0,8 %, з Кавказу – 1,8 %, уродженців інших регіонів нараховувалося 8,4 %.¹²⁵ У цей час

¹²⁰ Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск: Луган. сельскохозяйств. ин-т, 1997. – С. 8.

¹²¹ Погожевъ А. В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы статистического труда / А. В. Погожевъ. – СПб: Тип. император. академии наук, 1906. – 224 с.

¹²² Лохматова А. І. Паспорт у житті пореформеного селянства Південної України / А. І. Лохматова // Історична пам'ять. – 2006. – № 2. – С. 39.

¹²³ ЦДІАУ. – Ф. 614. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 37.

¹²⁴ Рашин А. Г. Формирование рабочего класса России / А. Г. Рашин. – М.: Изд-во социал-эконом. лит-ры, 1958. – С. 193.

¹²⁵ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб, 1904. – С. 38-39; Первая всеобщая

близько 40 % мігрантів осідало в містах, що й відбилося на їх етноструктурі. Усього за переписом 1897 р. в Донбасі нараховувалося 30 етнічних груп, що було на 22 більше у порівнянні з 10-ю ревізією 1858 р. Більшість населення Донбасу складали українці – 62,5 %, однак їх частка в загальній чисельності населення знизилася на 12,5 %. Росіян нараховувалося 24,2 %, що було на 10,7 % більше, ніж у середині XIX ст.¹²⁶

У кінці XIX ст. склалися основні пропорції етнічної структури Донбасу, що передбачали абсолютне домінування українців і росіян. Своєрідними етнічними полюсами були Маріупольський і Старобільський повіти. У Старобільському повіті українці склали 83,4 % населення, а у Маріупольському були представлені кілька великих груп неслов'янського населення: греки (19 %), німці (7,5 %), татари (6 %), євреї (4 %). У цей період склалися основні культурні характеристики регіону. Вони формувалися під час контактів великих груп переселенців, основні потоки яких йшли з українських (37,9 %) і російських (46,7 %) губерній. Найпомітнішою рисою культури населення Донбасу стало домінування російської мови. Таке становище російської мови на перший погляд суперечило кількісному переважанню етнічних українців. Але попри вплив політики русифікації такий стан мовної асиметрії можна пов'язувати з різною фаховою орієнтацією українців і росіян в Донбасі. За даними перепису 1897 р. в гірничозаводській промисловості росіяни становили 74 % робітників, а українці – 22 %. Такий розподіл неможливо пояснити тим фактом, що з-поміж російських мігрантів переважали майстри, а серед українців – селяни. Селяни загалом переважали як у російському, так і в українському міграційних потоках. Проте росіяни, що залишали свої села внаслідок аграрного перенаселення, охочіше йшли працювати у промисловість, ніж українці.¹²⁷ Тому не можна погодитися із думкою П.Р.Магочого, що власники фабрик вважали більш ефективним «імпор-

перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб, 1904. – С. 50-51.

¹²⁶ Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Екатеринославская губ. – Т. XIII. – СПб, 1904. – С. 74-75; Первая всеобщая перепись населения Российской империи: 1897 г. Харьковская губ. – Т. XVII. – СПб, 1904. – С. 102-105.

¹²⁷ Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 86.

тувати» кваліфікованих робітників-росіян, а не покладатися на місцеву некваліфіковану українську робочу силу.¹²⁸

З 1858 р. по 1906 р. чисельність населення Донбасу збільшилася на 54,4 % і нараховувала 836094 осіб. Мігранти складали 48,6 % приросту населення, тому їх етнічний склад вплинув на динаміку етноструктури регіону в післяреформений період.¹²⁹

Наприкінці XIX ст. у Донбасі приблизно 70 % робітників були вихідцями із великоросійських губерній.¹³⁰ У сільськогосподарському виробництві співвідношення працівників було на користь українців. У Бахмутському, Маріупольському і Слов'яносербському повітах, згідно з даними перепису 1897 р., налічувалося 532480 осіб, зайнятих у землеробстві, тваринництві та переробці їхньої продукції. З цього числа 61,8 % становили українці, 18,3 % – росіяни, 8,6 % – греки, 5 % – німці.¹³¹

У цей період грецьке купецтво контролювало зовнішню торгівлю Російської держави на Півдні, йому належало близько 70 % каботажного вітрильного та парового флоту азовсько-чорноморського басейну, а більше 60 % торгових перевезень цього регіону йшло морським шляхом. У всіх портових містах чорноморсько-азовського узбережжя працювали філії грецьких торгових домів, яких у різні роки налічувалося в середньому близько 10. Основним напрямом їх діяльності була посередницька торгівля, основним її предметом – вивіз сільськогосподарської продукції. Ця торгівля сприяла розквіту азовських портових міст, а з іншого боку мала негативний вплив на розвиток місцевого купецтва та вітчизняного торгового флоту. Греки значною мірою сприяли розвитку промисловості краю, яка наприкінці XIX ст. отримала тенденцію на підпорядкування місцевого торгового капіталу. Спочатку вона носила кустарний характер та орієнтувалася на обробку продукції сільського господарства і була представлена цегляними, черепичними, салотопними, свічними, борошномельними, тютюновими підприємствами, що наприкінці XIX ст. перетворилися на достатньо великі за обсягом виробництва та обладнані згідно

¹²⁸ Магочій П. Р. Історія України / П. Р. Магочій. – К.: Критика, 2007. – С. 281.

¹²⁹ Пашина Н. П. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. П. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 27.

¹³⁰ Сарбей В. Г. Становлення і консолідація нації та піднесення національного руху на Україні в другій половині XIX ст. / В. Г. Сарбей // Укр. іст. журн. – 1991. – № 5. – С. 4.

¹³¹ Пашина Н. П. Аграрные миграции в пореформенный Донбасс и их роль в формировании этноструктуры края (1861–1900 гг.) / Н. П. Пашина. – Луганск, 1997. – С. 20.

технічних вимог того часу заводи і фабрики. Греки володіли від 10 до 30 % таких підприємств у містах, та до 80 % – у сільській місцевості. Найбільшою (95 %) була їхня доля у рибному промислі регіону.¹³²

Внаслідок цілеспрямованої державної політики на Сході і Півдні України було закладено фундамент для формування поліетнічного промислового середовища, в якому активно йшли процеси відмови від усталених традицій. Саме в пореформений час, в процесі формування вугільно-промислового комплексу і розвитку капіталістичного сільського господарства, що викликав величезний потік переселенців з інших губерній, було закладено основу сучасної етнічної структури населення Донбасу із переважанням українського та російського населення. Тут варто відзначити, що різке збільшення кількості російського населення в Донбасі створило ґрунт для поширення асиміляційних процесів, пов'язаних зі змінами у етнічній самосвідомості.

Таким чином, у другій половині XIX ст. в Донбасі у першу чергу в міському середовищі було створено своєрідне «проросійське ядро», яке забезпечувало формування проросійської орієнтації у представників етнічних груп, що «включалися» до нього. А оскільки таке «включення» відбувалося поступово, відносно невеликими групами у порівнянні із чисельністю «ядра», то його потужності вистачало для продовження процесів асиміляції.

Асиміляційні процеси українського населення на території Донбасу посилювалися у зв'язку із тим, що більшість етнічних росіян звикла вважати українські землі своїми власними, а українці часто розглядалися як в основному лояльно настроєні мешканці, яким необхідна російська державна організація для забезпечення стабільності економічного розвитку. В офіційній документації Російської імперії, що стосувалася стану справ в Україні, українське населення не виділялося у певну особливу категорію, на відміну від євреїв чи поляків, чиї політичні чи економічні амбіції часто засуджувалися. Водночас у російських документах переселенці називалися не колоністами, а «російськими колонізаторами».¹³³

¹³² Новікова С. В. Внесок греків в економічний розвиток Північного Приазов'я (друга половина XIX – початок XX ст.) / С. В. Новікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2005. – С. 19.

¹³³ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 810. – Спр. 151. – Арк. 24 (на звороті).

Прискоренню процесу асиміляції також сприяла специфіка організації виробництва. Прискорення економічного розвитку Донбасу кінця XIX – початку XX ст. вимагало високого рівня концентрації виробництва. У кам'яновугільній промисловості Донбасу її рівень був досить високим. На 1898 р. у регіоні функціонувало 1009 шахт, з яких 746 добували вугілля до 500 тис. пудів і 263 – понад 500 тис. пудів на рік. Якщо перші дали близько 8 % загального вуглевидобутку, то другі – понад 92 %. Причому на шахти з вуглевидобутком більше 1 млн. пудів припадало 75 % одержаної продукції.¹³⁴

Саме концентрацію виробництва, яка тягнула за собою різке збільшення щільності населення, можна вважати однією з причин посилення асиміляційних процесів в Донбасі. Велика кількість населення, що проживала на відносно обмеженій території, передбачала високий рівень спілкування людей між собою. Це тягнуло за собою швидку передачу інформації на рівні міжособистісного спілкування. Побутове спілкування сприяло засвоєнню загальноприйнятих у суспільстві цінностей, а важкі умови праці та обмеженість можливостей для підвищення власного культурно-побутового рівня стояли на шляху розширення світогляду багатьох шахтарів. Формування системи цінностей Донбасу відбувалося через призму праці на шахтах.

На рубежі XX ст. Донбас у першу чергу асоціювався із шахтарською працею, стосунки між представниками якої формувалися завдяки специфіці роботи та умов проживання, визначаючи утворення своєрідного «робітничого братства», представники якого протиставлялися керівним працівникам. Не виключаючи конфліктів на ґрунті міжнаціональних протиріч, такий підхід робив важку фізичну працю шахтарів маркером, який визначав належність до «своїх». Об'єднуючим фактором для багатьох представників населення Донбасу стало усвідомлення можливості завдяки власним зусиллям покращити матеріальне становище. Тому економічна діяльність стала вагомим фактором формування регіональної ідентичності.

Специфічний тип регіональної ідентичності, лише мінімальною мірою пов'язаний з етнічністю, формувався внаслідок інтенсивного

¹³⁴ Гуржій І. О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку: (60 – 90-ті роки XIX ст.) / І. О. Гуржій // Укр. іст. журн. – 1966. – № 10. – С. 29-30.

«перемішування» населення в районах «нового освоєння». На зміну витісненому із південних степів козацтву приходили люди, які не мали нічого спільного із власне українською традицією. Цей терен знову став ареалом зустрічі кількох культур, які влада намагалася «переплавити» в російському казані, на шляхах прискореної модернізації. Оскільки перетворення селянина в робітника означало водночас розрив з землею, цей процес супроводжувався утвердженням стійких патерналістських настанов – добробут найманого працівника майже повністю залежав від державної політики та від фінансової спроможності і особистих якостей підприємців.¹³⁵

Слід зазначити, що умови роботи на шахтах і життя у селищах гірників були настільки складними, що царський уряд протягом певного часу висилав туди злочинців для відбуття покарання.¹³⁶

Крім того, умови життя у робітничих та шахтарських поселеннях Донбасу не сприяли формуванню громадянського суспільства в Донбасі у зв'язку із обмеженістю можливостей для підвищення культурно-освітнього рівня працівників.

Перша бібліотека в регіоні почала працювати лише в 1905 р., а перші автономні суспільні організації – тільки у 1917 р., але й вони проіснували не довго і були знищені комуністичною системою. Наслідком жорстокого контролю з боку влади стало обмеження можливості для мешканців регіону стати повноправними громадянами. Потрапивши в Донбас працівники різних етнічних груп досить швидко асимілювалися, а головне – вони розчавлювалися фабрично-заводською системою і втрачали особистісно-екзистенційне сприйняття світу.¹³⁷ Наприкінці XIX – на початку XX ст. одна школа припадала на 2040 жителів, одна церква – на 3094 жителів, а один шинок – на 570 жителів. Дитяча смертність сягала 55 %. Медична допомога залишалася малодоступною.¹³⁸

У той же час варто відзначити, що більшість жителів Донбасу, особливо вихідців із сільської місцевості не прагнула до підвищення

¹³⁵ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 163.

¹³⁶ Ионов А. Донбасс непреклонный / А. Ионов. – Донецк, 1978. – С. 15.

¹³⁷ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 44.

¹³⁸ Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 87.

власного культурно-освітнього рівня. За даними поліцейських відділень інтелектуальна праця, громадсько-політична діяльність не сприймалися більшістю сільських жителів як рівноцінна альтернатива фізичній праці на землі. Міське життя асоціювалося із неробством. У багатьох випадках сільські жителі на загал зневажливо ставилися до поміщиків, підприємців, комерсантів, чиновників та представників інтелігенції.¹³⁹ З одного боку, влада за всіх часів сприймалася в Донбасі як еквівалент сили, що має тримати людей у стані клієнтальної підлеглості та відданості, а з іншого – і саме суспільство, пригнічене нестерпними умовами буття, байдуже ставилося до громадянської автономності та громадянської активності. Донбас об'єднував космополітичні пріоритети населення й проросійську політичну еліту.¹⁴⁰

Міста Донбасу впродовж тривалого часу не перетворювалися на осередки формування інтелігенції. Освоєння Донбасу відбувалося спочатку переважно іноземними підприємцями. Разом із капіталом вони привозили і інженерно-технічних працівників. Однак ідеї іноземних підприємців реалізовувалися переважно українськими і російськими робітниками. Поповнення рядів інтелігенції Донбасу з українського селянства було вкрай уповільненим внаслідок зневажливого ставлення більшості сільських жителів до інтелектуальної праці. Селянський традиціоналізм міг би сприяти дотриманню українських звичаїв у містах, і навпаки, поповнення рядів інтелектуалів з інших верств сприяло процесу русифікації українського соціокультурного простору. Хоча робітничі селища навколо заводів і шахт з часом набували статусу міст, процес формування міської культури тут був занадто повільним. Важкі умови праці, перенаселені бараки швидко перетворювали колишніх селян на маргіналів, що легко піддавалися стороннім впливам.¹⁴¹

А.Дмитрюков, який вивчав культуру і побут українсько-російського етнічного порубіжжя, звертав увагу на культурно-побутові відмінності в обох народів: «Вдача, образ життя і звичаї у росіян і в малоросіян різні до дрібниць. Сама мелодія пісень, приказки, при-

¹³⁹ ЦДІАУ. – Ф. 442. – Оп. 1. – Спр. 84. – Арк. 8.

¹⁴⁰ Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 132.

¹⁴¹ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 163.

слів'я ... сохи, борони, молотьба у stodolі, посів хліба, зберігання його і рахунок снопів у стіжку, складання, покрій суконь і взуття, головні убори, форми возів, вуликів, вичинювання овечої шкіри та ін. – все у росіян має свої особливості. Малоросіяни в хатах і у всьому люблять чистоту».¹⁴²

Але асиміляційні процеси на території українсько-російського порубіжжя поступово призводили до змін світосприйняття як у росіян, так і в українців. Особливо активно відбувалася взаємна асиміляція росіян і українців, що жили у змішаних селах, а також асиміляція нечисленних етносів, що потрапили в інше етнічне середовище – білорусів, поляків, молдован. Наслідком цих процесів ставала зміна етнічної самосвідомості асимільованої частини населення.

Зміна етнічної самосвідомості, будучи явищем вторинним, похідним від об'єктивних умов, залежала від багатьох факторів і безпосередньо була пов'язана і відбивала зміни в інших конкретних етнічних групах. Постійне спілкування і взаємодія, мова навчання, адміністрації, судочинства виробляли так званий суржик. Особи змішаного україно-російського походження називали себе «перевертнями» і «суржиками».¹⁴³ Тут також варто зауважити, що у середовищі «суржиків» не спостерігалось проявів зневаги до українських чи російських культурних цінностей. Особливістю їхнього світосприйняття залишалася досить стійка симпатія до загальноросійських інтересів, яка між іншим не заважала домінувати власним економічним інтересам у якості пріоритетної мотивації вчинків.

Однак не варто думати, що процеси асиміляції в Донбасі проходили без міжетнічної ворожнечі. Зростання іноетнічного елементу в Україні загалом і в Донбасі зокрема мало суперечливі наслідки. З одного боку, воно позитивно впливало на розвиток господарства, обмін професійним, культурним та науковим досвідом, з іншого ж, насамперед через те, що професійна структура неукраїнських етнічних груп була специфічно профільованою (росіяни переважно впливалися у велику промисловість, торгівлю, сферу управління, науку, освіту, церковну службу; євреї займалися ремеслом і торгівлею,

¹⁴² Чижикова Л. Н. Русско-украинское пограничье: история и судьбы традиционно-бытовой культуры / Л. Н. Чижикова. – М., 1988. – С. 48.

¹⁴³ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 28.

лихварством, перевезенням вантажів; німці захопили провідні позиції у сільськогосподарському товарному виробництві, особливо технічних культур), – це об'єктивно ставало перешкодою на шляху природного розвитку соціальної структури українців, зумовлюючи її деформований характер. Очевидно, в цьому полягала причина міжнаціональних суперечностей.¹⁴⁴

Монофункціональність більшості поселень Донбасу визначала у якості суспільних цінностей ті з них, які формувалися у процесі виконання роботи шахтаря та в умовах життя у шахтарських поселеннях. Тому міжетнічні протиріччя могли виливатися у вигляді бійок між представниками різних етнічних груп. А особливо помітним це явище ставало стосовно тих, чия праця у багатьох випадках не була напряду пов'язана із шахтарями, а передбачала отримання прибутку за їхній рахунок.

Процес освоєння Донбасу Г.Куромія порівнював з американським Диким Заходом зі складними умовами життя, злиденністю, постійною небезпекою для життя, пов'язаною із особливостями праці шахтаря та металурга, безжальною експлуатацією й майже повною відсутністю соціокультурного середовища.¹⁴⁵

Але існувала суттєва відмінність стосовно оцінки перспектив власної праці в Донбасі і під час освоєння американського Дикого Заходу. Переселенці, що освоювали американських «фронтир» після гомстед-акту, мали надію на покращення власного матеріального становища (або відповідні перспективи для власних дітей), ревниво цінили власну свободу, підкріплюючи її можливістю вільного володіння зброєю. А на території Донбасу перспективи швидкого збагачення для більшості населення залишалися доволі примарними, праця не забезпечувала економічної незалежності від держави. Уявлення про свободу базувалося на думці про можливість вільно займатися роботою, що ставило на перше місце існування постійного заробітку, а не суттєве збільшення власних статків в умовах свідомого підкорення могутності іноземного капіталу та державній машині примусу. Крім того, уявлення про свободу на американському Дикому Заході тісно поєднувалося із вірою

¹⁴⁴ Макарчук С. А. Етнічна історія України / С. А. Макарчук. – К., 2008. – С. 253.

¹⁴⁵ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі: українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г.Куромія. – К.: Основи, 2002.

індивіда у можливість за рахунок власної праці досягти життєвого успіху. В Донбасі подібні уявлення залишалися досить обмеженими, а на перший план виступала проблема власного виживання в умовах жорстокої експлуатації праці.

Етнічні процеси в Донбасі у ХІХ ст. певною мірою можна порівняти з «американським казаном», де у відірваного від національного коріння, значною мірою люмпенізованого пролетаріату нівелювалася етнічна самоідентифікація. На відміну від європейського досвіду, де органічно утворювалися структури громадянського суспільства, стверджувався у межах солідаристського простору міського самоврядування автономний від зовнішніх авторитетів та тиску громадянин, на території Донбасу одним із головних засобів виживання ставало підкорення власнику підприємства. Важка фізична праця, постійне відчуття небезпеки, примітивний побут, примусові форми соціальності формували певний тип особи – принципово відмінний від західного. Домінантними рисами такої людини були примітивне споживання, імперативи підлеглості та кар'єрних вимірів існування. Відсутність традиції європейських міських цінностей стає зрозумілою, якщо зважити на те, що тривалий час найбільше місто Донбасу – Юзівка цілковито належало компанії Дж.Юза. Це підприємство володіло всією землею, усім житловим фондом, а будь-яка комерційна діяльність була можлива лише з дозволу його власника. Населення краю не брало участі в муніципальній діяльності, не обирало владу і не було зацікавлене у підтриманні порядку в місті. Населення Юзівки не стало громадянським суспільством, відповідальним як за свою долю, так і за долю краю.¹⁴⁶

Причиною цього можна назвати відмежування більшості населення краю від володіння засобами виробництва, що могло б забезпечити незалежність громадян від правлячої верхівки і закласти фундамент створення громадянського суспільства. Його відсутність обумовлювала відносно низьку зацікавленість жителів у захисті від зовнішнього вторгнення, якщо зміна влади чи занепад її могутності не передбачала обмеження можливості заробляти традиційними для даної місцевості способами. Можливо саме у цьому криється

¹⁴⁶ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 43.

причина посилення суспільно-політичної активності донбасівців у випадку зменшення видобутку вугілля та скорочення діяльності промислових підприємств в Донбасі, що проявилось у шахтарських страйках, періодичність яких, як правило, співпадала з названими явищами. Це пояснюється тісним зв'язком між доцільністю існування шахтарських чи робітничих селищ навколо підприємств і економічною діяльністю останніх.

На рубежі XX ст. землі Донбасу були «географічно повністю і демографічно в більшості українськими», але в інших відношеннях не вистачало усвідомлення «українськості» цих земель і у середовищі української інтелігенції, особливо, зважаючи на велику частку недавніх переселенців зі Слобожанщини чи Лівобережжя.¹⁴⁷

Історично сформоване в Донбасі домінування російської мови не свідчило про перенесення мігрантами всіх особливостей російської культури. Мігранти з Росії і України, потрапивши до Донбасу, змінювали свої культурні характеристики. Домінування в індустріальному суспільстві міста над селом передбачало панування міського способу життя включно із переважанням російської мови. Російсько-українська мовна асиметрія за масового білінгвізму склалася в процесі формування соціальної структури Донбасу. Формуванню культурної специфіки жителів Донбасу сприяло те, що колишні селяни потрапляли у зовсім незвичні й небезпечні умови роботи. Ці умови роботи сприяли подоланню культурних бар'єрів між українцями і росіянами, формуванню синтетичних культурних явищ.¹⁴⁸

Відомо, що інтенсивність процесів етнічної асиміляції залежить від багатьох факторів: чисельності етносів, що взаємодіють, тривалості проживання меншинних та іммігрантських груп у середовищі основного населення країни; особливостей їхнього розселення; їх соціально-економічного і правового статусу; релігійних, культурних і расових відмінностей від більшості; рівня етнічної толерантності в суспільстві.¹⁴⁹ Практично більшість цих факторів забезпечували

¹⁴⁷ Русначенко А. С. Донбас в історії України XX століття / А. С. Русначенко // Режим доступу: http://www.mau-nau.org.ua/_private/kongresy/kongres6/istoria/kongress6ch2i/rusnachenko.htm

¹⁴⁸ Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 87.

¹⁴⁹ Етносоціологія: терміни та поняття. – К.: Фенікс, 2003. – С. 152.

асиміляційні процеси в Донбасі, створюючи передумови для формування регіональної ідентичності, що з'являлася у процесі економічної діяльності.

Модернізація економіки України на базі індустріалізації підсилювала інтенсивність асиміляції українців російською громадою. Належність до інтелектуально орієнтованих професій з одночасною зміною місця проживання, пов'язаною із переїздом до міст, передбачала засвоєння цінностей російської культури та відповідного світогляду, який був орієнтований на активну підтримку або лояльне ставлення до самодержавства у Росії, стабільність розвитку якої ототожнювалася часто із особистим економічним добробутом. Процес переселення робітників-росіян в міста і їхня активна економічна діяльність, результати якої можна було побачити і оцінити, створювала образ «робітника» – у першу чергу росіянина, а у свідомості народу та сама праця українця сформувалася в уявленні як праця «заробітчанина», що передбачало передусім її тимчасовий та вимушений характер.

Характер економічної діяльності та розселення працівників в Донбасі із досить високою щільністю населення сприяв швидкому формуванню місцевої системи цінностей у окремих осіб, які відносно тривалий час проживали на території краю. Монофункціональність багатьох поселень на Донбасі формувала специфічне ставлення до рідної землі та мешканців інших територій, які часто сприймалися як чужинці, незнайомі із шахтарською працею, а, отже, такі, що не «знають життя».

РОЗДІЛ 2

ЗМІНИ ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

Розвиток світової економіки на початку XX ст. був позначений поширенням кризових явищ, викликаних перевиробництвом товарів та перерозподілом ринків збуту і сировини. В цих умовах промисловість та сировинна база Донбасу не змогли уникнути руйнівної сили світової економічної кризи 1900–1903 рр., яка негативно позначилася на розвитку регіону. Закривалися підприємства, зазнавали краху банки, скорочувався видобуток вугілля, зменшувалися обсяги виробництва металу. Так, Алчевський завод Донецько-Юріївського металургійного товариства у 1901 р. скоротив виробництво чавуну до 5,28 млн. пудів проти 7,97 млн. пудів у 1899 р. На Ольховському металургійному заводі виробництво чавуну знизилося з 4,73 млн. у 1900 р. до 3,37 млн. пудів у 1901 р., а Алмаз-нянський металургійний завод восени 1900 р. взагалі припинив випуск продукції. Не кращим був стан і у вугільній промисловості. Тільки на 8 шахтах Лисичанського гірничого району протягом 1901–1903 рр. видобуток вугілля зменшився на 44 %, а кількість працівників – на 29 %. Скорочення виробництва спричинило масові звільнення. У 1901 р. в Бахмутському і Слов'яносербському повітах налічувалося близько 10000 безробітних.¹⁵⁰

Таким чином, вплив світової економічної кризи викликав певне скорочення виробництва, яке тягнуло за собою зменшення кількості працівників на підприємствах Донбасу та гальмувало процес благоустрою шахтарських поселень та робітничих містечок. Проте Донбас продовжував приваблювати працівників підвищеним розміром оплати праці. Тим більше, що з часом вугільній галузі стало приділятися все більше й більше уваги у зв'язку з специфікою розвитку паливно-енергетичного комплексу Російської імперії.

Зростанню вуглевидобутку сприяло осмислення уроків російсько-японської війни 1904–1905 рр. Як відомо, одним із аспектів цього збройного конфлікту став тривалий перехід російської Другої

¹⁵⁰ Климів А. Історичні краєзнавчі розвідки / А. Климів. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – С. 6.

тихоокеанської ескадри під керівництвом адмірала З.П.Рождественського з Балтійського моря для допомоги оточеному Порт-Артуру на Далекий Схід. Для забезпечення цього переходу важливе значення мало постачання палива на кораблі. Таким паливом було вугілля, яке можна було отримати у портах на маршруті ескадри. Абсолютна більшість тогочасних портів, здатних приймати великі кораблі, мали обладнання для забезпечення суден саме вугіллям, а не нафтою. Перспектива здійснення тривалих переходів бойовими та комерційними кораблями орієнтувала на консервацію використання вугільних котлів у якості засобів руху для суден. Тому у кількох наступних серіях російських броненосців використовували саме такий тип двигунів. На Чорному морі такими кораблями стали «Три Святителі», «Ростислав», «Князь Потьомкін Таврійський» (після повстання моряків перейменованій у «Пантелеймон»), «Євстафій» та «Іоанн Златоуст». Важливість постачання вугілля для чорноморських кораблів підносила значення донецького вугільного басейну. Особливо з огляду на те, що оволодіння протоками Босфор і Дарданелли тривалий час перебувало у сфері зовнішньополітичних інтересів Російської імперії.

Крім того, зростання вантажних та пасажирських перевезень залізничним транспортом на початку ХХ ст. зумовлювало зацікавленість у відповідному зростанні видобутку вугілля для потреб залізничного транспорту. Тому попри певне скорочення видобутку внаслідок економічної кризи початку століття і революційних подій 1905–1907 рр. видобуток палива в Донбасі поступово зростав. Це зростання забезпечувалося в основному за рахунок освоєння нових вугільних пластів і зростання кількості робітників в умовах екстенсивного розвитку вуглевидобувної галузі.

Зростання чисельності населення регіону за досить низького рівня культурно-побутового обслуговування, складних умов праці та проживання сприяло загостренню різного роду конфліктів. Найбільше їх виникало на побутовому рівні. Однак набували поширення й соціальні та міжетнічні конфлікти, що виникали на ґрунті економічних проблем та протиріч. Досить поширеними залишалися протиріччя між підприємцями і найманими працівниками.

Зріз політичних настроїв різних суспільних верств Донбасу яскраво виявився під час революційних подій 1905–1907 рр. Як і у попередні роки підприємці не приділяли уваги покращенню умов

життя робітників та шахтарів. Характеристика шахтарських поселень Донбасу на початку XX ст. містилася у повідомленнях тогочасної преси. Так, у газеті «Нове життя» вказувалося, що значна кількість поселень являла собою розкидані по степу рудники і заводи, а абсолютна більшість шахтарів не втратила зв'язку із сільською місцевістю. Важкі умови дванадцятигодинної праці, а також тимчасовий характер роботи на шахтах у перервах між заняттям сільськогосподарською працею багатьох з них не сприяли зацікавленню більшості робітників Донбасу політичними подіями.¹⁵¹ Сприйняття роботи на шахтах значною кількістю працівників як тимчасової влаштовувало роботодавців, оскільки це сприяло зменшенню капіталовкладень у виробництво за рахунок скорочення видатків на благоустрій поселень.

Про умови праці в Донбасі на початку XX ст. свідчили, наприклад, вимоги робітників Юзівського металургійного заводу до керівництва підприємством, висунуті у січні 1905 р. Окрім введення 8-годинного робочого дня, вимагалось підвищення заробітної плати чорноробочим з 80 коп. до 1 крб., виділення квартир, видача лікарняної допомоги всім хворим робітникам у розмірі половини заробітку, а також звільнення з роботи окремих майстрів за грубе поводження із робітниками.¹⁵² Але в умовах поширення страйкового руху частина іноземних підприємців – власників заводів Донбасу – вважала за доцільне тимчасово закрити свої підприємства, уникаючи необхідності задовольняти, бодай частково, вимоги працівників.¹⁵³ Придушення виступів робітників під час революційних подій 1905–1907 років зміцнило позиції промисловців та підприємців Донбасу.

Не варто забувати й про міжетнічні конфлікти у регіоні. Досить часто їх сплески пояснювалися суперечками на релігійному ґрунті або ж конкурентною боротьбою за робочі місця, підвищення заробітної плати. У промисловому Донбасі мусульмани часто були для слов'ян жертвами. Місцева влада переслідувала татар. Нато-

¹⁵¹ Новая жизнь. – 1905. – 20 нояб.

¹⁵² Сообщение окружного инженера Мариупольского горного округа в горное управление южной России о забастовке рабочих Юзовского металлургического завода // Донбасс в революции 1905–1907 годов. – Сталино, 1955. – С. 7-8.

¹⁵³ Доклад и.д. Екатеринославского губернатора министру внутренних дел о стачечном движении в Бахмутском уезде от 8 марта 1905 г. // Донбасс в революции 1905–1907 годов. – Сталино, 1955. – С. 14-15.

мість останні утворювали родинно-земляцькі угруповання з метою захисту своїх інтересів, хоча на той час зробити це вдавалося не завжди. Так, у 1902 р. на вугільній шахті Якобенка російські шахтарі, роздратовані чутками, що їхні низькі заробітки пояснюються напливом татарських робітників, вдерлися до їхніх бараків, побили і порізали їх.¹⁵⁴

Деякий вплив на міграції населення Донбасу на початку ХХ ст. мало також поширення єврейських погромів. В Донбасі, як і скрізь по Російській імперії, антисемейські погроми відбувалися періодично. Робітники дивилися на євреїв, власників крамниць, як на чужинців, які спільно з керівництвом шахт і заводів експлуатували їх. Весною 1903 р. існувала загроза повторення погромів у регіоні після вибуху єврейських погромів у Кишиневі. Чутки про швидкий початок погромів в Донбасі були досить розповсюдженими у той час серед шахтарів. Тому частина євреїв переїздила у безпечніші місця, а адміністрація шахт тікала, рятуючись від небезпеки. Соціал-демократи, які готували першотравневі демонстрації, змушені були скасувати їх, боячись, щоб, за їхніми власними словами, шахтарі не взяли участі у погромах. Запобігли виникненню погромів у 1903 р. завчасно послані підрозділи козаків. Але у 1905 р. уникнути погромів не вдалося. В Юзівці, де вибухнув один із найбільших в Донбасі погромів, було вбито щонайменше дванадцять євреїв. Кількох євреїв кинули живцем у доменну піч. Відповідно до спогадів М.Хрущова, у окремих місцях Юзівки трупи лежали у кілька рядів.¹⁵⁵

У Луганську погроми були менші, зареєстровано лише один смертельний випадок, але численними залишалися пограбування єврейського населення. Загалом погроми були наслідком напруг у суспільстві, що сформувалися у процесі економічного розвитку і були по-суті виключно міським явищем. Головними погромниками ставали представники найнижчих прошарків середнього класу, серед яких було багато мігрантів із російських губерній, які втікали в Донбас від злиднів, прагнучи швидко поправити власне матеріальне становище. Ці люди дивилися на євреїв як на конкурентів у пошуку роботи.¹⁵⁶

¹⁵⁴ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 71.

¹⁵⁵ Хрущев Н. С. Воспоминания / Н. С. Хрущев // Вопросы истории. – 1991. – № 4. – С. 56-57.

¹⁵⁶ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 79.

Варто наголосити, що погроми не слід вважати наслідком «українських козацьких традицій», коли за часів Б.Хмельницького певною мірою мало місце подібне явище. На рубежі XX ст. основною причиною погромів були економічні протиріччя, сформовані у середовищі мігрантів, серед яких переважну більшість складали російські робітники. Встановити точну кількість осіб, які змінили своє місце проживання під страхом виникнення погромів або внаслідок їх здійснення, видається досить складним, оскільки тогочасні джерела не дають адекватного уявлення про саме таку мотивацію міграцій.

Досить поширеними на території Донбасу залишалися конфлікти між українцями і росіянами, які доволі часто виливалися у різанину. Окремі поселення ділилися на райони за етнічними ознаками. Перетин кордонів таких районів для осіб іншої національності міг нести реальну загрозу здоров'ю і життю. Причому бійки між українцями і росіянами нерідко сприймалися як один із видів розваг, проведення дозвілля.¹⁵⁷

Поступове зростання кількості промислових підприємств в Донбасі перетворило його на територію, що за рівнем їх концентрації займала одне з провідних місць у світі. Але це не могло бути показником її високої технічної оснащеності і організаційної згуртованості. У кам'яновугільній промисловості виробіток на одного працівника у рік складав: у США – 759 т, в Англії – 264 т, у Німеччині – 287 т, у Франції – 203 т, а у Російській імперії – лише 153 т.¹⁵⁸ Поруч із цим зростала й чисельність населення регіону. У 1913 р. щільність населення Катеринославської губернії досягла 62 особи на одну квадратну версту.¹⁵⁹

Варто наголосити, що присутність іноземного капіталу надала управлінському персоналу Донбасу своєрідного інтернаціонального колориту. Водночас нерідко траплялося, що у випадку виконання на підприємстві представником певної етнічної групи функцій управляючого, більшість провідних працівників призначалися ним відповідно до власної національної належності. Це сприяло поширенню клановості та земляцтва на підприємствах Донбасу.

¹⁵⁷ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 73.

¹⁵⁸ Маевский И. В. Экономика русской промышленности в условиях Первой мировой войны / И. В. Маевский. – М.: Политиздат, 1957. – С. 10.

¹⁵⁹ Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О. Реєнт, О. Сердюк. – К., 2011. – С. 35.

Під час Першої світової війни відбулися значні зміни у складі населення Донбасу, викликані перерозподілом ринків палива, зростанням потреби у робочій силі для видобутку вугілля, мобілізаційними заходами, переміщенням біженців та підданих воюючих сторін, а також людськими і матеріальними втратами внаслідок ведення бойових дій.

Скорочення населення регіону відбувалося за рахунок призову до лав збройних сил, висилки частини іноземних спеціалістів у віддалені райони Російської імперії, а також повернення частини іноземців до своїх рідних країн. Водночас відзначалося зростання кількості біженців в Донбасі, встановити точну кількість яких практично неможливо, внаслідок стихійного їх перевезення залізницями без здійснення відповідного обліку. Очевидці стверджували, «що головний тепер жах – це рух біженців... Численні натовпи голодних і напіводягнених людей рухаються на схід..., фактично грабуючи зустрічні села, притягуючи до себе їх мешканців і, таким чином, збільшуючи ними обездолену масу».¹⁶⁰

Встановити дійсну кількість мобілізованих гірників досить складно. За підрахунками статистиків гірничих об'єднань, проведеними слідом за першою мобілізацією, зменшення чисельності робітників на вугільних копальнях досягло приблизно 50 %. Однак майже половина з них розрахувалася й вирушила до своїх домів у віддалені губернії, щоб замінити в селянських господарствах тих членів сім'ї, які були мобілізовані до діючої армії. З урахуванням цього факту кількість робітників вугільних копалень Донбасу становила наприкінці липня 1914 р. 99,5 тис. осіб проти 152,7 тис. у відповідний період передвоєнного 1913 р., тобто відбулося зменшення на 53,2 тис., або на 53,5 %. Вірогіднішими щодо кількості мобілізованих з вугільної промисловості є дані статистичного відділу Ради з'їзду гірничопромисловців півдня Росії, відпрацьовані дещо пізніше. Згідно з ними, чисельність робітників кам'яновугільних копалень після першої мобілізації зменшилася на 65,5 тис. – з 202960 осіб до 137460 осіб, або на 32,3 %. Причому за даними Ради з'їзду гірничопромисловців, питома вага іноземців серед спеціалістів гірничо-металургійної промисловості з вищою та середньою освітою досягла напередодні війни 40 %. На початку війни їх було

¹⁶⁰ Толстой И. И. Дневник: 1906–1916 / И. И. Толстой. – СПб., 1997. – С. 678.

мобілізовано до армії, німецьких і австрійських спеціалістів – вислано у східні губернії імперії, а французьких і бельгійських відкликано на батьківщину.¹⁶¹

До армії було мобілізовано 34,2 % сільського населення Катеринославської губернії.¹⁶² У роки війни село набувало виключно негативного досвіду в усіх царинах своїх взаємовідносин із владою та державою. Держава забиравала на фронт найкращу частину трудових ресурсів, багаторазово зменшувала і без того жалюгідне фінансування агрокультурних заходів, демонструвала своє безсилля оплачувати за собівартістю сільськогосподарську продукцію.

Під час війни постачання іноземцями вугілля для потреб Російської імперії поступово припинилося. Для вугільної промисловості Донеччини таким чином розширився ринок збуту, і можна було очікувати, що використання донецького палива суттєво збільшиться. Але на початку війни обсяги вугілля, відвантаженого з шахт Донбасу, практично не змінилися у порівнянні із довоєнними. Так, у 1913–1914 рр. до початку бойових дій було вивезено 1291 млн. пудів, а у 1914–1915 рр. – лише 1240 млн. пудів. З цієї кількості для потреб залізниць використання вугілля збільшилося з 342 млн. пудів до 479 млн. пудів, але для приватних споживачів, навпаки, зменшилося з 939 млн. пудів до 643 млн. пудів. Обсяг споживання вугілля обумовлювався не тільки виробничою потужністю шахт, а й можливостями транспорту доставити паливо для споживачів. За діючими під час війни правилами залізниці, військове та морське відомства і заводи, які працювали в інтересах ведення війни, отримували паливо у першу чергу і у повному обсязі. Всі інші споживачі отримували лише частину потрібного їм палива, або взагалі не отримували його.¹⁶³ Нестача вугілля призводила до скорочення виробництва у багатьох сферах господарства, а це, у свою чергу, тягнуло перерозподіл робочої сили.

Поступово в Донбасі збільшувалася кількість працівників з віддалених регіонів країни, які мали замінити тих, хто пішов на фронт. У Росії на випадок війни різке зростання випуску воєнного

¹⁶¹ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – С. 20.

¹⁶² Там само. – С. 159.

¹⁶³ Авилов Б. Настоящее и будущее народного хозяйства России. Влияние войны, возможные последствия ее для народного хозяйства и проблема будущего / Б. Авилов. – Петроград: Печатный Труд, 1916. – С. 38.

спорядження центральною владою не передбачалася, оскільки вважалося, що накопичених запасів зброї і боєприпасів вистачить для потреб армії протягом всього періоду війни. Але всі мобілізаційні запаси були вичерпані за чотири місяці війни, а відновити їх можливо було лише протягом року. Для виходу з кризи постачання бойового спорядження потрібно було збільшити воєнне виробництво на казенних заводах, а також використати можливості роботи на оборону приватних підприємств, розподіливши між ними воєнні замовлення.¹⁶⁴

Особливого значення надавалося забезпеченню країни паливом, основним джерелом якого виступив Донбас. Гірничопромисловці наголошували наприкінці 1914 р., що одним із найбільш важливих засобів забезпечення потрібної продуктивності праці шахтарів було припинення продажу у шахтарських селищах горілки.¹⁶⁵

Вже у грудні 1914 р. кількість робітників вугільних копалень завдяки наданому урядом безплатному проїзду на рудники робочої сили з віддалених губерній досягла 200000 осіб, але на початку лютого 1915 р. вона скоротилася до 170000 осіб. На вугільних копалинах гостро відчувався дефіцит робочої сили. На 15 серпня 1915 р. на рудниках налічувалося всього 155000 робітників, серед них 20000 військовополонених. У другій половині 1915 р. чисельність робітників зменшилася на 8402 осіб або на 4 %.¹⁶⁶

Водночас на 41-му з'їзді гірничопромисловців певне зменшення чисельності працівників пояснювалося складною обстановкою, пов'язаною із перебоями у роботі залізничного транспорту. Зазначалося, що з другої половини 1915 р. повна безсистемність перевезення біженців не дозволяла визначити кількість осіб, що прибували в Донбас. Зростання кількості біженців у регіоні поруч із перебоями в роботі залізниць призводили до накопичення невивезеного споживачам вугілля, кількість якого до кінця 1915 р. досягла майже 170 млн. пудів. Тому зусилля гірничопромисловців спрямовувалися на збереження видобутого вугілля за рахунок певного

¹⁶⁴ Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914-февраль 1917 г. / И. Б. Белова. – М., 2011. – С. 49.

¹⁶⁵ ЦДІАУ. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 25 (на звороті).

¹⁶⁶ Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – С. 27-28.

скорочення обсягів видобутку. Наголошувалося на необхідності збільшення кількості працівників для задоволення зростаючих потреб країни у вугіллі.¹⁶⁷ З цією метою до роботи залучалися нові працівники, серед яких зростала доля жінок та частково дітей.

Доля окремих категорій населення Донбасу під час війни була вирішена російським урядом з огляду на економічні інтереси російських промисловців та підприємців. Мова йде насамперед про економічні інтереси німців. Після революційних подій 1905–1907 рр. відзначалося поступове зростання кількості та економічної могутності німецьких колоністів на території Донбасу. У 1905 р. у німецьких колоністів на Катеринославщині було 263000 десятин землі, в наступному році стало 401000, а в 1910 р. – 423300 десятин. Маючи належні фінансові засоби, німецькі колоністи продовжували скуповувати поміщицькі землі.¹⁶⁸ У той же час в 1910 р. П.Столипін вніс на розгляд Державної думи закон про обмеження німецьких колоністів у правах володіння і користування землями. Але цей закон не був прийнятий ні у 1910 р., а ні у 1912 р.¹⁶⁹

Однак у лютому 1915 р. було прийнято рішення про обмеження права землеволодіння окремих категорій осіб, до яких відносили австрійських, угорських, турецьких та німецьких підданих.¹⁷⁰ В губерніях і областях Російської імперії всього було 944 німецьких колонії. З них у Бесарабській губернії – 89, Херсонській губернії – 174, Таврійській губернії – 329, Катеринославській губернії – 233, Донській області – 102, Кубанській області – 17. Німців поспішили звинуватити у завданні школи російській економіці, засиллі у торгівлі та промисловості.¹⁷¹ По всій країні читалися лекції і публікувалися

¹⁶⁷ «О современном положении каменноугольной промышленности Донецкого бассейна» / Доклад Совета XLI съезду горнопромышленников Юга России. – Х.: Тип. П.Д.Калугина, 1916. – С. 4.

¹⁶⁸ Реєнт О., Сердюк О. Сільське господарство України і світовий продовольчий ринок (1861–1914 рр.) / О.Реєнт, О.Сердюк. – К., 2011. – С. 40.

¹⁶⁹ Шубина А. Н. Политика российского правительства по отношению к немецким колонистам во время Первой мировой войны / А. Н. Шубина // Вестник Московского университета. Серия: История. – 2009. – № 6. – С. 76.

¹⁷⁰ О некоторых, вызванных военными обстоятельствами, мерах к сокращению иностранного землевладения и землепользования в Государстве Российском // Особые журналы Совета Министров Российской империи. – М.: Росспен, 2008. – С. 16-17.

¹⁷¹ Гольштейн И. М. Немецкое иго и освободительная война: сборник статей по вопросам о войне и немецком засилье в русской торговле и промышленности /

численні брошушки про економічне засилля німців. Антинімецькі настрої в суспільстві насаджувалися згори.¹⁷²

Закони 2 лютого 1915 р. мали завданням зменшити та обмежити землеволодіння осіб німецького походження, розрізняли кілька видів землеволодінь даних осіб. До першої категорії належали землі підданих Німеччини, Австро-Угорщини і Туреччини, що мали бути проданими на протязі 6 місяців із дня оприлюднення списків їх власників. Орендні угоди по цих землях припинялися через рік після опублікування закону, тобто 2 лютого 1916 р. До другої категорії належали землі російських підданих «німецького походження», які не були приписані до сільських громад. Їхні землі залишалися у їхньому володінні без усіляких змін. До третьої категорії належали землі переселенців, відведені казною під час первісного землеустрою впродовж 1767-1842 рр. на «вічні часи». Ці землі перебували у довічному володінні переселенців-німців, які були приписані до сільських громад і могли бути перепродані ними на власний розсуд. Такі наділи не підлягали відчуженню і права їхніх власників зберігалися у попередньому вигляді. Четверту категорію складали землі, куплені сільськими громадами переселенців або отримані у володіння «дочірніх колоній», або куплені окремими поселенцями. Такі землі підлягали відчуженню у визначених законами межах. А саме: в межах 150-верстної прикордонної смуги поблизу західного кордону мали бути продані впродовж десяти місяців з часу оприлюднення списку їх власників. Землі у 100-верстній смузі вздовж південного кордону Російської імперії мали бути продані впродовж 16 місяців. До п'ятої категорії земель належали ділянки, орендовані поселенцями німецького походження. Угоди оренди припинялися через 12 місяців із дня оприлюднення списків володінь. Але окремі особи отримували право продовжувати оренду ще на шість років.¹⁷³ Виселення німців, які проживали на території сучасного Донбасу, на відміну від тих, хто жив на Волині і був виселений у першу чергу, мало розпочатися не раніше

И. М. Гольштейн. – М.: Типо-литография Товарищества Печатного и Издательского дела, 1915. – С. 31-33.

¹⁷² Вільшанська О. Л. Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 58-59.

¹⁷³ Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России). Их влияние на экономическое состояние Южной России: критический разбор / К. Э. Линдеман. – М.: Тип. К. Л. Меншова, 1915. – С. 12-13.

20 грудня 1916 р. Але вже навесні 1915 р. у відділеннях державного банку було заборонене кредитування колоністів та інші фінансові операції, що викликало банкрутство частини господарств.¹⁷⁴

Результатом прийняття законів стало не лише певне зменшення кількості проживаючих в Донбасі німців, а й закриття заснованих ними шкіл, лікарень, благодійних кас, скорочення посівів зернових та технічних культур. Крім того, досить висока ціна німецьких маєтків в силу їх благоустрою та організації господарства залишалася не по кишені більшості місцевих підприємців і сільгоспвиробників. Тому значна частина відчужуваних у німців земельних володінь продавалася відносно дешево. Придбали їх в основному російські землевласники, а значну частину торговельних операцій, здійснюваних німцями, перебрали на себе євреї. Тільки у Маріупольському повіті Катеринославської губернії втрачали землю 11 колоній німців, де на 1915 р. жили 2245 осіб, а 342 дитини навчалися у 11 школах. А загалом на 1915 р. у Маріупольському повіті німці складали 6 % населення і, до речі, відсоток тих, хто ухилявся від мобілізації серед німців був не більшим, аніж по інших губерніях Російської імперії.¹⁷⁵ Причому сучасники відзначали, що на основі вивчення стосунків німецьких колоністів і місцевих селян було видно перевагу німців у агротехніці і передачу ними кращого досвіду обробки землі місцевим сільгоспвиробникам.

Поквапливість, з якою запроваджувалися ліквідаційні закони на території сучасного Донбасу, так само, як і при виселенні німців з Волині, викликала багато порушень. До найбільш поширених належить виселення колоністів, предки яких вже в декількох поколіннях були російськими підданими і не були членами сільських громад. Нерідко туди ж потрапляли родини тих німців-колоністів, представники яких воювали в російській армії, мали бойові нагороди.¹⁷⁶

¹⁷⁴ Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 105.

¹⁷⁵ Линдеман К. Э. Законы 2-го февраля 1915 г. (об ограничении немецкого землевладения в России). Их влияние на экономическое состояние Южной России: критический разбор / К. Э. Линдеман. – М.: Типография К. Л. Меньшова, 1915. – С. 44-46.

¹⁷⁶ Лазанська Т. І. Німці – виселенці українських губерній у роки Першої світової війни / Т. І. Лазанська // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – Вип. IV. – К., 2002. – С. 107.

Ліквідація німецького землеволодіння сприяла загостренню земельного питання в Росії. Найбільшим розмах селянських анти-німецьких виступів був у тих губерніях, де до соціальної приєднувалася й етнічна ворожнеча, а також там, де жили поміщики із німецькими прізвищами. Селяни вважали свої погроми справедливими, оскільки вони мали передувати діям центральної влади. Але на території Донбасу ці дії не набули такого розмаху, як у західних регіонах України.¹⁷⁷

У 1915 р. відбулися певні зміни у стосунках між російським урядом та промисловцями і підприємцями Донбасу. Донецький басейн у роки війни став мало не єдиним джерелом твердого мінерального палива для господарства Російської імперії, що викликало певну напруженість у стосунках між урядом і промисловцями, обумовлену визначенням обсягів видобутку вугілля і способами його розподілу серед споживачів. Ця напруженість у свою чергу вплинула на чисельність і якісний склад шахтарів, коли в умовах війни стали поширюватися позаекономічні засоби організації видобутку вугілля. Негативно впливали на виробничу діяльність вугільних і антрацитових підприємств транспортна криза і збої в системі управління економікою. Механізм регулювання паливного ринку тримався на традиційних адміністративних методах примусу, який включав у себе конфіскацію палива.

Існує думка, що одержавлення торгівлі вугіллям, заміна її розподілом диктувалися «всією обстановкою починаючи з 1915 року».¹⁷⁸ У тогочасних виданнях реквізиція називалася заходом боротьби із спекуляцією.¹⁷⁹ 17 серпня 1915 р. було прийняте рішення про утворення так званої «особливої наради» для координації дій різних установ під час війни. Серед іншого вона отримала право «призначати загальні і приватні реквізиції».¹⁸⁰ Деякі вчені вважають,

¹⁷⁷ Шубина А. Н. Политика российского правительства по отношению к немецким колонистам во время Первой мировой войны / А. Н. Шубина // Вестник Московского университета. Серия: История. – 2009. – № 6. – С. 80.

¹⁷⁸ Волобуев П. В. Экономическая политика временного правительства / П. В. Волобуев. – М., 1962. – С. 171-172.

¹⁷⁹ Записка о производстве массовых заготовок продуктов продовольствия и фуража для армии и населения. – М.: Городс. тип., 1915. – С. 20.

¹⁸⁰ Положение об особом совещании для обсуждения и объединения мероприятий по обороне государства // Закон об особых совещаниях. – М.: Городс. тип., 1915. – С. 5.

що порядок і форма утворення цього органу, а також отримані ним повноваження посилили плутанину у сферах впливу різних відомств і ускладнили організацію видобутку вугілля в Донбасі.¹⁸¹

Застосування «реквізиційних нарядів» і «примусових поставок» вугілля з Донбасу ускладнювалося до початку 1916 р. неможливістю забезпечити вивезення вугілля з місць видобутку до споживачів.¹⁸² З середини 1916 р. почалося «посилене» застосування реквізиції. Виключенням у цій справі було паливо, призначене для роботи цукрових заводів, яке не підлягало вилученню.¹⁸³

До осені основний споживач донецького вугілля – залізниці – задовольняли свої потреби головним чином за рахунок позачергових примусових нарядів, які стосувалися майже половини всіх копалень Донецького басейну (реквізувалася третина всього вивезеного звідти вугілля по 25-30 млн. пудів щомісяця). Така практика не влаштовувала вуглепромисловців особливо тим, що, здійснивши реквізицію, уряд не поспішав розплачуватися з ними. Це було однією з причин того, що справи «донецьких магнатів» похитнулися наприкінці 1916 р. і особливо на початку 1917 р.¹⁸⁴ Саме позасудовими шляхами, в тому числі й конфіскаціями видобутого вугілля, уряд довів «Продвугілля» до самоліквідації.¹⁸⁵ У той же час опір з боку великого капіталу суттєво зменшив «апетити» уряду щодо політики реквізиції палива, а тому не вдалося з серпня 1917 р. ввести монополію держави на цей продукт.¹⁸⁶

На 40-му з'їзді гірничопромисловців півдня Росії відзначалося, що реквізиції вкрай негативно впливали на фінансовий стан і можливість продовження роботи на дрібних підприємствах, що займалися видобутком вугілля. Ці підприємства змушені були скорочувати кількість працівників, а у окремих випадках припиняли

¹⁸¹ Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917) / В. С. Дякин. – Л.: Наука, 1967. – С. 211.

¹⁸² ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 13.

¹⁸³ ЦДІАУ. – Ф. 579. – Оп. 2. – Спр. 2. – Арк. 33 (на звороті).

¹⁸⁴ Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / В. В. Поликарпов. – М., 2008. – С. 66.

¹⁸⁵ Поликарпов В. В. От Цусимы к Февралю. Царизм и военная промышленность в начале XX века / В. В. Поликарпов. – М., 2008. – С. 162.

¹⁸⁶ Кругляк Б. А. Внутрішня торгівля в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. / Б. А. Кругляк. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 1993. – С. 31.

роботу.¹⁸⁷ Водночас комісія 40-го з'їзду під головуванням М.Ф. фон Дітмара виділила підкомісію під головуванням Б.Н.Соколова для визначення мінімальних реквізиційних цін на різні види палива.¹⁸⁸ На 41-му з'їзді гірничопромисловців Півдня Росії зазначалося, що інтереси великих промисловців вимагали державних гарантій у справі забезпечення купівлі вугілля та здійснення заходів по його вивезенню. Фактично система державного регулювання запасів палива сприяла зростанню прибутків великих компаній і припиненню роботи дрібних підприємств, оскільки в умовах війни великого значення набуло отримання вагонів для вивезення палива споживачам.¹⁸⁹

Широке застосування реквізиції вугілля вплинуло на якісний і кількісний склад шахтарів. Великим компаніям, що займалися видобутком вугілля, для отримання прибутків потрібно було за всяку ціну збільшити кількість видобутого палива, що спричинило залучення додаткової робочої сили через відносно низький рівень механізації вуглевидобутку.¹⁹⁰ Це, у свою чергу, сприяло тому, що вже у першій половині 1916 р. кам'яновугільна промисловість України утримувалася переважно працею військовозобов'язаних. На 1 вересня 1916 р. загальна кількість робітників досягла 237000, у тому числі військовозобов'язаних, які отримали відстрочку від призову до армії, налічувалося 104600, жінок – 12400, підлітків – 17100, біженців – 2500, військовополонених – 47900, інших категорій – 52500. Згідно із статистикою гірничопромисловців кількість військовополонених у вугільних копальнях у грудні 1916 р. досягла 72000 осіб.¹⁹¹ До кінця лютого 1917 р. загальна кількість робітників становила 291686 осіб, але якісний склад погіршився.¹⁹² Попри збільшення кількості працівників підвищити продуктивність праці

¹⁸⁷ Доклад комиссии XL съезду горнопромышленников юга России «Об исключительной поставке минерального топлива Донецкого бассейна в казну и распределении его между потребителями» / XL съезд горнопромышленников юга России. – Х.: Тип. «Печатник», 1916. – С. 3.

¹⁸⁸ ЦДІАУ. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 29.

¹⁸⁹ ЦДІАУ. – Ф. 2161. – Оп. 3. – Спр. 19. – Арк. 3.

¹⁹⁰ ЦДІАУ. – Ф. 2161. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 30.

¹⁹¹ Климов А., Сердюк Н. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк // Третій Міжнародний конгрес українців. 26-29 грудня 1996 р. – Ч. 2: Історія. – Х., 1996. – С. 27.

¹⁹² Реєнт О., Сердюк О. Перша світова війна і Україна / О. Реєнт, О. Сердюк. – К.: Генеза, 2004. – С. 27-30.

не вдавалося, оскільки велика частина робітників мали низьку кваліфікацію. Значний обсяг робіт в Донбасі виконувався військовополоненими. Слід відзначити, що умови праці для цієї категорії працівників залишалися відносно пристойними принаймні до кінця 1916 р. Так, серед зауважень щодо умов утримання військовополонених Уповноважений Міністерства торгівлі і промисловості по забезпеченню іноземними робітниками і військовополоненими промислових підприємств 2 грудня 1916 р. називав відсутність на окремих шахтах умивальників, наявність комах, і лише у кількох випадках – не досить якісну їжу, а у одному випадку – роботу на копальнях без взуття.¹⁹³ Для виконання робіт в Донбасі залучалися не лише полонені рядові німецької та австро-угорської армій, а й унтер-офіцери, яких на деяких шахтах було майже 50 %.¹⁹⁴

Зростання потреби у працівниках в Донбасі призводило до залучення на виконання окремих робіт (в основному підсобних) китайців, які, наприклад, працювали на Нікополь-Маріупольському Олександрівському руднику.¹⁹⁵ Водночас залучення до роботи китайців ускладнювалося відсутністю у багатьох з них паспортів, що мали б їм видаватися у місцях вибуття на їхній Батьківщині. Загальної заборони прибуття робітників-китайців до Російської імперії не існувало, але у окремих випадках за відсутності документів, що посвідчували особу, китайцям заборонялося працювати на підприємствах відповідно до рішень місцевих російських адміністрацій. Робота китайських працівників без посвідчень фактично була дозволена тільки у Сибіру та у східній частині імперії до Волги.¹⁹⁶

Звертають на себе увагу заходи по утриманню працівників на підприємствах Донбасу в умовах гострої нестачі робочої сили. Найбільш розповсюдженим засобом утримання працівників залишалося саме підвищення заробітної плати. Так, у листі окружного інженера Горлівського гірничого округу В.Белова відзначалася важливість моніторингу настроїв робітників, а також вказувалося на важливість задоволення їх вимог, і у першу чергу – підвищення оплати праці для запобігання зриву планів видобутку вугілля. Крім того, вимагалось утримувати тверді ціни на предмети першої

¹⁹³ ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 78.

¹⁹⁴ ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 177.

¹⁹⁵ ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 71.

¹⁹⁶ ЦДІАУ. – Ф. 2161. – Оп. 3. – Спр. 8. – Арк. 1.

необхідності.¹⁹⁷ У таких умовах на деяких шахтах рівень оплати праці впродовж 1914–1917 рр. зріс більш як на 100 %. А найменшим показником зростання оплати праці були 40–45 % за цей же період.¹⁹⁸ Однак не дивлячись на вжиті заходи ціна на продукти харчування для шахтарів впродовж 1914–1916 рр. зросла в середньому на 50–65 %.¹⁹⁹

З продовольчою і паливною проблемами довелося зіткнутися всім країнам-учасникам Першої світової війни, включаючи і США. Вони були примушені пересвідчитися, що механізм вільного ціноутворення не може ефективно функціонувати під час бойових дій, коли неможливо уникнути нормування основних продуктів і введення фіксованих цін.²⁰⁰

Вже восени 1916 р. на території окремих губерній Російської імперії (у європейській частині країни) стали чітко помітними основні ознаки продовольчої кризи. Причому тривалий час російський уряд здійснював свою політику, керуючись уявленням про невичерпність запасів хліба у державі.²⁰¹ А ще більше зростання цін фіксувалося у 1917 р., хоча на початку року уряд приділив максимальну увагу забезпеченню гірників Донбасу продовольством.²⁰² У критичному стані знаходилося продовольче постачання гірничозаводського населення, кількість якого в 1917 р. перевищувала 1 млн. осіб. На початку 1917 р. в Донбасі, як і у інших регіонах південної частини Російської імперії, було введено хлібну розверстку, якою визначалися обсяги обов'язкового постачання зерна державі.²⁰³ Але у червні 1917 р. Катеринославський губпродком

¹⁹⁷ ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 107.

¹⁹⁸ ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 11.

¹⁹⁹ Биншток В. И., Каминский Л. С. Народное питание и народное здравие / В. И. Биншток, Л. С. Каминский. – М., Л.: Государственное изд-во, отдел военной литературы, 1929. – С. 25; ЦДІАУ. – Ф. 896. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 110.

²⁰⁰ Белова И. Б. Первая мировая война и российская провинция. 1914–февраль 1917 г. / И. Б. Белова. – М., 2011. – С. 63.

²⁰¹ Дякин В. С. Русская буржуазия и царизм в годы Первой мировой войны (1914–1917) / В. С. Дякин. – Л.: Наука, 1967. – С. 211.

²⁰² Борисов В. И., Чернобаев А. А. Хлеб, война, революция: продовольственная политика на Юге России в период Первой мировой войны и революции (1914–1918) / В. И. Борисов, А. А. Чернобаев. – Луганск: Изд-во Луган. сельскохозяйствен. ин-та, 1997. – С. 44.

²⁰³ Военков И. и др. Основные принципы хлебной разверстки / И. Военков, Н. Огановский, Г. Чубаков, С. Клепиков // Материалы по вопросам организации продовольственного дела. – М.: Тип. Т-ва Рябушинских, 1917. – С. 6.

виконав лише 56 % продовольчих нарядів для населення губернії, в липні – 37 %, а в серпні 1917 р. – тільки 15 %. Однак у вересні-жовтні 1917 р. постачання гірничозаводського населення дещо вирівнялося.²⁰⁴

Загалом в умовах загострення економічної кризи в роки війни російський уряд для запобігання енергетичній кризі докладав великих зусиль для забезпечення необхідного видобутку вугілля. Висококваліфіковані робітники, як правило, отримували відстрочку від призову. У багатьох випадках встановлювалася підвищена заробітна плата. На заводах панувала жорстка субординація й дух капіталістичного підприємництва, притаманний країнам Західної Європи. Водночас прагнення до надприбутків і збільшення видобутку вугілля в угоду іноземним акціонерам і російському уряду зумовлювало сувору експлуатацію працівників, а бажання знизити видатки – тяжкі умови праці. Попри все Донбас продовжував приваблювати працівників в основному за рахунок підвищеного рівня оплати праці, що сприяло збільшенню трудових міграцій до регіону.

Також не варто забувати, що до 1917 р., коли Росія фактично позбулася можливості контролювати видобуток польського вугілля, Донецький басейн став джерелом 87 % вугілля, 70 % чавуну, 57 % сталі, більше 90 % коксу, більше 60 % соди і ртуті всієї Російської імперії.²⁰⁵

У цей час розгорнулася запекла боротьба за контроль над Донбасом в силу його виключного значення у справі забезпечення енергоресурсів та продукції металургійної промисловості. У березні 1917 р. Рада гірничопромисловців висловилася за утворення в Харкові особливого комітету для управління промисловістю краю. У 1917 р. член Держради Російської імперії М.Ф. фон Дітмар доклав немало зусиль для реалізації ідеї адміністративного об'єднання Донецького басейну. У липні 1917 р. за участю М.Ф. фон Дітмара було скликано Установчий обласний з'їзд постачання Донбасу, головною метою якого було створення єдиного домінуючого органу управління економікою. Сам М.Ф. фон Дітмар, будучи прихиль-

²⁰⁴ Климов А., Сердюк Н. До питання про соціальне та економічне становище робітників Донбасу й Придніпров'я в роки Першої світової війни / А. Климов, Н. Сердюк // Третій Міжнародний конгрес українців. 26-29 грудня 1996 р. – Ч. 2: Історія. – Х., 1996. – С. 29.

²⁰⁵ Афонін Ю. В. Монополістична буржуазія Донбасу в 1917 р. / Ю. В. Афонін // Укр. іст. журн. – 1990. – № 9. – С. 45.

ником ідеї «єдиної Росії», вкрай негативно висловлювався стосовно можливої участі Української Центральної Ради в управлінні підприємствами Донбасу. Він наголошував, що «весь Харківський район у складі Харківської, Катеринославської, Таврійської і частини Херсонської губерній» мав бути виключений із складу «української автономії» внаслідок його великого «загальнодержавного значення». Свою думку він підкріплював даними про етнічний склад населення Харкова, лише побіжно згадуючи про сільське населення регіону. М.Ф. фон Дітмар наголошував, якщо у губерніях Харківського району й існувало українське сільське населення і це могло б бути основою для зазіхань на автономію, то у «багатьох районах і повітах» взагалі «ніколи не було українців і ніколи вони до України не належали». Така позиція цього політичного діяча зрозуміла, як і багатьох інших, що претендували на владу в Донбасі і прагнули збереження «єдиної і неподільної Росії», з огляду на намагання встановити контроль над видобутком мінерального палива та роботою численних металургійних підприємств. Водночас наведені у першому розділі монографії дані переконливо доводять, що більшість населення регіону становили українці, хоча значна їх частина піддалася впливу русифікації. Фактично у цьому контролі над Донбасом зіткнулися інтереси місцевих промисловців, представників Української Центральної Ради, Тимчасового уряду, а після жовтневого перевороту 1917 р. – більшовиків на чолі з В.Леніним. Для всіх цих сил оволодіння Донбасом ставало одним із ключових завдань у справі утримання влади.

Подальші події показали, що найбільше сил для встановлення контролю над Донбасом виявилось у лідерів більшовицької партії, які широко використовували державний примус і репресії. Прихід до влади більшовиків певною мірою зруйнував усталену систему ведення господарства. Громадянська війна посилювала руйнівні процеси в економіці України загалом і Донбасу зокрема. Її специфіка в українських реаліях призвела до утворення сфер впливу, що контролювалися як державними утвореннями, так і місцевими збройними формуваннями різного роду «отаманів», «батьків» тощо. Порушення усталених економічних зв'язків певною мірою сприяло поширенню комплексу цінностей, обумовлених регіональними особливостями певних територій. Обмеження розвитку торгівлі в умовах руйнування транспортних шляхів та високого

рівня інфляції зумовлювало посилення ролі натурального господарства. В таких умовах контроль за видобутком мінерального палива ставав надзвичайно важливим, забезпечуючи панування у сфері енергетичних ресурсів. Тому й розгорнулася жорстока боротьба за владу в Донбасі, практично гарантуючи переможцеві можливість розширення сфери впливу за рахунок контролю значної частини енергоносіїв.

Позбавившись від жорсткого контролю з боку іноземних підприємців та загальноросійського уряду, які були фундаторами інфраструктури краю, та не відчувши сили нової центральної влади, частина місцевих політичних діячів в Донбасі, що солідаризувалися із більшовицькою владою отримали можливість перебрати на себе майно та функції представників іноземного капіталу. Вони висунули ідею об'єднання жителів Донбасу на основі зацікавленості у спільній економічній діяльності. Але її утопічність досить швидко дала про себе знати з огляду на різноплановість економічних інтересів представників різних верств Донбасу. Відсутність стабільної оплати праці в умовах поширення сезонних міграцій різко зменшувала зацікавленість робітників у виконанні важкої фізичної праці по видобутку вугілля. Робітниче середовище, частково об'єднане ідеями більшовиків, не мало можливості забезпечити збут готової продукції, чим ставило під сумнів сенс економічної діяльності.

Наявність певних регіональних інтересів у донбасівців, пов'язаних у першу чергу із відновленням стабільних заробітків шляхом забезпечення масштабного видобутку вугілля, не могла бути забезпечена на рівні економічних ресурсів виключно Донбасу. Для цього були потрібні великі капітали і ширший простір для бізнесу.

Формування регіональної ідентичності в Донбасі не забезпечило успіху на шляху проголошення окремого державного утворення, єдність якого була б сформована за рахунок уявної чи реальної спільності економічних інтересів населення. Свідченням цього може бути існування Донецько-Криворізької республіки (ДКР). Власне багато сучасних звернень до історії ДКР часто відбувалося під впливом культивування регіоналізму. Прихильники думки про утворення республіки як результат піднесення національної свідомості російського населення краю поспішно стверджували про відсутність економічного та культурного зв'язку між

Донбасом та Українською Народною Республікою.²⁰⁶ Натомість наголошувалося на важливості піднесення економічної діяльності «незалежного» Донбасу.

Наступні події довели безперспективність утворення Донецько-Криворізької республіки як у першу чергу економічного наднаціонального об'єднання, що утворилося, як стверджували його організатори, в умовах «відмирання» національних відмінностей. Утворення незалежної від України Донецько-Криворізької республіки було теоретичною та практичною помилкою, породженою не тільки нерозумінням шляхів національно-державного будівництва, але й амбіційністю організаторів республіки.²⁰⁷ У керівництва ДКР не виявилось можливостей для виконання владних функцій на території проголошеної ними республіки.

Утвердження радянської влади на території Донбасу призвело до зростання рівня міграцій та урбанізації. Це було пов'язано із експлуатацією природних ресурсів краю, що здійснювалася в умовах форсованої індустріалізації. Урбанізаційні процеси активно відбувались в республіці у роки довоєнних п'ятирічок, заклавши основи поселенської структури, що базувалась на розміщенні продуктивних сил. Ленінсько-сталінське керівництво завжди надавало виняткового значення Україні, вважаючи, що її утримання в орбіті московського центру є ключовою умовою для забезпечення життєздатності комуністичного режиму та нового імперського утворення у формі СРСР. Вже протягом березня-вересня 1920 р. з Орловської, Тамбовської, Курської та інших губерній РРФСР для участі у відродженні вугільної промисловості прибуло 16000 осіб.²⁰⁸

На початку 1920-х років більшість населення Донбасу становили українці – 64 %, росіяни були другою за чисельністю етнічною групою, питома вага якої складала 26 %.²⁰⁹ Сільське

²⁰⁶ Корнилов В. В. Донецько-Криворізька республіка. Расстрелянная мечта / В. В. Корнилов. – Х.: Фолио, 2011. – 603 с.; Корнилов В. В. Была такая республика / В. В. Корнилов // Жизнь. – 1993. – 23 февр.; Корнилов В. В. Забытая страна / В. В. Корнилов // Донецкий кряж. – 1998. – 19 февр.; Корнилов В. В. Однажды была такая страна / В. В. Корнилов // Салон Дона и Баса. – 2004. – 10 дек.

²⁰⁷ Солдатенко В. Ф. Донецько-Криворізька республіка — иллюзии и практика национального нигилизма / В. Ф. Солдатенко // Зеркало недели. – 2004. – 10 дек.

²⁰⁸ История рабочих Донбасса. – К., 1981. – Т. 1. – С. 196.

²⁰⁹ Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.) / Н. Г. Малярчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 8.

російське населення Донбасу було сконцентровано переважно на сході регіону. У першій половині 1920-х рр. більшість його мешкала в Шахтинській (36 %) та Луганській (23 %) округах. Тут були цілі райони де компактно проживали донські козаки. У Шахтинській окрузі нараховувалося вісім таких районів, у Луганській – три. У Маріупольській окрузі, розташованій у південно-західній частині Донбасу, був лише один район з абсолютною більшістю російського населення. Таким чином, лише у дванадцяти, з сімдесяти восьми районів Донецької губернії, більшість серед сільських жителів становили росіяни. Крім того, у Донецькій губернії було 481 (15 % від загалу) сільське поселення, де росіяни становили абсолютну більшість. У них мешкав 91 % сільського російського населення Донбасу. На початку 1920-х рр. питома вага росіян серед сільського населення Донбасу становила 17 % (1926 р. вона зменшилася до 15 %).²¹⁰ У середовищі сільських жителів регіону українці складали абсолютну більшість, хоча й знаходилися під тиском русифікації.

На початку 20-х років XX ст. Донбас продовжував зазнавати серйозних економічних труднощів. У критичному стані перебували вугільна, металургійна, машинобудівна, хімічна галузі промисловості, загрозливих обсягів набуло безробіття. Не кращим залишалося становище сільського господарства, що погіршувалося вкрай ворожим ставленням селянства до політики «воєнного комунізму». В умовах господарської розрухи й голоду відновлення економіки безпосередньо залежало від результатів роботи вугільної промисловості – однієї з базових галузей народного господарства. У 1921 р. видобуток вугілля в Донбасі становив всього 5,8 млн. т. Відновлення затоплених і зруйнованих шахт вимагало великих капіталовкладень і залучення робочої сили.

Одним із завдань радянської влади було припинення стихійних міграцій із сільської місцевості до міст на тимчасові заробітки. Цього вимагали інтереси розвитку важкої індустрії та видобувної промисловості, де високий рівень плинності кадрів залишався несумісним із забезпеченням належного рівня кваліфікації робітників, що вирішальним чином впливало на продуктивність праці. В цих умовах використовувалася система монофунк-

²¹⁰ Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.) / Н. Г. Малярчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 12.

ціональних поселень з містоутворюючими функціями підприємств, трудові мобілізації та організовані набори. Підпорядкування інтересам важкої промисловості систем розселення та руху населення стали головною рисою довоєнних урбанізаційних процесів. Така система утворення поселень жорстко підкорялася вимогам економічної доцільності їх розташування, а побутові умови мешканців відсувалися на другий план. Для забезпечення її стабільності необхідною умовою було позаекономічне закріплення трудових ресурсів на місцях роботи. На перший погляд воно мало досягатися шляхом введення санкцій за самовільне залишення роботи, але радянська система протягом 1920-х років ще не забезпечувала високого рівня контролю за людиною. Тому найбільш дієвим виявився засіб закріплення робітників за підприємствами, який передбачав їх переміщення з відносно віддалених районів для постійного проживання на новій території. За допомогою цього зі зміною поколінь формувалося стійке уявлення про нові землі як про батьківщину. Переміщені особи втративши економічні зв'язки із попереднім місцем проживання фактично автоматично позбавлялися альтернативних джерел для отримання заробітку окрім тих, що пропонувалися державними органами на новому місці роботи. В Донбасі таким джерелом для існування ставала в основному шахтарська праця. А найкращим контингентом протягом певного часу були вихідці з Росії, оскільки вони у переважній більшості випадків із переміщенням до шахтарських поселень втрачали зв'язки із сільськогосподарською працею, а віддаленість місць виходу ставала одним із гарантів неповернення переселенців на попередні місця проживання. В цьому можна вбачати продовження радянським урядом соціально-економічної політики Російської імперії.

Не варто скидати з рахунку і привабливість шахтарської праці за рахунок досить високого рівня її оплати, що заохочувало до переміщення на Донбас трудових мігрантів. Причому цей фактор був більш важливим для тієї частини росіян, які внаслідок аграрного перенаселення центрального чорноземного району Росії не могли забезпечити собі бажаного рівня життя. У той час як значна частина українців вважала головним засобом існування сільськогосподарську працю. А родючі ґрунти давали можливість забезпечити певну економічну незалежність, принаймні до проведення радянською владою суцільної колективізації.

Процес спрямування капіталовкладень (а відповідно і переміщення населення на терени Донбасу) проходив у рамках запеклої політичної боротьби між прихильниками ідеї зробити Україну головним осередком індустріалізації та противниками такого рішення. Позиції українських керівників протистояли урядовці, які відстоювали думку про доцільність розвитку промисловості на Уралі.

Боротьба партійного керівництва економічних регіонів Радянської країни з питань розміщення індустріального будівництва набрала гострого характеру в ЦК РКП/б/ вже з початку 1925 р. Представники Компартії України – члени ЦК ВКП/б/ – мали чіткі установки щодо відстоювання думки про перетворення республіки на головну індустріальну базу Радянського Союзу. Перед квітневим (1926 р.) Пленумом ЦК ВКП/б/ Л.Каганович налаштовував своїх соратників таким чином: «...ми, члени ЦК ВКП/б/, повинні з усією силою поставити вимогу про привілейоване становище металу і вугілля, якщо хочете, як найбільш відсталих галузей промисловості в тому розумінні, що вони не мають своїх капіталів і не можуть вкладати своїх накопичень. Їм держава повинна допомагати, на них повинно бути звернуто максимум уваги».²¹¹

Протистояння між керівниками різних республік у боротьбі за право спорудження промислових об'єктів являло собою, по-суті, не процес, в якому визначалася економічна доцільність розвитку промислових потужностей окремих регіонів, а політичну боротьбу за вплив у вищих ешелонах влади. Вкладення коштів у розвиток промисловості Донбасу мало забезпечити підвищення ролі України в цілому у вирішенні принаймні економічних питань на рівні Радянського Союзу. Саме тому Г.І.Петровський на об'єднаному Пленумі ЦК і ЦК КП/б/У у 1927 р. наголосив, що комуністи України виступили за те, щоб «важку металургію і машинобудування більше всього розвивати в Донбасі».²¹²

У 1925–1926 рр. Політбюро ЦК КП/б/У ще могло діяти, зважаючи на свій авторитет, як молодший партнер ЦК ВКП/б/. І однією з основ цього залишалася саме важка промисловість республіки. Іншим важливим моментом була зацікавленість Й.Сталіна у підтримці КП/б/У в боротьбі проти Л.Троцького. Проте посилення

²¹¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ). – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 61.

²¹² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 3.

централістських настроїв та протидія з боку союзних органів створювали загрозу нівелювання впливу українських партійних органів. Прикладом може служити план ГОЕЛРО, за яким Україна була поділена на два економічні райони – Південно-Західний з центром у Києві та Південний з центром у Харкові. Завдяки протестам українського партійного керівництва поділ республіки на дві частини був визнаний недоцільним, проте тенденція до підпорядкування економіки України російським центральним органам збереглася. Але питання підпорядкування промислового потенціалу республіки було не стільки економічним, скільки політичним.²¹³

На Пленумі ЦК КП/б/У у квітні 1925 р. секретар Сталінського окружкому КП/б/У К.В.Мойсеєнко відзначив, що питання про розширення металургійної промисловості в Україні пройшло повз ЦК КП/б/У і українські радянські організації. Коментуючи це, він наголосив, що промислові підприємства залишалися базою українських партійних організацій, а у випадку вилучення їх з-під впливу українських комуністів, «буде вислизати ґрунт з-під ніг Політбюро».²¹⁴

Зростання кількості російського населення в українських промислових районах залишалося вагомим фактором у справі підпорядкування українських промислових районів московському центру. Свого часу Л.Каганович вважав головним досягненням українізації і доказом вірної національної політики саме розгортання нового індустріального будівництва в Україні. Піднесення на вищий щабель продуктивних сил у його розумінні важили набагато більше, аніж розвиток національної самосвідомості українського народу.²¹⁵ У середовищі російського населення Донбасу українізація отримала негативні оцінки. Це призводило до проявів російського великодержавного шовінізму, а також конфліктів на мовному ґрунті між росіянами та українцями. У 1920-х – на початку 1930-х років чітко позначилося небажання росіян інтегруватися в українську культуру, неповага значної частини російського населення Донбасу до українства. Росіяни вимагали,

²¹³ Кравченко П. М. Індустріалізація в Україні: ідеологічне підґрунтя і політична боротьба: (20-і – перша половина 30-х рр.) / П. М. Кравченко. – Вінниця, 1997. – С. 21-22.

²¹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 158. – Арк. 93.

²¹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 253. – Арк. 13.

щоб українці говорили російською, і чули у відповідь, що вони в Україні, а не в Росії. Спостерігалися численні бійки між українськими і російськими шахтарями.²¹⁶

Соціальна напруженість у регіоні також посилювалася у зв'язку з накопиченням соціально-побутових проблем. Господарства російських і українських селян Донбасу були здебільшого малоземельними, а отже належали до категорії незаможних. Саме тому протягом 20-х рр. серед російського сільського населення були надзвичайно поширені “чорнопередільські” настрої, які ставали підґрунтям для антагонізму між росіянами та німецькими й грецькими колоністами, у яких і так було вже вилучено частину земель на користь російських та українських селян.²¹⁷

У 1925 р. реальна заробітна плата становила в гірників 43 % зарплати 1913 р., у металістів – 54 %. Пріоритет у справі нарощування видобутку вугілля іноді навіть всупереч покращенню соціально-побутових умов та умов праці шахтарів призводив до поширення страйкового руху і антирадянських настроїв.²¹⁸ Водночас Донбас залишався досить привабливим регіоном для трудових міграцій з огляду на зростання фінансових вкладень у розвиток промисловості регіону. Крім того, для частини карних злочинців робота на шахтах ставала способом відбуття покарання. Привабливість регіону для проживання частково обумовлювалася також тим, що, як і в царській Росії, радянський уряд крізь пальці дивився на роботу шахтарями осіб, які вчинили дрібні злочини та правопорушення. В Донбас також переїхала частина священників. Для них Донбас ставав притулком і захистом від переслідувань з боку влади. Змінюючи прізвище, всі ці люди отримували шанс продовжити життя «з чистого листа». Агентам ДПУ було важко проникнути в донбаські громади, особливо з огляду на те, що у деяких випадках реальною ставала загроза самосуду над ними.²¹⁹

²¹⁶ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 285.

²¹⁷ Котов В. И. Народы союзных республик СССР. 60–80-е годы: этнодемографические процессы / В. И. Котов. – М., 2001. – С. 33.

²¹⁸ Климов А. Історичні краєзнавчі розвідки / А. Климов. – Луганськ: ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2010. – С. 46.

²¹⁹ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 220.

Поруч із цим поступово зростала чисельність євреїв. Після громадянської війни, крім повернення на свої місця, відбувався і процес стихійного переселення євреїв у сільську місцевість. Сам факт стихійного переходу великих мас до хліборобства поставив радянську владу перед дилемою: або належним чином скерувати цей рух і внести планові дії, або припинити його. Залучення до землеробства держава розглядала як один із основних заходів для досягнення поставленої мети – втягнення єврейського населення до продуктивної праці. У серпні 1924 року був організований Комітет із землевлаштування трудящих євреїв (КОМЗЕТ). Соціальний склад перших переселенців у Донецькій губернії зразу ж виявив специфіку єврейської переселенської кампанії. Усього зареєструвались 235 сімей, з яких 33,6 % були хлібороби. Усі інші категорії переселенців: кустарі (26,8 %), робітники і торговці (по 12,4 %), службовці (11,9 %) ніяк не були пов'язані в минулому з сільськогосподарською працею. Найбільшу питому вагу серед єврейського населення Донбасу становили службовці – 35,4 %, кустарі – 17,6 % та робітники – 13,3 %. Прошарок безробітних та осіб вільних професій складав 5,9 % та 0,7 % відповідно. Євреї, які мали власне джерело прибутку на третину своєї чисельності були зайняті у дрібній промисловості і майже стільки ж заробляли торгівлею. Відповідно до постанови РНК УСРР від 19 травня 1926 року «Про заходи щодо поліпшення становища працюючих євреїв» та інструкції Комітету боротьби з безробіттям «Про залучення єврейського населення до виробничої праці», біржі праці проводили вербування робітників із містечок Правобережної України. Але, не дивлячись на те, що зайнятість євреїв у важкій промисловості краю постійно збільшувалась, за даними на березень 1928 року, євреї в шахтах не працювали.²²⁰

Гірничу галузь особливо вирізнялася значною питомою вагою росіян серед робітників. Особливо багато вибійників походили з Центрально-Чорноземного району Росії, але російські шахтарі працювали на шахтах Донбасу протягом осінньо-зимового періоду і поверталися навесні у рідні села для польових робіт. Це було однією з причин надзвичайної плинності шахтарських кадрів. За наказом партії на підприємства Донбасу з Росії прибували також вищі

²²⁰ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 14.

керівні кадри: директори та головні інженери заводів та шахт, серед яких значну частину складали євреї. Питання взаємовідносин євреїв з оточуючим населенням Донбасу завжди було досить проблемним, бо пов'язувалось з таким явищем як антисемітизм.

Під час громадянської війни на території Донбасу зафіксовано щонайменше 24 погроми. Не дивлячись на те, що радянська влада з перших днів свого існування повела енергійну боротьбу з антисемітизмом, наприкінці 1920-х років спостерігалось поширення антисемітських настроїв серед населення у зв'язку із активною економічною діяльністю євреїв у період НЕПу, відносно великою їх кількістю у партійному, господарському та радянському апараті. Це призводило до поширення думки, що найбільше від революційних перетворень виграли саме представники єврейської національності. Урядові заходи по наділенню євреїв землею викликали неприязнь у зв'язку із переконанням інших верств населення у тому, що саме євреї отримували кращі землі. До міжетнічних конфліктів призводило зростання кількості єврейських робітників у важкій промисловості, де їх раніше практично не було. Широке розповсюдження побутового антисемітизму негативно впливало на атмосферу в робітничому середовищі.²²¹

За переписом 1926 року в Артемівській окрузі проживало 766668 осіб, з них українців – 555808 осіб, росіян – 152624 осіб, євреїв – 17622 осіб. У Луганській окрузі нараховувалося 614643 осіб, з них: українців 317474 осіб, росіян – 262702 осіб, євреїв – 10185 осіб. У Сталінській окрузі було 654941 осіб, з них українців – 349518 осіб, росіян – 223825 осіб, євреїв – 12909 осіб. У Маріупольській окрузі проживали 415540 осіб, з них українців – 227443 осіб, росіян – 76753 осіб, євреїв – 13483 осіб. У Старобільській окрузі було 480378 осіб, з них українців – 428759 осіб, росіян – 48820 осіб, євреїв – 240 осіб.²²² У цей час на території Донбасу проживали 63605 німців, 6077 молдован, 97739 греків, 11414 білорусів, 14457 татар.²²³

²²¹ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки XX ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 12.

²²² Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні / С. В. Мінаєв. – Харків: Трест «Харків-Друк», 1928. – С. 74.

²²³ Мінаєв С. В. Наслідки вселюдного перепису 1926 року на Україні / С. В. Мінаєв. – Харків: Трест «Харків-Друк», 1928. – С. 75.

Згідно з дослідженнями російських вчених одним із наслідків різкого зростання кількості російського населення впродовж 20-х років ХХ ст. стало поширення антиросійських настроїв.²²⁴

Протягом 20-х – 30-х років ХХ ст. радянським урядом було здійснено серію адміністративно-територіальних реформ. У квітні 1923 р. замість повітів були створені округи, а замість волостей – райони. Після ліквідації у серпні 1925 р. губерній діяла триступінчаста система управління: округ–район–територія сільради. У 1930 р. відбулася корінна перебудова системи управління, у ході якої округи скасували й залишилася двоступінчаста система, коли республіканський центр безпосередньо керував районами. На території Донбасу було створено 17 районів. Але вже у 1932 р. відбулося утворення областей. Так, 2 липня 1932 р. утворено Донецьку область, до складу якої увійшли 17 промислових і 18 сільських районів – територія сучасних Донецької і Луганської областей. Президія Верховної Ради СРСР 3 червня 1938 р. видала Указ про поділ Донецької області на Сталінську (з 1961 р. – Донецька) і Ворошиловградську (у 1958–1970 рр. – Луганська; у 1970–1990 рр. – Ворошиловградська; з 4 травня 1990 р. – Луганська).

Крім того, у рамках реформування адміністративно-територіальних одиниць було здійснено спробу створення так званих «національних районів». Створення національних адміністративно-територіальних одиниць (сільських і селищних рад, національних районів) посідало окреме місце в політиці «коренізації». Впливовим чинником розробки проектів адміністративно-територіального структурування УСРР за національною ознакою стала активність етнічних громад. Підготовка до організації сільських і селищних рад та районів була здійснена 1924–1925 роках Центральною комісією в справах національних меншин (ЦКНМ) при ВУЦВК. Рекомендації ЦКНМ при ВУЦВК здійснювалися відповідно до постанови РНК УСРР «Про виділення національних районів та рад» від 29 серпня 1924 року. Проекти національного районування в середовищі етнічних меншин спиралися на норми, затверджені постановою 4-ї сесії ВУЦВК 8-го скликання (15–19 лютого 1925 року). Згідно з рішеннями форуму мінімальна кількість мешканців відповідної національності мала

²²⁴ Котов В. И. Народы союзных республик СССР. 60–80-е годы: этнодемографические процессы / В. И. Котов. – М., 2001. – С. 33.

становити не менше 10 тис. осіб для національного району і не менше 500 осіб для національної сільради.

Практична робота з виділення національних районів розпочалася під тиском німецької громади. Адже значна частина німців у перші роки радянської влади обмежувалась у політичних правах, не задовольнялись їх релігійні, культурно-мовні запити. Інтереси німців, як і інших національних меншин, фактично було проігноровано в процесі адміністративно-територіальної реформи в Україні у 1921–1923 роках.²²⁵ Створення нових районів замість існуючих волостей і повітів не завжди здійснювалося із урахуванням національного складу населення. Зокрема, в результаті укрупнення багатьох колишніх, до того практично однонаціональних, у тому числі й німецьких, районів німці були фактично розірвані по різних адміністративно-територіальних одиницях.²²⁶

У травні 1924 р. ЦКНМ при ВУЦВК, яка ще перебувала в стадії організаційного оформлення, звернулася до Президії ВУЦВК з пропозицією утворити кілька районів із компактним проживанням німців. На території Донбасу пропонувалося створити Люксембурзький (Маріупольська округа Донецької губернії) район. Паралельно розгорталася підготовча робота щодо поляків, греків, євреїв і болгар. Пленум ЦК КП(б)У (3–8 червня 1927 року) назвав створення національних рад серйозним досягненням влади в галузі здійснення національної політики. 4-та сесія ВУЦВК 10-го скликання (1928 р.) у своїй постанові визнала національне районування найкращою формою втілення «національної політики радянської влади, що повністю сприяє забезпеченню культурних і господарських потреб національних меншостей та втягненню останніх в радянське будівництво».²²⁷

Суспільно-політичний запит на виокремлення російських адміністративно-територіальних одиниць проявився 1927 року на тлі загострення «російського питання». Претензії до українського керівництва звелися до закидів про ущемлення прав російського населення, штучне обмеження сфери застосування російської мови,

²²⁵ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПЕНД, 2000. – С. 121.

²²⁶ Панчук М. І. Під пресом тоталітарного режиму. Німці України в радянський період / М. І. Панчук // Політологічні розвідки. – К.: Парламент. вид-во, 2012. – С. 5.

²²⁷ Національне адміністративно-територіальне будівництво // Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Natsionalni_rajony

зокрема в навчальних закладах. Саме на цей час російсько-українські взаємини, особливо в східних регіонах УСРР, набули ознак конфронтації. Згідно із загальними засадами політики «коренізації» росіяни не мали статусу національної меншини. Лобіювання ідеї виділення російських адміністративно-територіальних одиниць означало новий етап в історії «коренізації», оскільки росіяни були визнані національною меншиною. Відчутне загострення проблеми неприйняття росіянами зростаючих темпів українзації спонукало українських урядовців до швидких дій. 1927 року представник від росіян був введений до складу ЦКНМ при ВУЦВК, яка розпочала підготовчу роботу з виділення російських районів.

Спочатку уряд не мав чіткого уявлення про напрям діяльності в цій справі. Оскільки переважна частина росіян мешкала в містах, виникла думка про необхідність створення в них адміністративно-територіальних одиниць, попри те, що місто не розглядалося як полігон для національних адміністративно-територіальних експериментів. Водночас українські націонал-комуністи були готові йти на виняткові поступки в питаннях облаштування російської громади в республіці. З дев'яти російських національних районів, що були створені в УСРР у 1927 р., в Донбасі знаходилися Петровський, Сорокинський та Станично-Луганський райони Луганської округи. Процес виділення російських селищних рад відбувався з певними труднощами, оскільки серед партійного керівництва не було одностайності у питанні доцільності українзації робітничих селищ, значну частину населення яких становили етнічні росіяни.

Досвід національного будівництва 20-х років ХХ ст. засвідчив, що в Донбасі важко не так поєднувати українське і російське населення, як відокремлювати їх одне від одного. Адміністративна комісія, що діяла цими роками на Луганщині, наразилася на величезні труднощі в разі спроби атрибутувати той чи інший населений пункт як національно український або російський. Так, Луганськ був визнаний національно російським містом. Лозово-Павлівський і Краснолучський райони визначилися як національно українські, але до розгляду їхнього характеру вирішили повернутися пізніше. Почалося вживання словосполучення «умовно український» стосовно робітничих поселень.²²⁸

²²⁸ Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 88.

Розбудова національних адміністративно-територіальних одиниць виявилася надзвичайно складною справою і зазнала впливу безлічі ускладнюючих факторів. Найгострішою була нестабільність адміністративно-територіальної структури республіки. Унаслідок відсутності визначеної концепції приведення територіальних структур у відповідність до економічних потреб розвитку організація територіальних управлінських структур у роки нової економічної політики набула вкрай суперечливого характеру. Окремо слід зупинитися на питаннях проведення мовної політики в національних районах. Справа в тому, що під час перекладу діловодства на німецьку, польську, болгарську мови, не кажучи вже про чеську, албанську, греко-еллінську та греко-татарську, виникало чимало труднощів, у тому числі й суто технічного характеру: була слабка поліграфічна база, майже не було шрифтів та друкарських машинок мовами національних меншин. У видавництвах, які видавали книги з діловодства, різноманітні бланки, посвідчення, не вистачало редакторів, коректорів, перекладачів та інших фахівців із знанням мов національних меншин. У цій ситуації виграло російське населення, забезпечення мовних і культурних потреб якого було незрівнянно кращим, аніж інших національних меншин.²²⁹

У першій половині 1930-х рр. відбулося певне переосмислення пріоритетів при розробці адміністративно-територіальної карти України. Суцільна колективізація сільського господарства та індустріалізація стали політичною платформою унітаризації адміністративної моделі України. Адміністративно-територіальна реформа 1930 р. не випадково була здійснена в розпал суцільної колективізації. Вона запровадила безпосереднє підпорядкування районів центру. Метою реформи було посилення контролю центру над колективізованим селом.

У контексті адміністративно-територіальних реформ 1934–1935 рр. на теренах Донецької області внаслідок розукрупнення однойменної адміністративно-територіальної одиниці з'явилися грецький Старо-Караньський район і Тельманівський (Остгеймський) українсько-німецький райони. Безперервні зміни величини районів, приєднання та від'єднання сільрад і населених пунктів відігравали дезорганізуючу роль у житті національних адміністративно-

²²⁹ Національні меншини України у XX столітті: політико-правовий аспект. – К.: ІПЕНД, 2000. – С. 128.

територіальних одиниць. У 1935 р. відбулася кампанія з розукрупнення районів УСРР. Згідно з постановою президії ВУЦВК «Про склад нових адміністративних районів Донецької області» від 13 лютого 1935 р. розукрупнили російський Верхнетеплівський район, унаслідок чого з'явився новий російський район – Косіорівський. Наприкінці серпня 1936 р. внаслідок часткових змін районних меж Дніпропетровської та Донецької областей укрупнилися єврейський Калініндорфський та німецький Спартаківський райони Одещини, натомість істотно зменшилася територія грецького Велико-Янісольського району на Донеччині.

5 березня 1939 ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про ліквідацію та перетворення штучно створених національних районів і сільрад України». 7 квітня 1939 протокольна постанова ЦК КП(б)У затвердила порядок розподілу сільрад ліквідованих районів по інших адміністративно-територіальних одиницях. Таким чином, через неповних 15 років з моменту ініціювання ідея адміністративно-територіального будівництва за національною ознакою була відкинута. Оцінюючи реальну ситуацію, відзначимо, що значна частина населення національних районів у період індустріалізації та колективізації була депортована, виселена або мігрувала у міста, а національні одиниці переставали бути національними.²³⁰

Курс на колективізацію було проголошено на XV з'їзді ВКП(б) у 1927 р. Її прискорення, мотивоване необхідністю якнайшвидшого перерозподілу коштів для потреб індустріального розвитку країни, що готувалася до війни, вимагало придушення опору селянства. Тому здійснення колективізації супроводжувалося примусовими міграціями населення. 1 лютого 1930 р. ВЦВК і РНК СРСР ухвалили постанову «Про заходи щодо соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації й боротьби з куркульством». Виконуючи цю постанову сільські ради Донбасу поділили жителів сіл на куркулів першої, другої і третьої категорій, середняків і бідняків. А через деякий час були виділені також підкуркульники. Було вирішено, що куркулі першої категорії підлягають виселенню за межі України, другої – із села на виселки. Куркулів третьої категорії переселяли до бідняцьких хат. Але часто під розкуркулення потрапляли й середняки, й навіть селяни, які

²³⁰ Гуцало Л. В. Національно-територіальне районування в УСРР (20–30-ті роки ХХ ст.) / Л. В. Гуцало. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 12.

вступили до колгоспів. Кампанія з виселення заможних українських селян на Північ, Урал та в інші віддалені місця країни набула масового характеру і здійснювалася досить жорстоко. На жаль, точну кількість виселених встановити не вдалося внаслідок як неточності обліку, так і розрізненості даних. Але існують дані про розкуркулення і виселення близько половини селянських сімей.²³¹

Боротьба з куркульством завдала вкрай тяжкого удару сформованим століттями традиціям українського землеробства. Розбазарювання майна заможних господарів, нажитого багаторічною працею, колгоспна зрівнялівка та оплата праці у вигляді трудоднів підірвали економічну могутність сільгоспвиробників. Фактично багатьох працелюбних селян було відсторонено від сільськогосподарської праці. У селах поширювалася згубна морально-психологічна атмосфера, коли, намагаючись відвернути загрозу від себе, люди писали доноси на односельців, давали лжеприсяги як свідки на допитах. Але найтяжчим наслідком здійснення колективізації стало поширення в Україні голоду, який стараннями радянських урядовців набув ознак геноциду. До середини 1932 р. в Донбасі у селах склались передумови розорення селян в умовах здійснення суцільної колективізації, що стала однією з причин поширення жакливого голодомору. Оскільки опір селян колективізації був досить масовим, Й.Сталін застосував випробуваний метод боротьби із масовим незадоволенням політикою більшовиків – голодомор.²³²

Голод в Донбасі, як і в усій країні, став результатом індустріалізації економіки, примусової колективізації і цілеспрямованої політики на вилучення хліба та інших харчових продуктів на селі. Сталінський округ став першим округом всезагальної колективізації в Донбасі. Репресії по відношенню до великих і середніх виробників сільськогосподарської продукції, високі податки, суворе дотримання так званих «твердих завдань» зі здачі продуктів і подібні заходи адміністративної дії межували з свавіллям й беззаконням. Значного поширення набрало занесення на «чорну дошку», що означало фактичну блокаду, позбавлення права селян на виїзд і в'їзд у села. Тільки у грудні 1932 р. на «чорну дошку» в області було внесено одразу 15 колгоспів. Занесення колгоспів до «чорних

²³¹ Мирошніченко І. Е. Так было. Репрессии 30-х годов на Старобельщине / І. Е. Мирошніченко. – Луганск-Старобельск, 1998. – С. 20-22.

²³² История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 896.

списків» означало повне припинення підвезення продовольства, згортання колгоспної та державної торгівлі та опечатування криниць із водою із виставленням біля них сторожі. Тим, хто не здав хліб, не давали і води. В Україні розгорнувся справжній продовольчий терор. Україна була переведена на блокадне становище. По периметру кордонів охоплених голодом областей розмістили війська НКВС. У потягах та на залізничних станціях співробітники ДПУ обшукували речі пасажирів і конфісковували продовольство.²³³

Постанова ЦВК і РНК СРСР від 7 серпня 1932 р. «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперацію та укріплення громадської (соціалістичної) власності» поставила селян в ще скрутніше становище. В Донбасі тільки від часу прийняття Постанови до 1 квітня 1933 р. було засуджено 9286 чоловік. Одноосібники серед них становили 37,3 % (3461 особа), робітники – 22,4 % (2077), колгоспники – 17,6 % (1636), куркулі і нетрудові елементи 16,8 % (1560) і службовці – 5,9 % (552 особи). Більшість було засуджено за крадіжку в колгоспах: в 1932 році – 61 %, на початок 1933 року – 55 %. Приблизно кожний тридцятий з них був засуджений до розстрілу, кожний восьмий до позбавлення волі на 10 років, кожний п'ятий – до позбавлення волі терміном від 5 до 10 років. Суворішому покаранню піддавались куркулі (розстріляно 11,6 %) і службовці (5,2 %). Зважаючи на викладене вище, факти голодування і смерті колгоспників та одноосібників, людей похилого віку та дітей мали місце в усіх районах Донбасу. Так, на початку березня 1933 року в с. Шипарське з 212 колгоспних і 18 одноосібних господарств 190 (82,6 %) абсолютно не мали продовольства. За січень та 20 днів лютого тут померло 74 особи, а смертність в окремі дні сягала 8-10 осіб. Більше половини померлих – діти до 10 років. Якщо шахтарям у містах давали по півкілограма хліба на день, а іншим працюючим – по 200 грамів, то на селі люди, що були доведені до стану голодних звірів, нерідко їли собак, кішок, коней (с. Ровенецьке, Біловодський р-н). Про вкрай тяжке становище людей взимку й весною 1933 року свідчили численні факти канібалізму. Мали місце факти трупоїдства, коли викопували померлих з кладовищ. Дійшло до того, що доводилося охороняти кладовища.²³⁴

²³³ История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 898.

²³⁴ История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 898.

Зі свідчень очевидців випливає, що найстрашніша ситуація склалася саме у березні 1933 р. Уражені важкими зимовими випробуваннями, вичерпавши останні запаси продуктів, які їм вдавалося зберегти від реквізиції, селяни помирали голодною смертю у великій кількості. Внаслідок відсутності будь-якої допомоги смертність весною 1933 р. порівняно з попереднім 1932 р. збільшилася, в середньому, з 13,9 % до 17,1 %. Голодом було охоплено 21 район з 43 районів Донбасу, що становить майже 50 % від усієї їхньої кількості населення. Як засвідчує навіть той мізерний матеріал, що зберігся на сьогодні в архівних фондах, у цій області у 1933 р. померло 73 030 осіб у селах і 54 709 у містах.²³⁵

За підрахунками британського дослідника Роберта Конквеста у тогочасній Донецькій області (включала в себе сучасні Донецьку та Луганську області) від голоду померло до 20 % населення, голод забрав життя не менш, ніж 400000 селян.²³⁶ Причому основних поневірян зазнало селянство, оскільки у великих містах продовольство залишалося доступним.²³⁷

Багато українських селян свідчили, що всі керівники були іншої національності, в основному росіяни. Важливим було те, як українці сприймали росіян. Навіть якщо ті, хто здійснював колективізацію, розкуркулення та хлібозаготівлі, були українцями, селянам вони здавалися урбанізованими, а отже, русифікованими. Для українських селян утиски, результатом яких став голод, стали просто ще однією спробою Москви посилити владу росіян. Москва, у свою чергу, боялася українського націоналізму як сепаратистської сили, яку підтримувало населення сіл, де жила переважна частина українців.²³⁸ Під час голодомору посилювався наступ на українство в Донбасі. Майже всі українські школи перевели на російську мову викладання; технічні школи всі використовували лише російську. Багатьох людей, які брали участь в українізації, було репресовано.

Водночас колективізація і голодомор викликали масові заворушення, що зачепили і Червону Армію. У 1932 р. загальна

²³⁵ Пшеничний Т. Ю. Голод 1932–1933 років в Україні: (на матеріалах південно-східних областей) / Т. Ю. Пшеничний. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Переяслав-Хмельницький, 2008. – С. 13.

²³⁶ Конквест Р. Жнива скорботи / Р. Конквест. – К., 1993. – С. 281.

²³⁷ История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 899.

²³⁸ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 283.

кількість негативних політичних висловлювань бійців і командирів, зафіксованих Особливими відділами органів ДПУ у частинах Червоної Армії, перевищила 300000, а у 1933 р. – досягла майже 350000, у тому числі погрози повстанської діяльності склали більше 4000 випадків. За 1933 р. антирадянські висловлювання були зафіксовані у розмовах 230000 червоноармійців та більше 100000 командирів і начальників. У 1932–1933 рр. із лав Червоної Армії були звільнені через неблагонадійність 26000 червоноармійців, командирів та політпрацівників.²³⁹ Досить значна частина антирадянських висловлювань і виступів фіксувалася на території Донбасу. Під час голодомору 1932–1933 років посилились антисемітські настрої населення Донбасу. Критикуючи партію за голод, робітники звинувачували євреїв у тому, що “жиди займають відповідальні посади, особливо міцно вони засіли в ДПУ”.²⁴⁰

Голодомор від початку й до кінця був організований штучно. Повне вилучення зерна із запасів колгоспів і одноосібних господарств, здійснене восени 1932 – зимою 1933 рр. було головною причиною голоду. Метою сталінського керівництва було знайти засоби для форсування індустріалізації і повністю знищити історично сильні традиції особистого селянського господарства, повністю придушивши спротив політиці більшовиків. Для народного господарства перша п’ятирічка (з жовтня 1928 р. по 1933 р.) мала катастрофічні наслідки. За час реалізації першої сталінської п’ятирічки більшовики здійснили фізичне знищення і пограбування виробничих сил країни, що не мало аналогів в історії. Причому знищенню підлягали найбільш працелюбні сім’ї і прибуткові приватні господарства. Фінансові та економічні втрати від розорення сільського господарства, тваринництва суттєво переважили вартість споруджених на початку 30-х років ХХ ст. «гігантів» сталінської індустрії.²⁴¹

Варто додати, що у цей час промисловість Донбасу певною мірою приваблювала людей, які прагнули врятуватися від голоду, оскільки тут можна було розраховувати на отримання більш менш

²³⁹ История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 895.

²⁴⁰ Державний архів Донецької області (ДАДО). – Ф. Р-835. – Оп. 1. – Спр. 62. – Арк. 16.

²⁴¹ История России. XX век. 1894–1939. – М.: Астрель, 2009. – С. 900-901.

стабільної заробітної плати та норму хліба.²⁴² Але міграції відбувалися не лише в силу економічних причин, а й у рамках національної політики радянського керівництва.

В другій половині 1933 р., відповідно до Постанов Політбюро ЦК ВКП/б/ і РНК СРСР, було утворено Всесоюзний комітет з переселення, який виступив за заселення спустошених українських сіл, в тому числі й Донбасу, переселенцями-росіянами. Згідно з його рішенням було визначено 42 райони Одеської, Дніпропетровської, Донецької та Харківської областей, куди організовано переселяли працівників з Росії та Білорусії. Під час першого етапу цієї операції до України у кінці 1933 на початку 1934 рр. було переселено 20000 сімей. Вимерлі українські села були заселені переважно росіянами, білорусами, а також євреями і німцями, хоча в СРСР за межами України проживало кілька мільйонів українців.²⁴³ Тому голодомор можна розглядати і як один із аспектів радянської національної політики.

Міграції в Донбас у середині 30-х років XX ст. відбувалися й у рамках підготовки СРСР до війни на Заході, коли задля укріплення кордону відселялася певна частина населення. Так, у 1935 р. з прикордонних районів України (мається на увазі так звана лінія «старого державного кордону») було відправлено: з Київської області – 56 ешелонів (5478 господарств – 26168 осіб), з Вінницької області – 32 ешелони (2864 господарства – 12828 осіб). За даними НКВС по національному складу було депортовано: українців – 3434 господарства, поляків – 2866 господарств, німців – 1903, інших – 126. У складі переселених господарств було куркульських – 1155, одноосібних – 3725, колгоспників – 3396, інших – 52. З відправлених 88-ми ешелонів на 13 березня 1935 р. в Донецькій області розвантажився 31 ешелон (3044 господарства, 14083 осіб). Замість виселених “політично неблагонадійних” селян на їх місце в примусовому порядку були направлені родини з Київської та

²⁴² Тут слід вказати, що високий розмір заробітної плати робітників також був відносним. Так, на середньомісячну зарплату робітник міг купити 31 кг хліба (у 1913 р. – 314 кг) або 7 кг м’яса (у 1913 р. – 43 кг), 5 кг ковбаси (у 1913 р. – 25 кг), 3 кг масла (у 1913 р. – 18 кг) і 3,5 кг сиру (у 1913 р. – 22 кг).

²⁴³ Василенко В. Голодомор 1932-1933 років в Україні як злочин геноциду. Правова оцінка / В. Василенко. – К., 2009. – С. 29.

Чернігівської областей.²⁴⁴ Вороже ставлення до переселенців з боку місцевого населення і було причиною розгляду питання на Політбюро ЦК КП(б)У.

В умовах розгортання індустріального будівництва репресії стали невід'ємною частиною індустріалізації, коли за невиконання нереальних планів виготовлення продукції чи видобутку вугілля в Донбасі шукали «винних» у цьому, знищуючи талановитих керівників та вмілих робітників. Підставами для ухвалення смертних вироків, окрім зриву виконання плану, були, як правило, дрібні упущення і помилки спеціалістів, робітників, колгоспників у виконанні своїх професійних обов'язків: ненавмисне псування інструменту, низька якість продукції. На території Донеччини ще в 1920–1936 роках було репресовано 10012 людей.²⁴⁵

Протягом 1936–1938 рр. Донбас охопили найбільш масові репресії. Політична еліта була винищена великим терором. Значна частина працівників заплатили своїм життям за вигадані зв'язки з іноземними розвідками. У цей період відбулися зміни й у соціальному складі репресованих. Якщо раніше жертвами переслідувань ставали здебільшого заможні селяни та міщани, колишні царські офіцери, представники старої інтелігенції, то на кінець 30-х років ХХ ст. репресій зазнали практично всі прошарки населення. Поширилося винесення вироків не індивідуально, а за списками. Одним із характерних явищ стало «виявлення» численних контрреволюційних організацій. За даними Гіроакі Куромія на Донбас припала майже третина всіх страчених в Україні, хоч частка його населення в усій людності республіки не перевищувала 16 %. Попри це за Донбасом зберігся ореол вільнодумства та території, проживання в межах якої може врятувати від різного роду переслідувань та допоможе «почати життя з початку». Навіть у розпалі репресивної політики радянського керівництва у другій половині 1930-х років Донбас забезпечував притулок людям, які «конфліктували» із радянським законодавством, позбавленим громадянських прав, вигнанцям та утікачам. Туди переселяли й «політично неблагонадійних» осіб. Частина переселенців були такими необхід-

²⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 20. – Спр. 6618. – Арк. 1-8.

²⁴⁵ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 12.

ними для забезпечення функціонування промисловості Донбасу, що коли політично неблагонадійних осіб виселяли з міст і сіл Донбасу та всієї країни, їм дозволяли працювати на донбаських шахтах. Через це в очах Москви Донбас був політично підозрілим, а тому залишився одним з регіонів, які найбільше постраждали від сталінського кривавого терору. Індустріалізація стимулювала рух багатьох українців в Донбас такою мірою, що відбулися значні зміни у його етнічному складі. У другій половині 1930-х років з метою обмеження плинності кадрів у вуглевидобувній галузі відбулася переорієнтація вуглевидобувної промисловості Донбасу на місцеві кадри, а також на трудові ресурси найближчих областей України. Це призвело до втрати росіянами чисельної переваги серед донецького пролетаріату на користь українців, які склали його абсолютну більшість. Навіть серед міщан різко зросла кількість українських працівників.²⁴⁶

Індустріалізація призвела до зміни поселенської структури російського населення Донбасу: у першій половині 1920-х років росіяни проживали у містах та сільській місцевості у майже рівних пропорціях, то у 1939 р. 86 % росіян проживали у містах і лише 14 % – у селах. Якщо у 1923 р. росіяни становили в них абсолютну більшість – 53 % населення, то у 1926 р. ця більшість була вже відносною – 48 %, а в 1939 р. частка росіян у містах зменшилася до 37 %, а абсолютну більшість утворили українці, питома вага яких досягла на той час 56 %. У 1939 р. питома вага росіян Донбасу дорівнювала вже 32 %, тоді як частка українців становила 61 % від загалу. Наприкінці 1930-х років більшість росіян (62 %) проживала у центрі та на заході Донбасу – у Сталінській області, тоді як на сході, у Ворошиловградській області, – лише 38 %.²⁴⁷

На території Донбасу у другій половині 30-х років XX ст. спостерігалось збільшення числа євреїв. Тут у 1920 році мешкали 53904 євреї, в 1939 році їх стало 85505 осіб (чисельність збільшилась в 1,6 рази). Однак питома вага євреїв у складі населення Донбасу зменшилась майже удвічі з 3,3 % до 1,7 %. Зростання чисельності єврейського населення в Донбасі відбувалось переважно

²⁴⁶ Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння, 1870–1990-ті роки / Г. Куромія. – К.: Основи, 2002. – С. 284.

²⁴⁷ Малярчук Н. Г. Росіяни в Донбасі (20–30 рр. XX ст.) / Н. Г. Малярчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 8-10.

за рахунок природного приросту. Динаміка чисельності міського єврейського населення мала тенденцію до збільшення (в 1,6 рази), а кількість єврейського сільського населення – зменшилась у 2,3 рази. У національній структурі міського населення Донбасу євреї, не зважаючи на те, що їх питома вага постійно зменшувалась (з 9 % у 1920 до 2,3 % у 1939 році), стабільно посідали третє місце, поступаючись лише українцям та росіянам (і у окремі періоди грекам). Найбільша кількість єврейського населення мешкала в містах: Сталіно, Артемівськ, Маріуполь, Луганськ. 1920–1930-ті роки характеризувались масовою культурною асиміляцією євреїв у регіоні, їх переходом від єврейської культури до російської. В 1926 році майже половина (48 %) євреїв Донбасу своєю рідною мовою вважали ідиш і трохи більше половини (51 %) – російську. В 1939 році відбулось значне скорочення населення, яке вважало своєю рідною мовою ідиш, – до 25 %. Головною причиною асиміляції в міжвоєнні роки, пов'язаної з поведінкою окремих індивідів, були великі масштаби національнозмішаних шлюбів. Асиміляція залежала не стільки від частки цих шлюбів, скільки від вибору національності дітьми від таких шлюбів. У радянський період більшість дітей від змішаних шлюбів обирали неєврейську національність. Робилось це як внаслідок реального факту приналежності до російської культури, так й із прагматичних міркувань.²⁴⁸

Внаслідок здійснення зовнішніх керованих міграцій за роки між двома переписами (1926–1939 рр.) чисельність населення Донбасу майже подвоїлася і на 1939 р. досягла близько 4,9 млн. осіб. Кількість населення Ворошиловградської області досягла 1,84 млн., а Сталінської – 3,1 млн. осіб. Міське населення регіону у порівнянні з 1926 р. зросло в 4 рази й склало 74 % від усіх жителів Донбасу. При цьому 61,9 % складали мешканці віком від 15 до 59 років, тобто працеспроможне населення. Разом з цим у 7 разів зросла кількість міст, а щільність населення досягла 78 осіб на 1 км², що було найвищим показником в Україні.²⁴⁹

²⁴⁸ Сучкова О. Ю. Євреї в Донбасі (20–30-ті роки ХХ ст.) / О. Ю. Сучкова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 13-14.

²⁴⁹ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 10.

Протягом 1939–1940 рр. кількість українського населення в Донбасі продовжувала збільшуватися за рахунок трудових міграцій. У 1939 р. було здійснено організований набір серед селян і безробітних Західної України для вугільної промисловості Донбасу. З цією метою з шахт, де планувалося розмістити новоприбулих, переводилися на інші місця роботи найбільш «злісні карні елементи», які могли б дискредитувати радянську владу. Крім того, органам НКВС було поставлено завдання вербовки своїх агентів серед працівників, які прибували із західноукраїнських областей.²⁵⁰

24 жовтня 1939 р. на станцію Сталіно прибув перший ешелон з безробітними із Західної України. Із загальної кількості прибулих 682 особи поступили у розпорядження комбінату «Сталінвугілля» і були розміщені у Сталінському і Макіївському районах. Але ці працівники несвоєчасно були розподілені по комбінатах «Сталінвугілля» і «Ворошиловградвугілля», а також по трестах і шахтах комбінату «Сталінвугілля». Це призвело до того, що частина робітників, які мали переїхати до Ворошиловграду, залишилися у Сталіно. Тому комбінат «Сталінвугілля» замість 490 осіб прийняв 682. Серед прибулих було 484 євреї, 69 поляків, 1 німець, 125 українці, 2 росіянина, 1 білорус. Під час зустрічі із новоприбулими чорноробочий коксохімзаводу № 2 м.Сталіно Гречка наголосив, що у Польщі вони були безробітними по 8 років і жили, а на шахтах вони і 8 днів не проживуть. З цього приводу службовець шахти Серіков сказав: «Яку допомогу радянська влада хоче отримати від євреїв і поляків, їм у нас дико. У нас все дорого і у магазинах пусто. Вони швидко розбіжаться».²⁵¹

²⁵⁰ Директива заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського начальника УНКВС по Ворошиловградській та Сталінській областях щодо оперативних заходів у зв'язку з оргнабором робочої сили серед жителів Західної України для вугільної промисловості Донбасу // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 66-67.

²⁵¹ Доповідна записка заступника наркома внутрішніх справ УРСР М. Горлинського секретарю ЦК КП/б/У М. Хрущову про прибуття в Сталіно робітників із Західної України, завербованих для роботи на шахтах Донбасу // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 810-813.

Загалом протягом 1939–1940 рр. з території Західної України, Північної Буковини і Бесарабії у вугільну промисловість України було спрямовано близько 38 тисяч осіб.²⁵²

Про умови роботи на деяких підприємствах Донбасу можна судити з наказу народного комісара внутрішніх справ УРСР від 19 січня 1940 р. у частині «Про стан агентурно-оперативної роботи на оборонних заводах Ворошиловградської області». Тут вказувалося, що стан частини цехів аварійний. На заводі «Донсода» у цеху кальцинованої соди можливий обвал залізобетонного даху, оскільки несуча конструкція кородувала на 80-90 %. У цеху каустичної соди, внаслідок просідання стіни, можливе руйнування всієї будівлі. Димова труба цього цеху мала відхилення від вертикальної вісі на 1 метр і у будь-який момент загрожує обвалом. На заводі № 59 протягом 1939 р. було 16 вибухів, більше 300 займань і 4 пожежі, під час яких загинули 3 і були поранені 11 робітників.²⁵³

До цього варто додати, що житлові умови у багатьох містах продовжували погіршуватися. Обсяги житлової площі з 1928 р. по 1940 р. на одну людину скоротилися у середньому по країні з 5,7 м² у 1928 р. до 4 м² у 1940 р., а у деяких містах, в тому числі й на території Донбасу – до 2,5 м². Часто поблизу заводів, що будувалися, житла взагалі не було, люди жили у бараках, землянках. Санітарні умови були неприйнятними, часто спалахували епідемії.

Умови праці та проживання в Донбасі тягнули за собою досить велику плинність працівників. Щоб припинити плинність робітників, покінчити з прогулами та залишенням без дозволу місця роботи і таким чином збільшити продуктивність праці, забезпечити виконання планів розвитку народного господарства 26 червня 1940 р. було прийнято указ Президії Верховної Ради СРСР «Про перехід на восьмигодинний робочий день, семиденний робочий тиждень і про заборону самочинного залишення роботи робітниками і службовцями підприємств та установ». Порушення

²⁵² Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 11.

²⁵³ Наказ НКВС УРСР щодо стану оперативної роботи на оборонних заводах Ворошиловградської області // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 96.

дисципліни прирівнювалися до карного злочину, а особи, які припускали їх, піддавались суду та тюремному ув'язненню.

Але за допомогою примусових засобів повністю виправити становище не вдавалося, оскільки, наприклад, у кінці 1940 – на початку 1941 рр. було зафіксоване масове залишення території Донбасу вихідцями із західноукраїнських територій.²⁵⁴

У директиві начальника Головного економічного управління НКВС СРСР Б.Кобулова про посилення оперативної роботи серед вихідців із Західної України та Західної Білорусії вказувалося на масове залишення роботи на шахтах цими людьми. Основними причинами самовільного залишення роботи називалися використання працівників не за спеціальністю, відсутність нормальних житлово-побутових умов і вплив «вороже налаштованих до радянської влади елементів». У документі пропонувалося всіх, хто самовільно залишив роботу, передавати судовим органам, як порушників указу Президії Верховної Ради СРСР від 26 червня 1940 р. про трудову дисципліну і самовільне залишення роботи.²⁵⁵

Загалом протягом 1930-х років остаточно сформувався тип мешканця Донбасу – образ заробітчанина, пріоритети якого зосереджені передусім у матеріальній, а не духовній сфері. Місце проживання стало головним критерієм усвідомлення себе та свого співвідношення з іншими. Утвердження регіональної ідентичності відбувалося на тлі загального емоційного стресу людей від постійних ризиків для життя практично в усіх сферах. Людина почувала себе у постійній небезпеці – через політичні репресії, які зачіпали практично всі суспільні групи, та через смертельні загрози у вугільному та металургійному виробництвах і в хімічній промисловості. Відчуваючи загрози з різних боків, жителі Донбасу в основному стали схильними до певної мобілізації, ґрунтованої не на сталих вимірах людяності, а на спрощеному усвідомленні дійсності, перекрученні людських цін-

²⁵⁴ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 11.

²⁵⁵ Директива начальника ГЕУ НКВС СРСР Б. Кобулова про посилення оперативної роботи серед вихідців із Західної України та Західної Білорусії від 13 листопада 1940 р. // Радянські органи державної безпеки у 1939 – червні 1941 р. Документи Галузевого державного архіву Служби безпеки України. – К., 2009. – С. 149.

нісних настанов, на кон'юнктурному пристосуванні до певних міфів, нав'язаних свого часу радянською владою.²⁵⁶

Монофункціональний характер утворення поселень посилював залежність їх мешканців від державної політики, тим самим забезпечуючи перешкоди на шляху утворення громадянського суспільства через посилення економічної залежності від державних органів. Загальний рівень освіти у 1930-х роках також гальмував створення громадянського суспільства в Донбасі. На практиці це нерідко призводило до усвідомлення людьми їх належності до «гвинтиків» у радянському суспільстві та було додатковим засобом маргіналізації. Поруч із цим система монофункціональних поселень сприяла поглибленню єдності у середовищі робітників, які займалися певною економічною діяльністю і у багатьох випадках були змушені протистояти місцевому керівництву, висуваючи насамперед економічні вимоги. Особливістю ментальності багатьох східноукраїнських робітників була їх космополітичність, оскільки ці люди прибували з усієї країни, а будь-які етнічні «сентименти» заважали загальній справі побудови індустріального суспільства.²⁵⁷ В умовах обмеженості можливостей для підвищення власного культурно-освітнього рівня, скрутного соціально-побутового становища мали місце численні випадки побутової жорстокості та насилля над жінками, наклепів на співробітників та сусідів заради дрібної вигоди. Масштабна індустріалізація, що відбувалася у 30-х роках XX століття, звужувала макросвіт для робітників Донбасу до мікросвіту шахти та заводу, що виробляли матеріальні цінності.²⁵⁸

В результаті міграцій чисельність населення Донбасу на 1 червня 1941 р. склала 5,4 млн. осіб. За рахунок розширення виробництва із залученням додаткових контингентів працівників у 1940 р. 1/3 чавуну виплавлялася в Донбасі, один із двох радянських тракторів чи паровозів були побудовані з донецького металу.²⁵⁹

²⁵⁶ Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 44.

²⁵⁷ Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 131.

²⁵⁸ Таран С. Восток – Запад: одним хлеба, другим зрелищ / С. Таран // Зеркало недели. – 2005. – 12 марта.

²⁵⁹ Ионов А. Донбасс непреклонный / А. Ионов. – Донецк, 1978. – С. 56.

Напередодні війни Донбас був важливим вугільним центром. У 1940 р. приріст вугілля був вищим, ніж загалом за останні два роки. Якщо за 1938 р. видобуток збільшився на 2,7 %, то за 1940 р. – на 11,8 %. Шахтарі Донбасу відзвітували про видобуток 94,8 млн. т сировини (52,2 % всесоюзного масштабу). В першій чверті 1941 р. інтенсивність перевершила зазначені планові норми. У 1940 р. видобуток на одного працівника за місяць становив 26,1 т. Забезпеченість технікою шахт, підвищення рівня кваліфікованості працівників, а також творча активність давали позитивні результати.²⁶⁰ Так, у 1940 р. на підприємствах було 2,6 тис. врубових машин, 10,4 тис. відбійних молотків. За рівнем механізації Донбас був на першому місці в світі. Високі темпи видобутку вугілля в передвоєнні роки визначалися постановами ЦК ВКП(б) від 23 жовтня 1939 р. «Про партійно-масову роботу на шахтах вугільної промисловості Донбасу» та рішенням РНК СРСР від 31 березня 1940 р. «Про роботу вугільної промисловості Донбасу». В цих документах підкреслювалась важлива роль партійного керівництва в організації господарських питань. На підприємства було покладене завдання в короткий термін значно підвищити темпи видобутку вугілля. Причому оплата праці гірників залишалася досить високою, а інженерно-технічних працівників заборонялось звільняти з роботи.²⁶¹

Початок німецько-радянської війни у червні 1941 р. призвів до масштабних переміщень населення України. Значна частина військово-зобов'язаних була мобілізована до Червоної Армії, праця жителів України використовувалася для будівництва оборонних споруд, що призводило до переміщення в зони спорудження укріплень. Відносно швидке просування ворога углиб території республіки призвело до евакуації частини робітників та до поширення некерованого руху біженців на Схід. У той же час деякі люди змінювали місце проживання для ухилення від призову до Збройних Сил.

На початку війни на території Ворошиловградської та Сталінської областей було сформовано 383-ю, 393-ю, 395-у стрілецькі дивізії з робітників-шахтарів, на початку липня 1941 р. створювалося народне ополчення, до якого вже у серпні вступило 345 тис.

²⁶⁰ Міхненко А. М. Донбас в роки Великої Вітчизняної війни / А. М. Міхненко. – Донецьк, 1998. – С. 21.

²⁶¹ История рабочих Донбасса. Т. 2. Рабочие Донбасса в период завершения строительства социализма и постепенного перехода к коммунизму / отв. ред. А. В. Лихолат. – К.: Наук. думка, 1981. – С. 18.

мешканців Донбасу. Лише в перші тижні після початку Великої Вітчизняної війни до Червоної Армії в Сталінській області було мобілізовано 236 тис. осіб, а усього з червня 1941 р. по вересень 1943 р. до лав армії було мобілізовано зі Сталінської області 1152 тис. осіб, а з Ворошиловградської – 694 тис. осіб.²⁶²

Водночас проведення мобілізації наштовхувалося на певні труднощі у зв'язку із досить швидким просуванням загарбників. Так, на деяких шахтах Сталінської області військовозобов'язаним пропонувалося з'явитися на збірні пункти у п'ятнадцятиденний термін. Але за цей час німцям нерідко вдавалося просунутися вперед, і багато чоловіків призовного віку опинилися на території, окупованій ворогом. Часто військкомати не були готові в умовах воєнного часу проводити мобілізацію величезної кількості військовозобов'язаних. До того ж, деякі районні військкомати евакуювалися ще за багато днів до приходу німців і таким чином зірвали мобілізацію. Наприклад, робітники заводу № 73 міста Сталіно з обуренням розповідали: коли 20 жовтня 1941 року вони з'явилися на призовні пункти, то міський військкомат вже евакуювався. Те ж явище спостерігалось у багатьох населених пунктах Сталінської області.²⁶³ А працівники військкомату міста Червоноармійськ залишили невідмобілізованими не менше 60% військовозобов'язаних, які проживали на його території. Всі ці люди призовного віку змушені були розійтися по домівках. Справа в тому, що місцевий райвійськом, сам виїхавши на автомобілі на схід, передоручив другорядним працівникам відвести військово зобов'язаних вглиб країни для формування частин Червоної Армії. Однак люди, яким було доручено це завдання, втекли на схід, залишивши своїх підопічних напризволяще.²⁶⁴

На війні військова доблесть відзначалася поруч із боягузством, безстрашність у бою поруч із дезертирством та зрадою. Фактично кожна людина обирала для себе лінію поведінки відповідно до власного досвіду, вподобань, характеру стосунків із владою і, в окремих випадках, із односельцями, сусідами, соратниками. І цей вибір у багатьох випадках впливав на рух населення Донбасу, коли частина його жителів віддавала перевагу службі в Червоній Армії,

²⁶² Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 11.

²⁶³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 36.

²⁶⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 3. – Арк. 81.

інші – за всяку ціну намагалися залишитися у рідних оселях, а частина населення була евакуйована у східні райони СРСР.

На початку вересня 1941 р. були підраховані внески радянських патріотів до фонду оборони країни. Значний вклад вніс український народ. У повідомленні Наркомфіну СРСР зазначалось, що найбільша сума надійшла від трудящих Сталінської (18,9 млн. крб.) і Ворошиловградської (13,2 млн. крб.) областей.²⁶⁵

З початком війни велика увага в Донбасі приділялася забезпеченню належного видобутку вугілля. Контроль за технікою безпеки на виробництві покладался на гірничотехнічну інспекцію та профспілки, діяльність яких була обмежена владою. Вже 29 червня 1941 р. у стенограмі ради керівників вугільними трестами зазначалась важливість підвищення рівня технічної безпеки у зв'язку з військовими діями. Встановлювалось завдання не тільки охороняти гірників, виробництво, але й усі шахти, а також проводити ефективну евакуацію шахтарів під час авіаційних нападів. Зазначалось, що найважливішим питанням є стан техніки безпеки. За червень місяць 1941 р. по комбінату “Сталінвугілля” значно зросла кількість травматичних випадків, що обумовлювалося недостатньою увагою керівництва до забезпечення належних умов праці та прагненням за всяку ціну збільшити обсяг видобутку вугілля. На початку війни технічна забезпеченість шахт була достатньо високою. Водночас з початком мобілізації та перебудовою промисловості на військовий лад змінився якісний склад робітників. Замість кваліфікованих працівників до роботи взялися юнаки, жінки, які не були спеціалістами в цій важкій професії.²⁶⁶

На переміщення цивільного населення Донбасу на початку війни впливало також здійснення евакуації у зв'язку із наближенням ворожих військ, але пропаганда, яку проводили представники радянської влади, не лише не знаходила відгуку у великої частини населення, а й нерідко тягнула за собою небажані для радянського керівництва наслідки. Для того, щоб викликати у громадян люту ненависть до загарбників, радянські урядовці намагалися якомога

²⁶⁵ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – К., 1967. – С. 111.

²⁶⁶ Удалова Т. М., Бодня О. О. Промисловий травматизм шахтарів Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Т. М. Удалова, О. О. Бодня // Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4922.html>

ширше описувати злочини окупантів. Однак така політика мала і зворотний бік. Описи звірств, що їх чинили німецько-фашистські війська на окупованих територіях, посилювали страх населення перед завойовниками. В результаті при відступі Червоної Армії це нерідко викликало, з одного боку, панічну втечу частини цивільного населення, а з іншого – озлоблення тих, хто не міг виїхати. Як свідчили радянські воїни, що виходили з ворожого оточення, такі люди були переконані, що їх спеціально залишають на поталу ворогові.²⁶⁷

На думку працівників НКВС, основним джерелом паніки серед громадян було те, що місцева влада при наближенні ворога тікала, створюючи тим самим підстави для виникнення панічних настроїв у населення. У цей період у одному з повідомлень ЦК КП/б/У говорилося, що нерідко мають місце випадки, коли керівники партійних та радянських організацій у районах, яким загрожувала нацистська окупація, залишали свої посади і самовільно відходили у глибокий тил, перетворюючись, по суті, на зрадників. Керівники обласних партійних організацій у ряді випадків не вживали заходів для рішучої боротьби з цим явищем.²⁶⁸ У той час, як багато рядових комуністів гинули на фронті, коли, згідно з наказом А.Гітлера, всі захоплені політпрацівники Червоної Армії повинні були розстрілюватися на місці, частина вищих партійних та радянських керівників – представників середньої та низової ланок партійного і державного апарату – віддавала перевагу поспішній втечі у глибокий тил.

15 вересня 1941 року нарком легкої промисловості УРСР направив свого листа всім начальникам главків, трестів обллегпромів та директорам підприємств. В ньому відмічалось, що, не дивлячись на неодноразові вказівки, багато місцевих начальників не займаються питаннями евакуації, не керують нею, намагаючись якомога швидше виїхати на схід.²⁶⁹

Особливо яскраво динаміка у ставленні цивільного населення до війни проявилася під час спорудження ліній укріплень поблизу великих міст та на найважливіших напрямках просування фашистських військ. Якщо під час роботи люди виражали надію на те, що

²⁶⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 19. – Арк. 19.

²⁶⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 45. – Арк. 10.

²⁶⁹ Центральний державний архів вищих органів України (далі ЦДАВОУ). – Ф. 4620. – Оп. 3. – Спр. 10. – Арк. 22.

їхня самовіддана праця допоможе зупинити просування ворожих військ, то після відступу частин Червоної Армії з тієї лінії оборони, яку вони підготували, ці люди втрачали віру у перемогу над гітлерівцями. Наприклад, секретар партійного комітету заводу імені Ілліча м.Маріуполь У.І.Манохін згадував, що згідно із вказівкою військових спеціалістів, все працездатне населення міста було задіяне для спорудження одними лопатами протитанкових ровів. В окремі дні кількість працюючих робітників досягала 40-50 тисяч чоловік. Люди працювали спочатку з небаченим захопленням. Не було випадків відмови від роботи, навіть школярі старших класів, не маючи необхідних трудових навичок, працювали не покладаючи рук. Однак вся ця титанічна праця виявилася марною, оскільки рови не являли собою надійної перепони для просування ворожих танків: ці загородження не були оснащені відповідним протитанковим озброєнням, яке повинні були встановлювати спеціальні військові частини. Люди працювали до останнього дня перед приходом ворожих військ, а потім надія на перемогу над фашистами змінилася розчаруванням.²⁷⁰

Величезний вплив на моральний стан радянських військових частин в Україні справила катастрофа під Києвом. Саме в умовах, коли можливість військової поразки під Києвом стала цілком очевидною, а становище на інших ділянках фронту також було вкрай загрозливим, Й.В.Сталін 12 вересня 1941 року підписав директиву командуючим фронтами про боротьбу з панікерством. Згідно з цією директивою, у кожній стрілецькій дивізії належало створити загороджувальний батальйон, завданням якого було «зупинення втечі охоплених панікою військовослужбовців, не зупиняючись перед застосуванням зброї».²⁷¹ Але, не дивлячись на такі жорстокі заходи, в Україні після катастрофи частин Червоної Армії під Києвом дезертирство набуло дійсно загрозливого розмаху. Так, з 1 жовтня 1941 р. по 1 лютого 1942 року бійцями винищувальних батальйонів було затримано в районах Ворошиловградської (нині Луганської) та Харківської областей 1152 дезертири, 4920 осіб, що ухилялися від призову до армії.²⁷²

²⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 12. – Арк. 153.

²⁷¹ Командиры Второй мировой войны / авт.-сост. А. И. Гордиенко. – Минск: Литература, 1997. – С. 437.

²⁷² ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 8. – Спр. 15. – Арк. 21.

За даними органів НКВС, у сільській місцевості у листопаді 1941 року стали поширюватися чутки про повну поразку Червоної Армії, про втечу радянського уряду.²⁷³ Перемоги вермахту викликали, за визнанням Д.С.Коротченка, зневіру більшості населення України у продовженні боротьби.²⁷⁴ Згідно даних, що були у розпорядженні ЦК КП/б/У, у Сталінській області багато громадян зовсім втратили надію на перемогу над фашистами, люди перестали вірити в те, що радянська влада зможе будь-коли повернутися на ці землі.²⁷⁵

Зневіра у перемозі відбилася на ході проведення мобілізаційної кампанії восени 1941 р. На 16 жовтня 1941 р. у Ворошиловграді на призовних пунктах було відзначено вкрай незадовільну явку військовозобов'язаних: на Артемівський пункт з'явилося лише 10 %, а на Климівський – 18 %.²⁷⁶ За станом на 23 жовтня 1941 року по Харківському військовому округу, до складу якого входив Донбас, зі всієї кількості призваних прибули на станції зосередження лише 43% від загальної кількості військовозобов'язаних, які підлягали призову.²⁷⁷ Зі всієї кількості людей, що з'явилися для відправки у військові частини, було відправлено лише 58 %.²⁷⁸ В кінці жовтня 1941 року спостерігалися випадки масового дезертирства по Харківському військовому округу на шляху просування колон мобілізованих: дезертирували по Чугуївському райвійськкомату – 30 %, по Сталінському – 35 %, по Ізюмському – 45 %, по Дергачовському – 50 % мобілізованих.²⁷⁹ Більшість цих людей не бажали залишати рідні домівки, маючи надію, що в умовах окупації також можна буде якось існувати.

Працівники органів НКВС вважали головними причинами масового дезертирства, по-перше, направлення військовозобов'язаних на пункти зосередження командами без командного складу (командирів взводів і рот та політпрацівників), по-друге – недостатню забезпеченість військовозобов'язаних продуктами харчування і взуттям. Крім того, вони звертали увагу на відсутність

²⁷³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 117. – Арк. 76 (на звороті).

²⁷⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 6. – Арк. 28-29.

²⁷⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 119. – Арк. 197.

²⁷⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 141.

²⁷⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 143 (на звороті).

²⁷⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 142 (на звороті).

²⁷⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 143.

повсякденної політико-масової роботи серед мобілізованих, а також на те, що військовий комісар округу особисто на жодному пункті зосередження не був.²⁸⁰

Восени 1941 р. начальник 2-го відділення 4-го відділу управління мобілізації і комплектування 6-ї радянської армії батальйонний комісар Павлов та інспектор політвідділу головного управління формування і комплектування Червоної Армії батальйонний комісар Пахоменко пропонували вжити особливі заходи по боротьбі з дезертирством. На їхню думку, необхідно було б у кожному гарнізоні та населеному пункті (особливо у прифронтових областях) створювати загороджувальні загони. Вироки військових трибуналів про засудження дезертирів пропонувалося доводити до відома команд мобілізованих. Крім того, необхідно було встановити у прифронтових округах перевірочні пункти, які б займалися перевіркою осіб, виїжджаючих у тилі райони, і затримували військовозобов'язаних. Командний склад, який супроводжує команди і колони мобілізованих (до командирів відділень включно), має бути озброєний, а командири і комісари повинні призначатися тільки з кадрового складу армії.²⁸¹ Таким чином, фактично пропонувалося при відведенні колон мобілізованих у тил застосовувати до них такі ж заходи, які застосовували при етапуванні військовополонених. Це свідчить про те, що після численних поразок Червоної Армії частину військовозобов'язаних вже потрібно було примусово відправляти до військових частин. Подібні пропозиції враховувалися вищим командуванням для вдосконалення діяльності служби охорони тилу діючої армії.

Але попри все значна частина населення Донбасу не бажала залишати рідні оселі, тому вже наприкінці 1941 – на початку 1942 рр. в Україні органами НКВС була викрита низка злочинів, скоєних у прифронтовій смузі, що на той час проходила в межах Донбасу. Тут почали утворюватися цілі групи, що готувалися допомагати ворогові. Ці групи склалися з осіб, які ухилялися від військової служби, не вірячи у перемогу Червоної Армії, та інтелігентів, чії родичі були у минулому репресовані. Такі групи ставили своїм завданням організовано відмовлятися від допомоги радянській

²⁸⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 26. – Арк. 144.

²⁸¹ ЦДАГОУ. – Ф. 57. – Оп. 4. – Опр. 26. – Арк. 146 (на звороті).

владі, а після приходу окупантів служити їм. Щоб добре зарекомендувати себе перед нацистами, вони саботували заходи комуністичної партії по знищенню шахт та підприємств, боролися з партизанами та всіма органами, що виловлювали дезертирів. Подібні групи були викриті у Лисичанському, Кагановицькому, Сергіївському та Ворошиловському районах Ворошиловградської області.²⁸²

Водночас перед захопленням Донбасу ворожими військами вугільна промисловість внаслідок евакуації та знищення устаткування, фактично перестала працювати. Значна частина промислового устаткування була вивезена за межі України для відновлення роботи на новому місці. Завдяки зусиллям тисяч людей значна частина підприємств регіону продовжила працювати в евакуації.²⁸³ Шахти Донбасу було частково затоплено, а частково підірвано, щоб вони не дісталися ворогу.

Порядок і форми здійснення мобілізації та евакуації, тактика «випаленої землі» та й сам перебіг бойових дій сприяли переміщенню частини населення з міст до сільської місцевості, де була кращою ситуація із забезпеченням продовольством. Продовольча криза також призводила до масового розкрадання і привласнення продуктів харчування.²⁸⁴ Згідно з результатами перевірки, що проводилася у травні 1942 р. держконтролем УРСР досить поширеним явищем було й на території Донбасу.²⁸⁵

До цього треба додати, що частина громадян, в тому числі й бійців діючої армії прагнули потрапити до сіл у зв'язку із поширенням чуток про ліквідацію колгоспів. Такі чутки пов'язувалися як із обіцянками окупаційної влади, так і з впевненістю частини селян у тому, що колгоспна система не виправдала себе. Проти існування колгоспів були настроєні особи, що були свого часу розкуркулені або вислані. Вони та їхні родичі вже під час відступу Червоної Армії проводили агітацію за те, щоб якнайшвидше розділити колгоспну землю і повернутися до одноосібного ведення господарства. Однак якщо більшість сільських жителів західноукраїнських земель категорично висловлювались за ліквідацію

²⁸² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 84. – Арк. 118.

²⁸³ Ці підприємства після завершення бойових дій було вирішено не повертати в Україну.

²⁸⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 274.

²⁸⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 63. – Арк. 7-10.

колгоспів, вважаючи радянську модель побудови економіки неприйнятною для себе, то східні українці притримувалися дещо іншої думки. Вони більше обурювалися тим, що на колгоспи накладалися великі податки, які робили працю селян не вигідною. В цілому багато селян центральної та східної частин України вважали, що в колективних господарствах можна працювати за умови суттєвого зменшення податків.²⁸⁶

Встановити точну кількість осіб в Донбасі, які змінили своє місце проживання на користь сільської місцевості практично не можливо внаслідок відсутності точних даних стосовно такого переміщення населення. Але численні дані свідчать про масовість переїзду міських жителів до сіл у пошуках способів для виживання у складних воєнних умовах.

Згідно з даними НКВС протягом перших місяців окупації багато жителів Донбасу вважали, що з німцями також можна буде співіснувати і їхній «новий порядок» не може бути гірший, ніж той режим, який існував за часів панування більшовиків.²⁸⁷ Додатковим свідченням цього також може бути той факт, що, наприклад, на території Сталінської області залишилося 9950 комуністів, з них 4773 осіб були зареєстровані окупантами.²⁸⁸

У донесенні 213-ї охоронної німецької дивізії у липні 1941 року говорилося, що при вступі німецьких військ на територію «староруської області» (так у німецьких документах позначалися східноукраїнські області) сільське населення не було вороже настроєно щодо них і виявляло готовність до співробітництва. Частина українців чекала, що німці принесуть поліпшення в соціальному житті. Політикою ці люди практично не цікавилися, а ідея самостійної України ще не знайшла відповідного ґрунту.²⁸⁹ У іншому німецькому документі, автором якого був розвідник Ганс Кох, відзначалася повна русифікація східноукраїнських міст, відсутність використання жителями українського національного одягу.²⁹⁰

На час німецької влади м.Сталіно було повернуто історичну назву Юзівка, а області – Юзівська область. Німецька адміністрація

²⁸⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 118. – Арк. 80, 133.

²⁸⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 4. – Арк. 47.

²⁸⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 652. – Арк. 233-234.

²⁸⁹ ЦДАВОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 2. – Спр. 156. – Арк. 204.

²⁹⁰ ЦДАВОУ. – Ф. КМФ-8. – Оп. 1. – Спр. 38. – Арк. 62-65.

здійснила певні кроки для відновлення роботи шахт та заводів. У лютому 1942 року головний інженер гірського товариства професор Б.П.Шестюк повідомляв про роботу кількох шахт, серед яких називалися «Ново-Мушкетове», 12 «Похила», «Бутівка», 5 біс «Трудівська», 1 «Смолянка», 4 «Лівенка» 1 «Щегловка». Число шахтарів неухильно зростало. Так, на шахті 1 «Смолянка» у квітні 1942 року за направленням біржі праці працювало 203 особи, а в листопаді – 822. У той же час для потреб окупантів вугілля доводилося возити з Домбровського басейну. Дещо кращим було становище в царині легкої промисловості. Так, одним з найбільших підприємств в області був швейний комбінат у м.Маріуполі, що об'єднував 11 фабрик, на яких працювало 2000 робітників. В 1942 році у м.Сталіно налічувалося 1745 дрібних підприємств, в переважній більшості приватних. Працювали кооперативні товариства. Найбільше – «Донбас» – мало декілька майстерень та цехів, 2 шахти, на яких працювало 200 робітників. У 1942 році створено «Сталінторг», який мав 63 магазини, м'ясокомбінат, 21 пекарню. Полонених червоноармійців примушували працювати на шахтах з такою наполегливістю і в таких нелюдських умовах, що вони дуже швидко гинули. Смертність працюючих на шахтах становила 12 %. Про подібне свідчить, наприклад, статистика колишнього дирекціону № 14 (Сніжнянський район Сталінської області), де на гірничих роботах у шахтах № 2, № 10, № 15-біс, № 18 та № 27 із 5000 працюючих червоноармійців загинуло 3700.²⁹¹

Німці намагались відновити вугільний комплекс задля потреб фронту, але досягти бажаних результатів їм не вдалося, і при відступі вони ліквідували його.

Відповідно до повідомлень осіб, направлених ЦК КП/б/У з метою вивчення обстановки у ворожий тил (у документах такі люди іменувалися «розвідниками» ЦК КП/б/У), не виправдалися сподівання частини жителів Донбасу на відновлення німцями приватної власності та наділення селян землею. На території Донбасу німецькі аграрні реформи зустрічалися з величезною недовірою. Головним аргументом у даному випадку було таке: «Комуністи нам стільки

²⁹¹ Тарнавський І. С. Вугільна промисловість Донбасу під час фашистської окупації: праця цивільного населення та радянських військовополонених / І. С. Тарнавський // Нові сторінки історії Донбасу: зб. стат. – Кн. 11. – Донецьк, 2005. – С. 39.

обіцяли, а так часто нас обманювали, і німці також – тільки обіцяють».²⁹² Робітники мали можливість переконатися, що відродження української промисловості проводилося німцями, головним чином, для забезпечення потреб вермахту, а прагнення місцевих жителів враховувалися мало. Тому міста України через деякий час вже стояли перед загрозою голоду. Навіть самі окупанти зазначали, що постачання міст продуктами харчування було забезпечено вкрай погано. Пограбування місцевого населення ставало звичним явищем.

Таким чином, нехтування прагненнями українців, політика геноциду призвели до поширення, з одного боку, партизанської боротьби у ворожому тилу, а з іншого – до зростання пасивного опору «новому порядку» з боку населення України. Причому особливо негативно сприймалися експропріації майна селян та мешканців міст, репресії мирного населення, насильницьке вивезення людей з України на примусові роботи до Німеччини. Дії окупаційної влади сприяли поступовій зміні політичних настроїв населення Донбасу. Згідно з повідомленнями працівників НКВС про настрої населення поступово збільшувалася кількість осіб, що чекали повернення Червоної Армії для продовження боротьби проти німців.²⁹³

Відновлення радянської влади на території Донбасу супроводжувалося значним пожвавленням руху населення в регіоні, що зумовлювалося розгортанням процесу відбудови промисловості та сільського господарства.

Водночас нагнітання негативізму щодо населення, яке перебувало під окупацією, призводило до утисків та жорстокого поводження з боку представників радянської влади. За даними Прокуратури УРСР та СРСР на території Донбасу у адміністративному порядку вилучалася худоба та майно у окремих громадян лише на основі припущення, що худоба та майно «могли бути придбані незаконно». Без будь-яких підстав також вилучалася худоба, яка була придбана цілком законно для виконання певної роботи. Під виглядом вилучення трофейного майна постійно проводилися незаконні обшуки, результатом яких було привласнення майна працівниками НКВС. Органами НКВС проводилася незаконна мобілізація населення на сільсько-господарські роботи, виробництво та будівельні роботи. Багато

²⁹² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 22. – Спр. 115. – Арк. 2.

²⁹³ ЦДАГОУ. – Ф. 62. – Оп. 9. – Спр. 5. – Арк. 144.

грубих помилок допускалося під час перерозподілу житлового фонду. Радянські працівники у наказовій формі вимагали від колгоспів відпуску їм продуктів харчування, пропонували передавати особам, які не працювали у колгоспах, коней та інше майно. Не зважаючи на суворі вказівки керівництва країни населення залучалося до різного роду робіт лише на підставі постанов місцевих органів влади і навіть розпоряджень окремих керівників, хоча для цього потрібно було мати як підставу постанову ДКО.²⁹⁴

Особливою гостротою на Донбасі відзначалися конфлікти, пов'язані з вирішенням життєво важливих проблем. Величезне незадоволення населення викликали факти незаконного перерозподілу житлової площі. Виселення на окраїни, висилка за межі району після проведення перевірок НКВС тих, хто проживав на окупованих територіях, ущільнення житлової площі, видача кількох ордерів на одну й ту ж квартиру призводили до серйозних сутичок за житлову площу, до самозахоплення квартир. Величезного розмаху набула практика виселення у адміністративному порядку законно проживаючих осіб із будинків, що були закріплені за підприємствами чи відомствами. Мали місце випадки затримки призначення чи надання пільг сім'ям військовослужбовців. Багато з них виявляли свої помешкання зайнятими, що породжувало нові конфлікти. Значна частина скарг сімей військовослужбовців залишалися невирішеними. Наводячи приклади вище названих злочинів місцевого партійного керівництва, виконуючий обов'язки Прокурора УРСР Р.Руденко наголошував, що подібні правопорушення часто не тільки не припинялися місцевим радянським керівництвом, а, навпаки, супроводжувалися покаранням тих, хто виступав проти цих незаконних дій.²⁹⁵

Не виконувалися вимоги законодавства й стосовно порядку мобілізації населення на сільськогосподарські роботи. Виконкоми районних рад, не маючи відповідного дозволу РНК чи облвиконкому, самі виносили постанови про мобілізацію населення на здійснення сільськогосподарських робіт.²⁹⁶

Бойові дії призвели до депопуляції населення, чисельність якого складала 40,96 % від чисельності населення у 1941 р. або 45,4 % від

²⁹⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 682. – Арк. 30-38.

²⁹⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 682. – Арк. 38.

²⁹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 46. – Спр. 682. – Арк. 30-38.

чисельності населення у 1939 р.²⁹⁷ Залучення місцевих жителів до відбудовчих робіт не могло задовольнити потреби регіону у робочій силі, що примусило радянський уряд шукати інші засоби задоволення потреб регіону у працівниках.

Стратегічне значення ресурсів Донбасу для піднесення промисловості СРСР і успішного продовження бойових дій під час Другої світової війни було причиною надзвичайної зацікавленості радянського уряду у відбудові підприємств регіону. Постанова РНК УРСР «Про організацію видобутку вугілля і відбудову шахт Донбасу» від 15 лютого 1943 р. і Постанова ДКО «Про відбудову вугільних шахт Донбасу» від 22 лютого 1943 р. передбачали, з огляду на бойові дії, виконання відбудовчих робіт місцевими робітниками та службовцями. Виключна важливість відновлення вугільної промисловості підкреслювалась тим, що ДКО заборонив мобілізацію до лав армії інженерно-технічних працівників.²⁹⁸

Мобілізація місцевих працівників проходила із великими труднощами і не могла забезпечити прискорену відбудову підприємств і шахт. Це призвело до масштабного залучення працівників з-поза меж Донбасу, що визначило зміни складу населення та розширення мережі і меж населених пунктів. Важливо підкреслити, що абсолютна більшість працівників, які виконували відбудовчі роботи, походили з України. Це обумовлювалося економічною доцільністю з огляду на необхідність максимального прискорення виконання запланованих робіт. Причому по мірі визволення українських територій кількість громадян, які спрямовувалися в Донбас, поступово збільшувалася. Висока трудомісткість промисловості Донбасу обумовлювала зростання припливу працівників.

З метою залучення робочої сили на шахти і металургійну промисловість Державний комітет оборони через систему Цекомбанку відпустив в 1943 р. мільйонні кредити на індивідуальне будівництво і відбудову житлового фонду в Донбасі. Половина цих позичок не підлягала поверненню і списувалася за рахунок союзного бюджету.

²⁹⁷ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 11.

²⁹⁸ Хорошайлов Н. Ф. Мужество Донбасса / Н. Ф. Хорошайлов. – Донецк: Донец. гос. ун-т, 1968. – С. 11.

26 жовтня 1943 р. було прийнято постанову ДКО «Про першочергові заходи з відбудови вугільної промисловості Донбасу», що зобов'язувала РНК УРСР, ЦК КП(б)У та інші установи мобілізувати для робіт з відбудови шахт 125 тис. осіб із числа працездатного сільського населення. Протягом жовтня-листопада 1943 р. на визволеній території України вже мало бути мобілізовано 50 тис. призовників старшого віку для проведення робіт по відбудові шахт Донбасу.

Ведення бойових дій в Донбасі під час Другої світової війни призвело до значних змін у чисельності та структурі населення регіону. Чисельність населення Донбасу на грудень 1943 р. досягла 2574007 осіб, з них у Сталінській області на 1 грудня 1943 р. нараховувалося 1577603 особи. Протягом грудня 1943 р. до області прибуло 123303 особи. Загальна чисельність жителів області склала 1701306 осіб (54,8% від чисельності населення області у 1941 р.). З цієї кількості людей 1144587 осіб проживали у сільській місцевості. До січня 1944 р. на підприємства вугільної промисловості було мобілізовано зі Сталінської області – 36946 чол., Сумської – 647 осіб, Миколаївської – 1820 осіб, Запорізької – 1530 осіб. Загалом в 1943 р. для роботи в Донбасі було направлено 84 тис. працівників, в 1944 р. – 102 тис., в 1945 р. – 191 тис. осіб.²⁹⁹

Практика здійснення набору робітників передбачала безумовне виконання державного плану. Причому значна частина працівників прибувала із сільської місцевості визволених регіонів республіки. У багатьох випадках селянам пропонувалося визначити, хто з родини має їхати на роботу в Донбас. У цій справі голови родин віддавали перевагу молодшим і сильнішим юнакам та дівчатам, у яких було більше шансів вижити у складних умовах роботи на шахтах. Саме так стверджували ті, з ким автору вдалося поспілкуватися з приводу їхньої роботи на відбудові шахт Донбасу. Є.Г.Бабій (дівоче прізвище – Швачій) згадувала, що потрапивши в Донбас у 1944 р., вона навантажувала вугіллям вагонетки у забої. Поруч із нею працювали багато дівчат з різних областей України, оскільки чоловіки в основному були мобілізовані до лав Червоної Армії. Продукти харчування доводилося купувати у місцевих селян. Дозволялося на певний час повернутися до рідних осель для

²⁹⁹ Державний архів Донецької області (далі ДАДО). – Ф. 326. – Оп. 1. – Спр. 398. – Арк. 17.

поповнення запасів продуктів, але повернення на роботу в Донбас було обов'язковим з огляду на суворе покарання за ухилення від праці. Розуміння потреб воєнного часу зумовлювало зусилля працівників по виконанню плану видобутку вугілля. Водночас керівництво шахт заохочувало їх залишитися жити в Донбасі за рахунок видачі паспортів, що в умовах радянської дійсності забезпечувало можливість колишнім селянам вільно обирати місце проживання.

Робота багатьох громадян, які не мали спеціальних навичок виконання гірничих робіт, призводила до поширення травматизму і зростання кількості смертельних випадків на виробництві. У 1943-1945 рр. відзначалися численні випадки незадовільного стану проведення гірничих робіт, які досягали згідно з даними гірничо-технічної інспекції по тресту «Сталінвугілля» – 25,6 %, а по тресту «Артемвугілля» – 35,5 % усього їх обсягу. Особливо високий відсоток незадовільних гірничих робіт фіксувався по трестах «Сталінвугілля», «Куйбишеввугілля», «Рутченковвугілля», «Горловськвугілля», «Калінінвугілля». Обвали породи пояснювалися недостатньою кількістю промислової деревини, низьким рівнем кваліфікованості новоприбулих робітників, порушенням технології кріплення та недбалістю інженерно-технічних кадрів.³⁰⁰ Протягом 1944 р. до тресту «Сталінвугілля» прибуло нових працівників – 19,2 %, до комбінату «Артемвугілля» – 22,8 %, а всього по області – 20,4 %.³⁰¹ Ці люди у багатьох випадках не мали досвіду роботи шахтарями. Тому лише у III кварталі 1943 р. на 51239 гірників тресту «Ворошиловградвугілля» припадало 1062 нещасних випадки, з них 12 смертельних, у I кварталі 1944 р. в тресті «Сталінвугілля» сталося 2009 нещасних випадків, з них 97 тяжких і 40 смертельних.³⁰²

У 1944 р. ДКО ухвалив постанову «Про поліпшення гірничо-технічного нагляду за правильним веденням гірничих робіт,

³⁰⁰ Удалова Т. М., Бодня О. О. Промисловий травматизм шахтарів Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Т. М. Удалова, О. О. Бодня // Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4922.html>

³⁰¹ Донецкая область в годы Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Сборник документов и материалов. – Донецк: Донбасс, 1980. – С. 154.

³⁰² Удалова Т. М., Бодня О. О. Промисловий травматизм шахтарів Донбасу в роки Великої Вітчизняної війни / Т. М. Удалова, О. О. Бодня // Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4922.html>

поліпшення техніки безпеки й охорони праці на шахтах Наркомвугілля» На виконання цього розпорядження спрямовували свої зусилля і державні органи, і професійні спілки. Після перевірки трестів «Куйбишеввугілля», «Будьоніввугілля», «Чистяковантрацит», «Артемвугілля», «Красноармійськвугілля» бригада відділу охорони праці ВЦРПС підготувала доповідну записку, в якій вказувалися наявні недоліки. Особливу тривогу викликала недосконала вентиляція, кріплення лав нестандартними підпорами, незабезпеченість шахт інертним пилом, незадовільний стан підйомників, відсутність достатньої кількості виходу з лав, спуск на підземні роботи недосвідчених гірників без належної попередньої підготовки і навчання. Навіть восени 1944 р. формування воєнізованих гірничорятувальних частин не було завершено. Після перевірки було відновлено 56 і створено 8 нових гірничорятувальних станцій, посилено кріплення лав довжиною 634 км, встановлено досконалішу вентиляцію та інше обладнання. Ці та інші кроки дозволили подолати небезпеку аварій на 60 шахтах.³⁰³

У той же час у надзвичайно складних умовах до кінця війни було відбудовано 754 і збудовано 50 шахт. На кінець 1945 р. було освоєно майже третину довоєнних потужностей шахт і видобуто 38,4 млн. т вугілля (35 % довоєнної кількості). Третина основних шахт Донбасу завдяки кращому технічному оснащенню і поліпшенню організації праці перевищила довоєнний рівень видобутку вугілля. Відбудова чорної металургії вимагала істотно більших зусиль і коштів внаслідок високої капіталомісткості цієї галузі. До відбудови металургійних гігантів приступили лише у 1945 р. Всього за час війни було відбудовано 23 % довоєнної кількості доменних та мартенівських печей, майже 30 % прокатних станів.

Україна зазнала дуже великих втрат під час бойових дій та окупації німецько-фашистськими загарбниками. Було зруйновано міста і села та майже 32 тисячі промислових підприємств. На території Донбасу руйнувань зазнали «Азовсталь», Маріупольський металургійний завод, Макіївський завод ім. С.М.Кірова, які не вдалося повністю евакуювати. Велетенський збиток понесла паливно-

³⁰³ Бровар О. В. Вугільна промисловість Донбасу у 40–60-х рр. XX ст.: проблеми соціального розвитку: монографія / О. В. Бровар. – Донецьк: Юго-Восток, 2009. – С. 114.

енергетична база країни. Ворог зруйнував тисячі шахт Донбасу, тисячі кілометрів шосейних доріг і залізниць піддалися руйнуванню, багато залізничних вузлів і мостів виявилися підірваними, десятки тисяч кілометрів ліній зв'язку не діяли. Відбудови потребували багато міст і сіл. Не варто забувати і про евакуйовані заводи та фабрики, які було вирішено не повертати в Україну.

В цілому, рух населення в Донбасі під час війни відбувався під впливом перебігу бойових дій, здійснення евакуації та мобілізації і багато в чому визначався особистими якостями людини і її ставленням як до війни в цілому, так і до радянської влади зокрема. Співвідношення міського та сільського населення визначалося особливостями ведення бойових дій, в силу чого міста зазнавали, як правило, більших руйнувань, а також певною мірою кращим забезпеченням продовольством у сільській місцевості.

Завершення Другої світової війни створило передумови для прискореного відновлення зруйнованої промисловості і сільського господарства регіону. Найбільше трофейного обладнання під час виконання відбудовчих робіт в Україні отримували саме підприємства Донбасу.³⁰⁴ Проведення відбудовчих робіт вимагало зосередження у регіоні великої кількості працівників. З цією метою використовувалися зовнішні міграції населення, які здійснювалися за рахунок проведення оргнаборів, депортацій, спрямування репатрійованих та інтернованих, розконвойованих та амністованих осіб. Крім того, для роботи в Донбасі залучалися відносно великі контингенти військовополонених.

Одним із важливих джерел поповнення трудових ресурсів Донбасу протягом повоєнного періоду за розрахунками радянського уряду мала стати демобілізація. Скорочення складу Збройних Сил забезпечило повернення в Україну до 1 грудня 1946 р. 1 млн. 840 тис., а на 1 серпня 1947 р. – 2185819 осіб. Але станом на грудень 1946 р. непрацевлаштованих нараховувалося 37176 осіб. Особливо гострим, не дивлячись на потребу у робочій силі, було становище у Сталінській області: протягом 1946 р. збільшилась кількість непрацевлаштованих прибулих демобілізованих воїнів від 67,8 % в січні до 98,4 % в грудні. У 1947 р. на роботу в промис-

³⁰⁴ Лисенко О. Є. Найбільше трофейного обладнання отримував Донбас / О. Є. Лисенко // Українська правда. – 2012. – 20 серп.

ловість з колишніх воїнів влаштувалось у Сталінській області – 58101 осіб, у Ворошиловградській – 43617 осіб.³⁰⁵

Впродовж голоду 1946–1947 рр. Донбас з гарантованим забезпеченням робітників підприємств продовольчими товарами приваблював працівників. Протягом другої половини 1946 р. до регіону прибувало 22-32 тис. осіб щомісяця, а у першій половині 1947 р. – 15-25 тис. осіб щомісячно, при цьому показники механічного приросту постійно зменшувалися. Водночас зростала й плинність населення, особливо через дезертирство з підприємств, яке набуло масового характеру. Тільки з комбінатів «Сталінвугілля» і «Артемвугілля» в 1947 р. вибуло більше 117 тис. осіб, у т.ч. 12 тис. молодих робітників, які закінчили школи ФЗН. Знизити рівень плинності робітників мало застосування моральних стимулів, у т.ч. встановлення Дня шахтаря, медалі «За відбудову шахт Донбасу» та ін., а також заходи боротьби з дезертирством: розшук і повернення дезертирів на підприємства, притягнення їх до кримінальної відповідальності та ін. Це дозволило зберегти перевагу чисельності прибулих до регіону над чисельністю вибулого населення. Як і раніше, головним пріоритетом в організації міграцій залишалося зростання чисельності прибулих для забезпечення відбудови промисловості робочою силою.³⁰⁶

21 травня 1947 р. було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про порядок проведення організованого набору робітників», згідно з якою голови колгоспів повинні були надавати допомогу уповноваженим з оргнабору у колгоспах, не перешкоджати колгоспникам виїжджати разом з родинами. Членам родин вербованих робітників надавалися певні пільги. У розпал голодомору 1947 р. чисельність прибулих дещо зменшилася, але і при цьому досягла у Ворошиловградській області 151330 осіб,³⁰⁷ а у Сталінській – 258271 особи.³⁰⁸ У першу чергу це були молоді люди, мобілізовані до шкіл ФЗН і ремісничих училищ та за оргнаборами, які прибували

³⁰⁵ Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / М. К. Лобода. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 15.

³⁰⁶ Алфьоров М. А. Вплив голоду 1946–1947 рр. на міграційно-демографічні процеси у Донбасі / М. А. Алфьоров // Схід. – 2005. – № 5 (71). – С. 53-56.

³⁰⁷ ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 118. – Арк. 68, 122, 179, 232.

³⁰⁸ ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 119. – Арк. 41, 98, 154, 289.

на відбудову шахт, металургійних та коксохімічних заводів. Гостра нестача трудових ресурсів зумовила залучення жінок до робіт, пов'язаних із важкою фізичною працею. У 1947 р. у вугільній промисловості республіки працювали 35,5 % жінок.

З квітня до вересня 1945 р. в Донбас прибуло близько 4,3 тис. родин українського населення з земель, що відійшли до Польщі. Значна частина переселенців скаржилася на незадовільні житлово-соціальні умови на місцях поселень. Цих людей найчастіше підселяли до помешкань місцевих колгоспників, частина яких негативно сприймала зміну умов проживання.³⁰⁹

Звичайно, житлові умови визначалися складними реаліями воєнного та повоєнного часу, але частина будинків, офіційно споруджених для переселенців, передавалася місцевим чиновникам, які самовільно розпоряджалися спорудженою житловою площею. Велика частина вцілілих помешкань була самовільно привласнена місцевими жителями Сталінської та Ворошиловградської областей, причому деякі з будинків призначалися для переселенців і враховувалися у планах по їх розміщенню на нових територіях. У звітній документації радянських органів відзначалося, що у випадку розміщення прибулих у будинках відповідно до плану, це вдалося б зробити у повному обсязі. Але місцеві колгоспники відмовлялися передати захоплене житло.³¹⁰ У Сталінській області у 1945 р. не було проведено розрахунків з переселенцями за залишені на попередньому місці проживання речі, будівництво помешкань організувати не вдалося, матеріальна допомога не видавалася.³¹¹

У 1945 р. у Ворошиловградській області для кредитування на спорудження житла переселенцям передбачалося виділення 1 млн. крб., але фактично видали лише 51 тис. крб., що складало 5,1 % від запланованого обсягу, у 1946 р. із запланованих 630 тис. крб. на перший квартал було видано 500 тис. крб., або 79 %. У Сталінській області з 2 млн. крб., запланованих у 1945 р., було видано тільки 10,9 %, а за перший квартал 1946 р. – 27 % від запланованих 1,4 млн. крб.³¹²

Осуд з боку осіб, які прибули з Польщі, викликали проблеми із працевлаштуванням, що були особливо помітними на перших

³⁰⁹ ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 17-18.

³¹⁰ ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 70.

³¹¹ ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 76.

³¹² ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 19.

порах перебування на новому місці, коли до колгоспів приймали відносно незначну кількість людей. Крім того, негативно сприймався той факт, що розрахунків за врожай, що залишився на території Польщі, проведено не було.³¹³ Поступово більшість переселенців були влаштовані на роботу до колгоспів та промислових підприємств, але рівень заробітків не йшов у порівняння із попереднім.

У відбудові Донбасу брали участь військовополонені, які протягом 1945–1947 рр. складали значну частину мешканців регіону. Формування табірної мережі проходило в рамках державної політики, спрямованої на термінове відновлення могутнього виробничого потенціалу регіону. Протягом 1944–1947 рр. на території регіону функціонувало 13 таборів, з них: у Сталінській області – 8 із 145 відділеннями, Ворошиловградській – відповідно 5 та 63, що становило 37,8 % від їх загалу на території України. Динаміка кількісного складу виявляла тенденцію до зростання, яка, сягнувши найвищої позначки у 1947 р. – 110749 осіб, протягом наступних двох років знизилася до відмітки у 33288 осіб, проте й надалі залишалася відносно високою порівняно з іншими регіонами СРСР. Питома вага полонених серед працюючих в Донбасі протягом 1944–1948 рр. становила 43 %. Лише у вугільній промисловості за 1945–1949 рр. ними було видобуто 21,9 млн. тонн вугілля (22,3 % від загальносоюзного видобутку), здано в експлуатацію 82 шахти, відновлені заводи залізобетонних рудостійок у м.Сталіно та с.Карбоніт Ворошиловградської області, Кальміуську, Чумаківську, Ново-Узлівську збагачувальні фабрики. Значні обсяги робіт були виконані на металургійних заводах Ворошиловграда, Єнакієвого, Костянтинівки, Краматорська, Макіївки, Маріуполя, відновлені Микитівський та Ямський доломітні комбінати, споруджені хімічні заводи в Горлівці, Лисичанську, Слов'янську, Сталіно та Рубіжному. Військовополонені використовувалися на будівництві і відновленні тепло- і гідроелектростанцій різних потужностей, зокрема Артемівської, Курахівської, Зуївської, Штерівської, Сіверодонецької. Певний обсяг робіт був виконаний на будівництві житлового фонду, культурно-побутових установ і комунального господарства. Відновлені Кадіївський і Ворошиловський палаци культури, 6 клубів і палаців культури Сталінської області, Ворошиловградський драматичний театр і філармонія,

³¹³ ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 28. – Арк. 55.

споруджено стадіони, поліклініки у Ворошиловграді та Кадіївці, залізничний вокзал у м.Сталіно.³¹⁴

Продуктивність праці військовополонених протягом усього їх періоду перебування в Україні була відносно низькою. Згідно перевірки використання праці військовополонених Наркоматом вугілля і НКВС СРСР в 1945 р. виведення полонених на роботу в деяких табірних відділеннях і трестах не перевищувало 60–65 % трудового фонду. Норми виробітку на підземних роботах виконувалися на 32–37 %. Крім того, до роботи по відновленню шахт залучалися репатрійовані особи, які складали у деяких шахтах 25–40 % від загальної кількості працівників.³¹⁵

У відбудові також були задіяні місцеві в'язні. Проте, більшість з них були ослабленими, а умови утримання не давали змоги відновити їх фізичний стан.³¹⁶ Праця військовополонених, інтернованих та репатрійованих осіб, а також в'язнів стала одним із важливих засобів виконання трудомістких робіт у воєнні та перші повоєнні роки, але надзвичайно низький рівень зацікавленості цих людей у результатах своєї трудової діяльності обмежував їх використання на роботах, пов'язаних із інтенсифікацією виробництва.

Вирішальним у виконанні програми відбудовних робіт був 1948 р. Саме тоді стали до ладу гіганти чорної металургії Донбасу – заводи «Азовсталь», Макіївський металургійний та ін. Вже восени 1948 р. на шахтах Донбасу працювали або перебували на стадії випробувань 20 типів нових вітчизняних машин.

У 1948 р. 72 % усіх прибулих до Ворошиловградської області склали мешканці України, 17,6 % – Російської Федерації, 2,3 % – Молдавії, 2,5 % – БРСР. У 1949 р. до Ворошиловградської області прибуло 181067 осіб, а до Сталінської – 306701 особа. При цьому 58,3 % прибули до Ворошиловградської області з УРСР, 32 % – з Російської Федерації, 2,9 % – з Молдавії, 2,6 % – з БРСР, а до Сталінської – 65,7 % з УРСР, 33,2 % – з Російської Федерації, 1,1 % – з Білорусії. Пере-

³¹⁴ Баглікова М. С. Німецькі військовополонені в Донбасі (1943–1953 рр.) / М. С. Баглікова. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2005. – С. 14-15.

³¹⁵ Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / М. К. Лобода. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 23.

³¹⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 133.

важну більшість прибулих склали юнаки та дівчата, мобілізовані до ФЗН та ремісничих училищ та за оргнаборами.³¹⁷

Водночас закріпити працівників в Донбасі залишалося досить складно в силу збереження незадовільних соціально-побутових умов у багатьох робітничих селищах. Поступово збільшувалося число колишніх переселенців із західноукраїнських областей, які самочинно або за дозволом місцевої влади залишали місця розселення, намагаючись повернутися до місць попереднього проживання. На 1 липня 1948 р. з Ворошиловградської області вибуло за дозволом 70 родин у складі 385 осіб, у той же час без офіційного дозволу виїхали 1019 родин, в яких нараховувалося 4762 особи, або 75,6 % всіх прибулих в область. Залишилися на новому місці проживання 289 родин, які нараховували 1170 осіб. Із Сталінської області на цей же час за дозволом вибуло 65 родин, в яких було 259 осіб, а без дозволу – 2301 родина у складі 16282 осіб (75,5 %). Продовжили спроби облаштуватись 678 родин, які нараховували 2660 осіб. На 1 січня 1949 р. з Ворошиловградської області без дозволу вибуло 4736 осіб (74,8 % вибуття), у той же час з дозволу залишили територію області 70 родин (383 особи). На території області залишилося 270 родин колишніх переселенців з території Польщі у складі 1196 осіб. На території Сталінської області на цей час було зафіксовано, що без дозволу залишила місця проживання 2291 родина (16342 особи), або 75,2 %.³¹⁸

Співставлення даних щодо кількості підготовленої і переданої переселенцям житлової площі із кількістю переселенців з польських земель приблизно відповідає числу осіб, що залишилися на постійне проживання на землях Донбасу. Більша частина переселенців віддала перевагу поверненню на територію західноукраїнських областей.

Величезний рівень плинності кадрів в Донбасі у перші повоєнні роки становив значну перешкоду на шляху відбудови промисловості. Відповідно до матеріалів начальника статуправління В.Бурліна щодо результатів виконання плану капітальних робіт по міністерству вугільної промисловості УРСР за 1949 рік однією з основних причин незадовільного виконання плану по зростанню

³¹⁷ ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 48. – Арк. 9, 156, 213.

³¹⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 1. – Спр. 29. – Арк. 123.

продуктивності праці залишалася саме велика плинність кадрів. По тресту «Сталіншахтвідновлення» прибуло робітників 12995, а вибуло 7222; по тресту «Артемшахтвідновлення» прибуло 7037 осіб, вибуло 6459 осіб; по тресту «Чистяківшахтвідновлення» прибуло 4490 осіб, вибуло 3969 осіб; по тресту «Сталіншахтбуд» прибуло 8977 осіб, вибуло 6671 особа; по тресту «Донвугіллязбагаченнябуд» прибуло 5446 осіб, вибуло 4067 осіб. По тресту «Краснопроміньшахтвідновлення» вибуло 55,1 % середньостатистичної чисельності робітників, причому самовільно залишили роботу 1770 осіб або 39,4 %. По тресту «Ворошиловградвідновлення» за 1949 р. вибуло 4300 осіб (36,4 %), причому самовільно залишили роботу 1300 осіб (30,2 %). Основною причиною великої плинності кадрів, на думку урядовця, залишалася незадовільна організація житлово-побутових умов для молодих працівників. В.Бурлін вказував, що трести «Донвугіллязбагачення», «Сталіншахтвідновлення», та «Артемшахтвідновлення» протягом 1949 р. не побудували жодного житлового будинку.³¹⁹

У той же час у 1949 р. на підприємствах вугільної промисловості України план по оргнаборах було виконано на 99,4 %.³²⁰ Не зважаючи на значний рівень плинності кадрів відповідно до таємних матеріалів по визначенню видобутку та якості вугілля у Донбасі в 1949 р., підготовлених головою Півдглавкоксу А.Г.Пахомовим, по регіону видобуток вугілля досяг у 1949 р. 95,2 % довоєнного.³²¹

Якість житлового будівництва для працівників Донбасу все ще перебувала на невисокому рівні. Так, перевіркою комісії Державного архітектурно-будівельного контролю встановлено, що за 1950 р. у м.Сталіно з 74 тис. м² введенного в експлуатацію житла, 55 тис. м² були зі значними недоробками, у Макіївці також зафіксували 37 із 56 тис. м² житла, виконаних на недостатньому рівні.³²² Обрані методи збільшення житлового фонду в основному вирішували лише насущні проблеми. Повоєнна забудова зі зрозумілих причин ігнорувала потреби населення у комфортному житлі,

³¹⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 125. – Арк. 33.

³²⁰ Лобода М. К. Використання трудових ресурсів у відбудові важкої промисловості України (1943–1950 рр.) / М. К. Лобода. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 2007. – С. 14.

³²¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 125. – Арк. 10.

³²² ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 8. – Спр. 906. – Арк. 17.

однак нехтування благоустроєм породжувало проблеми екології міського довкілля і негативний вплив на здоров'я людей.

Загалом протягом першої половини ХХ ст. поселенська структура Донбасу зазнала відчутних змін. На початку століття збільшення кількості населення регіону відбувалося в умовах прискореного розвитку вугільної та металургійної промисловості. Однак світові війни, громадянська війна, колективізація, голодомори та депортації призводили до зменшення кількості жителів Донбасу. Причому якщо за часів Російської імперії сприяння збільшенню кількості росіян на території Донбасу диктувалося в основному прагненням зменшити плинність кадрів за рахунок збільшення відстані до місця виходу переселенців і дещо меншою мірою – бажанням посилити російський вплив, то в роки існування радянської влади такі дії мали на меті в основному протидію українським національним прагненням. Яскравим уособленням такої політики стало заселення вихідцями із Росії спустошених внаслідок голодомору українських сіл.

Водночас економічна доцільність використання на будівництвах Донбасу в роки індустріалізації населення із найближчих до Донбасу областей сприяла збільшенню кількості українців в регіоні. Але ці працівники потрапляли під дію русифікації.

Впродовж першої половини ХХ ст. основним засобом боротьби із плинністю кадрів було встановлення підвищеного рівня оплати праці гірників. Поруч із цим в роки радянської влади широко застосовувався державний примус, заснований на відповідній міграційній політиці. Помітним було також зосередження карних злочинців у регіоні, праця в якому розглядалася для людей як покарання. Причому в Російській імперії робота на шахтах призначалася саме як вид покарання, а у роки існування радянської влади – як альтернативне покарання більш жорстким санкціям, у тому числі й смерті. Донбас вважався місцем, де можна було на певний час уникнути переслідувань з боку владних структур за умови участі у роботі на шахтах.

Поселенська структура Донбасу зазнала впливу міжетнічних конфліктів. Особливо гострі конфлікти мали місце між слов'янським населенням і євреями. Конфлікти між ними спалахували внаслідок економічних протиріч, пов'язаних із забезпеченням

робочими місцями, а також внаслідок уявлень про привілейоване становище представників певних етнічних груп в окремих сферах економіки. Спалахи антисемітизму, що періодично поширювалися на території Донбасу, у деяких випадках призводили до єврейських погромів.

Протиріччя у стосунках українського і російського населення Донбасу тривалий час мали причиною процес русифікації, коли значна частина росіян зневажливо ставилася до українських національних цінностей, в тому числі й до української мови. Вкрай негативно сприймалася росіянами українізація 20-х років XX ст., що розглядалася як насильницький акт.

На початку XX ст. відзначалися конфлікти між російським і татарським населенням Донбасу, що виникали внаслідок суперечностей у справі забезпечення робочими місцями. Під впливом урядової пропаганди посилювався конфлікт між слов'янським населенням і німцями, яких звинувачували в «економічному засиллі». Особливої гостроти цей конфлікт набув у 1915 р., коли частина німців в умовах війни була примусово виселена.

В цілому протягом першої половини XX ст. чисельність населення Донбасу суттєво збільшилася за рахунок планових міграцій і привабливості регіону завдяки підвищеному рівню оплати праці. Попри певні позитивні зрушення у покращенні механізації видобувних робіт у 30-х роках XX ст. владні структури, як Російської імперії, так і СРСР, не особливо опікувалися покращенням соціально-побутових умов жителів регіону. Тому умови праці і проживання у багатьох шахтарських поселеннях були вкрай важкими, що тягнуло за собою численні соціальні девіації, в тому числі пиятику, масові бійки із застосуванням зброї, погроми та пограбування.

Досить значне скорочення чисельності населення Донбасу відбулося внаслідок голодомору, репресій 30-х років XX ст., а також впродовж Другої світової війни. Під час колективізації і голодомору певною мірою загострився конфлікт між українським і російським населенням краю. Українські селяни у переважній більшості випадків сприймали голод як результат антиукраїнської кампанії, важливу роль у якій відігравали саме росіяни (з росіянами також ототожнювалися зрусифіковані українці).

Регіон уособлював собою місце, де зберігався «дух свободи», який створював проблеми для забезпечення впливу як Києва, так і Москви. Цінності «свободи» та «волі» Донбасу все більше і більше вступали у протиріччя із надмірною етатизацією суспільства в роки радянської влади, що робило неминучим загострення конфліктної ситуації. Цей конфлікт яскраво виявився у негативному сприйнятті громадянами передвоєнної політики суцільної колективізації та масових репресій і відбився на ставленні частини населення до участі у німецько-радянській війні. Водночас усвідомлення руйнівної сили фашизму в роки Другої світової війни сприяло формуванню радянської ідентичності у жителів регіону. Прагнення до відновлення і налагодження мирного життя, відбудови промисловості і сільського господарства об'єднало переважну більшість громадян. В цих умовах формувалися риси працівників Донбасу, які включали схиляння перед обов'язком, необхідністю виконання роботи, товариську взаємодопомогу та самопожертву, а також вороже ставлення до різного роду «начальства».

РОЗДІЛ 3

ДИНАМІКА ЕТНІЧНОЇ СТРУКТУРИ НАСЕЛЕННЯ РЕГІОНУ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XX СТ.

На початку 50-х років XX ст. у СРСР було завершено процес відбудови народного господарства. У цей час у зв'язку із успішним пошуком нових вугленосних шарів з'явилася можливість збільшення обсягів видобутку вугілля. Для досягнення цієї мети необхідно було розширити використання новітньої техніки, і передусім вугільних комбайнів, що продемонстрували свою ефективність. Водночас їх обслуговування потребувало кваліфікованих спеціалістів, що підвищувало вимоги до професійної підготовки працівників.

Спорудження нових промислових підприємств також потребувало залучення висококваліфікованих робітників. Необхідність підвищення освітньо-професійного рівня осіб, які обслуговували нову техніку або здійснювали монтаж та налагодження новітніх виробничих ліній, зумовлювала певне зменшення потреби у некваліфікованій або малокваліфікованій робочій силі. Внаслідок цього праця військовополонених та в'язнів великою мірою втратила своє значення у забезпеченні потреби підприємств у працівниках. Основним засобом поповнення трудових ресурсів залишалися оргнабори.

У процесі здійснення оргнаборів поступово ставала помітною посилена увага щодо направлення на роботу працівників, які отримали певну професійну підготовку. А задля зменшення вартості робочої сили широко використовувалася праця молодих людей, які були відносно менш вибагливими до умов проживання.

Оргнабори до шкіл ФЗН мали вирішувати не тільки проблему забезпечення промисловості дешевою робочою силою, а й сприяти вирішенню ряду соціальних конфліктів. Справа в тому, що до цих шкіл в переважній більшості випадків набирали дітей з дитячих будинків, батьки яких померли під час Другої світової війни. Таким чином, певною мірою забезпечувалася боротьба із дитячою злочинністю та безпритульністю.

Існували випадки, коли в силу різних причин училища приймали на навчання напівсиріт, але це, як правило, зумовлювалося тим, що ці

діти не проживали разом з одним із батьків, а перебували на утриманні дитячих будинків. Архівні матеріали свідчать, що у разі виявлення таких фактів в ході планових та позапланових перевірок, як правило, напівсироти залишалися в школах та училищах для продовження навчання. А при виявленні невідповідності віку учнів класу, в якому вони навчалися, їх переводили до класу, що відповідав їхньому віку. Ставлення до напівсиріт, які не проживали разом із батьками, не відрізнялося від ставлення до дітей, які втратили батьків. Всі вони забезпечувалися одягом, продуктами харчування, житлом та отримували можливість навчатися й працювати.

До дитячих будинків повертали дітей, які не могли навчатися за станом здоров'я та коли рівень їх освіти був меншим за той, що отримували за 3 класи навчання. Фіксувалося направлення до училищ підлітків не з дитячих будинків за розпорядженням Міністерства трудових резервів, в тому числі й віку, старшого за загальноприйнятий. У разі виявлення подібних порушень рішення про подальшу долю цих осіб приймали місцеві партійні органи. Такий стан речей мав сприяти закріпленню цієї категорії людей в Донбасі у силу того, що їм фактично не було куди повернутися на попереднє місце проживання. В цілому направлення на роботу в Донбас відносно великої кількості молодих людей сприяло зменшенню середнього віку населення регіону.

На формування поселенської структури Донбасу певний вплив справило продовження бойових дій українськими повстанцями на території західноукраїнських областей. З метою обмеження підтримки місцевим населенням вояків УПА радянський уряд широко використовував депортації населення. На рубежі 1950-х років до Донбасу продовжували прибувати переселенці з території західноукраїнських областей. З метою їх закріплення на території Донбасу здійснювалося перевезення будинків та іншого майна цих громадян. На 1 січня 1950 р. із західноукраїнських областей до Ворошиловградської області прибуло 109 сімей у кількості 384 особи, а до Сталінської – 633 сім'ї у кількості 2700 осіб.³²³ Однак траплялося, що місцеві керівники примусово відбирали у переселенців будівельні матеріали тим самим створюючи перешкоди у справі облаштування на новому місці проживання. Нецільове використання коштів, виділених

³²³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 94. – Арк. 12.

на облаштування переселенців, призводило до конфліктів з місцевими органами влади. Крім того, велика кількість сімей розміщувалася тимчасово у приміщеннях, які належали місцевим працівникам, що породжувало конфлікти. Частина переселенців відмовлялася у таких умовах працювати на відведених для переселення місцях, віддаючи перевагу від'їзду до міст у пошуках роботи. Часто такими містами ставали шахтарські поселення.

У 1951 р. відбулася депортація українського населення з земель Західної України, що відійшли до Польщі. Вона стала найяскравішим проявом продовження міграційної політики воєнно-адміністративними методами, але водночас засвідчувала, що старі методи здійснення міграційної політики себе вичерпали. Влітку 1951 р. до Сталінської області було переселено 1962 родини, які розселили по 50–100 родин у селах області.³²⁴ Переселенці часто отримували помешкання без даху та вікон. Продукти харчування нерідко не видавалися. Багато переселенців не могли використувати наданого урядом кредиту на купівлю худоби чи будівництво будинків, оскільки бухгалтери колгоспів не розглядали поданих заяв. Навіть фіксувалося, що переселені мешканці закінчували життя самогубством. Мотивацією у такому разі, відповідно до передсмертних записок, була неможливість прогодувати сім'ї на новому місці проживання та труднощі із поверненням до попередніх домівок.³²⁵

З іншого боку, у документах органів держбезпеки, в яких аналізувалися настрої населення, відзначалося, що зміна місця проживання частиною західноукраїнського населення мотивувалася небажанням у випадку війни жити у прифронтовій смузі на західноукраїнських землях. Страх перед можливим початком бойових дій змушував людей замислюватися над переїздом до більш віддалених східноукраїнських земель, які у випадку війни потрапили б під удар пізніше, або могли б взагалі уникнути його.³²⁶

Варто зазначити, що уявлення про характер бойових дій у середовищі українського населення практично до кінця 1950-х років мало чітку установку, що уникнути участі у бойових діях можна за

³²⁴ ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286. – Арк. 326.

³²⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106. – Арк. 2.

³²⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 786. – Арк. 10, 13-14.

рахунок проживання у віддалених від епіцентру війни районах. Досить розповсюдженими були висловлювання, що «війна невідвротна і буде розв'язана Радянським Союзом на Заході. СРСР потрібна німецька промисловість, оскільки своя не забезпечує зростаючих потреб техніки. Якщо Америка не зможе дати відсічі, коли СРСР почне прибирати до рук Західну Німеччину, то пізніше їй важко буде боротися із Радянським Союзом».³²⁷ Усвідомлення руйнівної сили термоядерної війни залишалося не досить поширеним. Пересічні люди на той час в основному ще не розуміли, що третя світова війна може призвести до загибелі всього людства. Це розуміння прийшло пізніше під впливом протистояння під час так званої Карибської кризи.

Крім того, зміна місця проживання частиною населення обумовлювалася бажанням уникнути участі у збройному протистоянні на західноукраїнських землях. Але конфліктна ситуація на заході України в силу певних обставин поширювалася й на східноукраїнських територіях.

Можна стверджувати, що в Донбасі формування радянської ідентичності у повоєнний період поглиблювалося під впливом пропагандистської кампанії, спрямованої на дискредитацію вояків УПА. Радянські засоби масової інформації тиражували повідомлення про вбивства повстанцями працівників, які прибували із східноукраїнських областей, місцевих активістів. УПА, борючись після 1944 р. з радянським режимом, автоматично воювала зі східними українцями, які становили значну частку цієї системи.

Свого часу засекречені матеріали ЦК КП/б/У свідчать, що негативні оцінки діяльності українських національних сил призводили до поширення негативізму у оцінках жителями Донбасу всього західноукраїнського населення, яке в уяві робітників стало все більше протиставлятися жителям східноукраїнських територій. Відображенням цього стали сутички (іноді навіть збройні) між молодими шахтарями і робітниками та переселенцями, які прибували з території Західної України. Причому у бесіді працівників обкому КП/б/У з робітниками, що ініціювали бійку, вияснилося, що вони вороже ставляться до прибулих із західних областей України на підставі того, що всі вони «бандерівці, націоналісти, які вбивають

³²⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 786. – Арк. 11.

росіян». Інформацію про вбивства росіян вони отримали з листів своїх товаришів, які жили у Західній Україні. У цих листах всі мешканці західноукраїнських земель характеризувалися як націоналісти, які убивають росіян і українців, що приїхали із східноукраїнських областей.³²⁸

Мотивація нападів на західноукраїнських переселенців свідчила не тільки про негативні оцінки дій їхніх співвітчизників, що продовжували боротьбу, а й про підтримку росіян та східних українців, що змушені були воювати після закінчення війни з Німеччиною. Ці настрої були настільки розповсюдженими, що радянським органам впродовж 1960-х років довелося вживати багато заходів для формування позитивного образу західноукраїнського населення у середовищі східноукраїнських робітників. Причому в Донбасі його поєднання із офіційною пропагандою виключної важливості цієї території для Радянської країни створювало передумови для усвідомлення жителями регіону свого привілейованого стану.

Слід підкреслити, що одним із важливих завдань радянського уряду залишалося закріплення працівників в Донбасі. Держава, вкладаючи все більше коштів у професійну підготовку робітників, прагнула суттєво обмежити плинність кадрів. Але зробити це було досить складно в силу певних особливостей організації праці та облаштування помешкань працівників. Здешевлення робочої сили досягалося, як і у попередні роки, в тому числі й за рахунок відсутності належних соціально-побутових умов для трудящих.³²⁹ Умови праці на Донбасі також залишалися досить складними.

У жовтні 1950 р. відбулася нарада шахтарів міст Сталіно та Ворошиловграда, де обговорювалися найбільш болючі питання, пов'язані із організацією вуглевидобутку і покращенням житлових умов та культурно-побутового обслуговування у шахтарських поселеннях. Результати обговорення виявили величезну кількість чинників, що стояли на заваді закріпленню працівників в Донбасі і зумовлювали значний рівень плинності кадрів. Шахтарі скаржилися на незадовільні санітарно-побутові умови, зневажливе ставлення

³²⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 106. – Арк. 138-142.

³²⁹ Ковпак Л. П. Соціально-побутові умови життя населення України в другій половині XX ст. (1945–2000 рр.) / Л. П. Ковпак. – К.: Ін-т історії України НАНУ, 2003. – С. 39.

частини керівництва шахтами до працівників, тривалі затримки виплат заробітної плати, відсутність інформації про норми виробітку. На нараді підкреслювалося, що конфліктні ситуації на шахтах, як правило, призводили до призупинення роботи як окремими працівниками, так і цілими трудовими колективами.³³⁰

Поруч із цим робітники скаржилися на незадовільні умови праці на багатьох шахтах, низький рівень технічної безпеки при виконанні робіт. Так, по шахтах комбінату «Ворошиловградвугілля» за 11 місяців 1951 р. було 14729 випадків виробничого травматизму, у тому числі смертельних – 171 проти 12348 випадків виробничого травматизму за 11 місяців 1950 р., у тому числі смертельних – 173. По шахтах комбінату «Донбасантрацит» за 11 місяців 1951 р. зафіксовано 6367 випадків травматизму, у тому числі 63 смертельних. А у 1950 р. – 5961, у тому числі смертельних – 95.³³¹

Матеріали колишніх «секретних папок» ЦК КП/б/У свідчать, що досить вагомою причиною високого рівня плинності кадрів залишалися конфлікти між працівниками і керівництвом шахт на початку 50-х років ХХ ст.³³² Сама атмосфера, що склалася у частині трудових колективів, де керівники, за висловами робітників, ставилися до працівників, як до рабів, спонукала до зміни місця роботи.³³³

Масштабні переселення громадян до Донбасу на початку 50-х років ХХ ст. продовжували здійснюватися не лише в інтересах розвитку промисловості, певна частина переселенців, як і раніше, скеровувалася на роботу до сільського господарства.

Протягом 1949–1952 рр. до колгоспів і радгоспів південних областей УРСР переселено 77256 сімей, у тому числі у 1952 р. із плану 19450 сімей вже прибуло 13926 сімей (71,6 %). З них у 1949–1952 рр. до Ворошиловградської області прибуло 1013 сімей, а до Сталінської – 7743 сім'ї.³³⁴ Однак організація прийому переселенців викликала певні проблеми. Неорганізованість у прийомі переселенців

³³⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 238. – Арк. 2-8, 23, 32-35, 40-45, 62, 68-69.

³³¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1262. – Арк. 2.

³³² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 484. – Арк. 4; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 238. – Арк. 73; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 561. – Арк. 4, 9, 12, 21; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 462. – Арк. 289-290; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1639. – Арк. 219-220.

³³³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 560. – Арк. 9 (на звороті), 15, 20.

³³⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1711. – Арк. 28.

виявлялася у тому, що не у всіх колгоспах були організовані будівельні бригади. Будівельні бригади не мали чітких завдань і графіків по будівництву будинків і передачі їх переселенцям, не мали достатньої кількості інструментів і не забезпечені тягловою силою. Мали місце випадки, коли людей із будівельних бригад посилали на польові роботи. Заготівля місцевих будівельних матеріалів відбувалася незадовільно. Нерідко матеріали, що завозилися централізовано, використовувалися не за призначенням. Технічне керівництво будівництвом знаходилося на вкрай низькому рівні. Будинки часто не відповідали встановленому типу ані за формою, ані за площею. Відсутність суворого нагляду призводила до того, що вже у готових будинках деформувалися і руйнувалися стіни. Внаслідок поганого господарського облаштування переселенців протягом 1949–1951 рр. з південних областей вибуло 14,9 % до прибулих. У тому числі: з Ворошиловградської області 4 % до загальної кількості прибулих в область, зі Сталінської – 10,3 %.³³⁵

За даними доповідної записки від 10 вересня 1952 р. начальника Управління переселення південних районів Головного переселенського управління при Раді Міністрів СРСР Н. Аксенова підготовка будинків для переселенців не виконувалася з року в рік.³³⁶ На кінець листопада 1952 р. в результаті невиконання плану будівництва і відновлення помешкань тільки у Сталінській області 1023 сім'ї переселенців були підселені до будинків місцевих колгоспників.³³⁷ За інформацією секретаря Сталінського обкому КП/б/У А.Струєва будівництво будинків для переселенців затримувалося внаслідок недостатньої кількості лісоматеріалів.³³⁸ Тому частина переселенців залишала роботу у сільському господарстві і переїжджала на роботу до міст, де, як правило, встановлювалася підвищена оплата праці.

В цілому у межах здійснення оргнаборів в 1950–1951 рр. до Ворошиловградської області прибуло 306592 особи, а до Сталінської – 616619 осіб.³³⁹ У 1951 р. до Ворошиловградської області прибуло 160285, а до Сталінської – 326112 осіб. До Сталінської

³³⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1711. – Арк. 34.

³³⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1711. – Арк. 59.

³³⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1716. – Арк. 46.

³³⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1716. – Арк. 49.

³³⁹ ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 236. – Арк. 237.

області з областей України прибуло 67,9% від загальної чисельності прибулих, з областей Російської Федерації 27,5 %, а з 14 інших республік СРСР – 4,6 %.³⁴⁰ Чисельність населення Ворошиловградської області на кінець 1951 р. склала 2042 тис. осіб, а Сталінської – 3276 тис. осіб. Загальна чисельність населення регіону досягла 5318 тис. осіб. З 1943 по 1951 рр. чисельність населення Донбасу досягла рівня 1939 р. і дещо перевищила її за рахунок керованих міграцій з інших областей, які проводилися військово-адміністративними методами. До регіону прибуло близько 3,25 млн. осіб, а вибуло близько 1,74 млн. осіб. Механічний приріст населення склав близько 1,5 млн. осіб. Механічний приріст населення перевищував природний, переважну більшість якого забезпечено за рахунок жителів різних областей України.³⁴¹

Закріпленню населення в Донбасі певною мірою перешкоджала система плановості у розвитку господарства та організації оргнаборів. Для гарантованого виконання планів виробництва підприємства часто завищували власні потреби у робочій силі. Працівники, які забезпечували виконання планів оргнабору на місцях, у переважній більшості випадків прагнули до перевиконання плану. В результаті кількість житлової площі для прибулих працівників стабільно виявлялася недостатньою, що тягнуло за собою соціально-побутові конфлікти, які іноді переростали у міжетнічні на основі підтримки «своїх». Житловий голод, відсутність належного культурно-побутового обслуговування негативно позначалися на продуктивності праці.

Масові переселення мали цілий ряд недоліків, пов'язаних із особливостями їх організації та проведення. У першу чергу мова йде про їх примусовий характер із встановленням терміну перебування на новому місці роботи для працівників. Розуміння цього факту посилювало усвідомлення роботи в Донбасі як тимчасової, пов'язаної із підкоренням державному примусу. Звичайним явищем стало недовиконання плану прийому осіб, переселених за оргнаборами.³⁴² Методи проведення оргнаборів не забезпечували високого

³⁴⁰ ЦДАВОУ. – Ф. Р-582. – Оп. 11. – Спр. 286. – Арк. 37.

³⁴¹ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 13.

³⁴² ЦДАВОУ. – Ф. 4626. – Оп. 3. – Спр. 990. – Арк. 20.

рівня закріплення працівників на новому місці роботи, тому доводилося вдаватися до неекономічних заходів, що передбачали кримінальну відповідальність за самовільне залишення підприємств, а також до збільшення відстані переміщення робочої сили: чим більшою вона була, тим складніше ставало робітникам повертатися на попередні місця проживання.

Недоліки міграційної політики, які призводили до плинності працівників, частково вдавалося компенсувати за допомогою цілеспрямованої ідеологічної роботи. Протягом повоєнного періоду ідеологічна робота поступово перетворилася на важливий засіб забезпечення державної міграційної політики.

Проведення повоєнних оргнаборів для роботи в Донбасі супроводжувалося потужною агітаційною компанією, яка мала на меті полегшити залучення робітників для роботи на новому місці. Було створено образ героя-шахтаря, чия праця сприяла посиленню могутності радянської держави. З цією метою широко використовувалися засоби масової інформації. На спеціальне замовлення Головного управління організованого набору і переселення при РМ УРСР вітчизняними кінематографістами за сприяння міністерства культури УРСР було виготовлено кілька кінострічок агітаційного спрямування.

Формуванню регіональної самосвідомості сприяло панування у радянській літературі й кіномистецтві (фільми «Шахтарі», «Велике життя») доби соцреалізму своєрідного міфу про Донбас. Культурний герой у цьому міфі приходить у Донбас, щоб пережити друге народження, перевтілитися у героїчній праці й набути нове соціально значиме «Я». Така «нова людина» стає здатною на найвеличніший подвиг. Цей міф Донбасу дістав найяскравіше втілення у творах Б.Горбатова «Донбас» і «Нескорені», в романі О.Фадєєва «Молода гвардія».³⁴³ З метою полегшення переміщення населення в рамках оргнаборів важливим було створення позитивного образу шахтаря – трудівника, який отримував перспективу побудови власного життя завдяки своїй праці.

Слід додати, що вкрай негативно на закріплення трудових ресурсів в Донбасі впливала криміногенна обстановка в регіоні. Причому за даними працівників правоохоронних органів значна

³⁴³ Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 89.

кількість правопорушень, у тому числі й тяжких злочинів, вчинялася молодими людьми, які прибували для роботи на шахтах.³⁴⁴ Варто підкреслити, що у другій половині 40-х – першій половині 50-х років XX ст. досить розповсюдженими в Донбасі були масові бійки за участі молодих людей.³⁴⁵

На рівень дисципліни впливало те, що рівень знань багатьох учнів шкіл ФЗН залишався досить низьким. Майстри з училищ більше звертали увагу на виробничу практику, ухиляючись від аналізу внутрішньополітичної та зовнішньополітичної обстановки, а пропагандистська робота у багатьох випадках проводилася формально із повторенням загальноприйнятих положень. Більшість майстрів виробничого навчання не мали спеціальної педагогічної освіти. Як педагоги-практики, вони в основному обмежувалися освоєнням учнями виробничих спеціальностей, менше звертаючи увагу на проведення виховної роботи. Матеріали архівів дозволяють стверджувати, що рівень дисципліни учнів був вищим там, де регулярно проводилися зустрічі із передовими працівниками, які являли собою позитивний приклад просування по соціальній драбині. А найкращим способом забезпечення законослухняної поведінки у шахтарських поселеннях представники правоохоронних органів вважали не лише посилення профілактичної роботи органів міліції, а суттєве покращення житлово-побутових умов.³⁴⁶

Занепокоєння громадян і представників правоохоронних органів викликало зосередження виправних закладів на території Донбасу та численні факти повернення до регіону рецидивістів після відбуття покарання на території інших регіонів СРСР.³⁴⁷ Причому, згідно з матеріалами аналітичних довідок працівників правоохоронних органів, саме такі особи втягували у злочинну діяльність молодь.³⁴⁸

³⁴⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 439; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377. – Арк. 157; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 387. – Арк. 224; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 400. – Арк. 56.

³⁴⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377. – Арк. 163; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 402. – Арк. 29; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378. – Арк. 112; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 378. – Арк. 125; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 342.

³⁴⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 2089. – Арк. 184.

³⁴⁷ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 384. – Арк. 105; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 385. – Арк. 345; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797. – Арк. 26.

³⁴⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4298. – Арк. 126-127.

У довідці про стан карної злочинності серед молоді в УРСР за 1949 р. і 1 квартал 1950 р. від 20 червня 1950 р. начальника управління міліції МДБ УРСР К.Руденка підкреслювалося, що найвищим по Україні рівень злочинності залишався саме на території Донбасу: 29,5 % (1949 р.) і 38,2 % (1-й квартал 1950 р.). Найбільш поширеними злочинами залишалися вбивства (553), грабунки (2075) та крадіжки (13352).³⁴⁹

За даними міністра юстиції УРСР Д.Панасюка в 1951 р. найбільше громадян засуджено за розкрадання соціалістичної власності саме у Сталінській (2495 осіб, які вкрали на суму 7798302 крб.), Ворошиловградській (1455 осіб на суму 8756686 крб.) та у Дніпропетровській областях (1337 осіб на суму 3824909 крб.).³⁵⁰ У доповідній записці голови президії ВР УРСР М.Гречухи про стан і результати розгляду Президією Верховної Ради Української РСР прохань про помилування засуджених за 1950 рік вказувалося, що найбільшою кількістю засуджених за порушення трудової дисципліни залишалася в Донбасі.³⁵¹

Варто підкреслити, що Донбас 1950-х років був серед тих регіонів, де зростала кількість злочинів, вчинених працівниками міліції. Найбільша кількість різного роду злочинів і прикладів аморальної поведінки за даними ЦК КП/б/У відзначалася у підрозділах міліції Сталінської області.³⁵² На початку 50-х років XX ст. за матеріалами воєнних трибуналів Донбас займав перше місце серед інших регіонів УРСР також по кількості правопорушень, скоєних військовослужбовцями (далі у цьому списку перебували південні області України та Київська область).³⁵³ Найбільше злочинів на території Донбасу у цей час фіксувалося у містах Макіївка, Горлівка, Краматорськ, Єнакієве, Жданов (сучасний Маріуполь).³⁵⁴

Аналіз документів правоохоронних органів УРСР дозволяє стверджувати, що основною причиною протиправної поведінки багатьох молодих людей їх автори називали невлаштованість побуту та дозвілля робітників. Наголошувалося, що без вирішення

³⁴⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 377. – Арк. 160-162.

³⁵⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1729. – Арк. 45.

³⁵¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 870. – Арк. 59.

³⁵² ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 386. – Арк. 8; ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 384. – Арк. 14.

³⁵³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 874. – Арк. 104.

³⁵⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797. – Арк. 39.

проблеми забезпечення житлом трудящих виправити ситуацію не вдасться. Відзначимо, що відповіді вищого керівництва на прохання розширити обсяги житлового будівництва та спорудження установ культурно-побутового обслуговування населення на початку 50-х років XX ст. як правило містили мотивовані відмови. Мотивацією у даному випадку часто ставало твердження про підготовку СРСР до нової світової війни для чого варто було використовувати кошти не на благоустрій поселень, а на виготовлення нової зброї. В післявоєнний час атмосфера напруженості і очікування можливого військового конфлікту з країнами Заходу не тільки не зменшились, а навпаки набула ще більш стійкого характеру. Надмірна мілітаризація економіки стояла на заваді зростанню рівня і якості життя громадян, покращенню їхніх житлових умов. За рахунок обмеження соціальних видатків прискореними темпами розвивалася промисловість Донбасу.

Загалом закріплення працівників в Донбасі вимагало комплексних заходів. Напівмири у вигляді застосування державного примусу, підвищеного рівня оплати праці та проведення масштабних агітаційних кампаній не могли забезпечити успіху у боротьбі із високим рівнем плинності кадрів.

Складність боротьби із самовільним залишенням працівниками території Донбасу, завершення основних робіт по відбудові промисловості та, певною мірою, наростання критичних настроїв у суспільстві примусили керівництво країни на рубежі 1950-х років переглянути міграційну політику. 21 листопада 1951 року було прийнято постанову Ради Міністрів СРСР «Про впорядкування проведення організованого набору робітників», що остаточно закріпила принцип їх добровільності, пільги та відмову від військово-адміністративних методів управління міграціями населення.

У 1953 р. СРСР відкинув тезу про невідворотність нової світової війни. Смерть Й.Сталіна призвела до згорання частини воєнних проектів. Це дозволило вивільнити кошти на реалізацію соціальних програм, спрямованих на піднесення життєвого рівня громадян. Під час хрущовської «відлиги» депортації та мобілізації населення в СРСР було припинено, але продовжували існувати оргнабори, комсомольсько-молодіжні призови на будівництво. Одним із найбільш поширених засобів утримання працівників на новому місці роботи залишався підвищений рівень оплати праці. Переселенців заохочували до зміни місця проживання за допомогою певних пільг, серед яких виділялися вигідні умови кредитування.

У 1955 р. відбулося масштабне переміщення населення у зв'язку з будівництвом каналу Сіверський Донець – Донбас. На площі земель, що підлягали затопленню і відводу під канал, було розташовано 47 населених пунктів, у тому числі 18 на території Сталінській області. Переселенцям з місць відселення надавалося звільнення строком на 2 роки з моменту переселення від усіх податків і зборів (крім податків, що стягувалися із заробітної плати) і від обов'язкового постачання державі сільськогосподарської продукції, крім молока. Колгоспи, які переселялися неповністю, і ті колгоспи, що прийняли до свого складу переселенців, звільнялися на 2 роки від усіх податків, зборів і від обов'язкових податків державі сільськогосподарськими продуктами, крім молока, по числу переселених господарств. Переселенцям, які цього потребували, видавалися довгострокові кредити на будівництво нових будинків у розмірі до 10000 крб. на сім'ю строком до 7 років з погашенням починаючи з четвертого року після отримання і на відбудову будинків у розмірі до 5000 крб. строком до 5 років з погашенням починаючи з другого року після отримання кредиту. Сільгоспбанк надавав переселенцям, які цього потребували, кредит на будівництво нових будинків у сільській місцевості у розмірі 6000 на сім'ю і на відбудову будинків на новому місці у розмірі до 3000 крб. строком до 7 років з погашенням починаючи з третього року після одержання кредиту.³⁵⁵ У зв'язку з тим, що за кредитним планом на 1955 р. Рада Міністрів СРСР виділила УРСР на переселенські заходи кредитів Сільгоспбанку лише на 8000000 крб. при потребі 66000000 Рада Міністрів УРСР підняла клопотання про додаткове виділення 58000000 крб. Отримані кредити було розподілено поміж областями.³⁵⁶

Згідно інформаційних зведень Українського республіканського управління трудових резервів впродовж 1951–1955 рр. в Донбас було направлено на роботу 465 931 особу за щорічними планами та додатково 475 966 осіб.³⁵⁷ Проте за даними ЦК КПУ забезпечити пристойні умови проживання для багатьох працівників Донбасу не вдалося й у середині 50-х років ХХ ст., що спричиняло залишення

³⁵⁵ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4072. – Арк. 19-20.

³⁵⁶ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4072. – Арк. 39.

³⁵⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 3819. – Арк. 6.

частиною працівників місця роботи. Найбільш скрутне становище фіксувалося в багатьох гуртожитках робітничих селищ.³⁵⁸

У 1955 р. секретар парторганізації шахтоуправління № 100/77 Кашкарьов на Голубівській районній партійній конференції Ворошиловградської області звернув увагу, що на шахті, де працювали 3500 працівників за повоєнні роки не побудовано жодного квадратного метра житлової площі. На Єнакієвській міській партійній конференції директор металургійного заводу Гончаренко просив ЦК КП України і Міністерство чорної металургії УРСР збільшити асигнування на культурно-побутове будівництво.³⁵⁹ Але зробити це на той час не вдалося через використання коштів для освоєння цілих земель. Саме це гальмувало здійснення благоустрою багатьох шахтарських селищ Донбасу. Крім того, у середині 50-х років ХХ ст. в Донбасі ще залишалася поширеною практика уникнення будівництва житла на «неперспективних шахтах», де запаси вугілля мали бути відносно швидко вичерпані.³⁶⁰ Тому робітники фактично були приречені на зміну місця проживання, що стимулювало велику плинність кадрів. У цей же час фіксувалися численні випадки незадоволення трудящих Донбасу низьким рівнем забезпечення регіону продуктами харчування та поширенням спекуляції.³⁶¹

З метою покращення соціально-побутових умов працівників Донбасу урядом УРСР було прийнято постанови № 588 «Про прийом, розміщення, працевикористання робітників, які прибувають на шахти і будови міністерства вугільної промисловості УРСР» від 5 травня 1955 року та № 815 «Про підготовку кваліфікованих кадрів і заходи по зниженню плинності робітників шахт міністерства вугільної промисловості УРСР» від 1 липня 1955 р.³⁶² У зазначених постановах йшла мова про попередження керівників вугільних трестів та шахт про особисту відповідальність за належний прийом, влаштування та побутове обслуговування і навчання робітників.³⁶³

³⁵⁸ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 3797. – Арк. 20; ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2593. – Арк. 164.

³⁵⁹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4045. – Арк. 21, 94.

³⁶⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4045. – Арк. 136.

³⁶¹ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4080. – Арк. 66-67.

³⁶² ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2593. – Арк. 64.

³⁶³ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2593. – Арк. 64-65.

Складне становище із закріпленням кадрів в Донбасі констатувалося в листі Державної економічної комісії РМ СРСР до РМ УРСР від 11 квітня 1956 року.³⁶⁴ Основним недоліком в облаштуванні переселенців на думку Держекономкомісії було те, що РМ союзних республік і міністерство міського та сільського будівництва СРСР не забезпечили своєчасної підготовки житла для переселенців. Згідно інформації Держекономкомісії у 1955 році план забезпечення житлом переселенців виконано на 69 %.³⁶⁵

Державним структурам та підприємствам, що опікувались питаннями організованого набору робітників пропонувались наступні заходи щодо покращення стану справ по вводу в експлуатацію житлової площі: усунення надмірностей в житлових проектах, запровадження типових проектів, покращення організаційно-технічного керівництва будівництвом, широке використання місцевих будівельних матеріалів, організація будівельних мобільних загонів.³⁶⁶ Виникала необхідність впорядкування та уточнення владними органами оргнаборів в УРСР. Тому на загальносоюзному рівні була підготовлена спільна Постанова РМ СРСР та ЦК КПРС «Про заходи по забезпеченню робочою силою найважливіших будівництв і підприємств, що знаходяться в регіонах з нестачею трудових ресурсів».³⁶⁷ У вищеназваному документі звернено увагу на однозначну необхідність виконання VI п'ятирічного плану, на необхідність підтримки галузей важкої промисловості шляхом забезпечення робочою силою та підвищення продуктивності праці. Для забезпечення будівництв постійними кадрами пропонувалось: в галузі чорної та кольорової металургії, вугільної, хімічної, залізничної індустрії запровадити суспільний призив; проводити широку пропаганду та пояснювальну роботу; відбирати осіб із сільської місцевості, не менше ніж на три роки; визначити точну потребу в кадрах; бажаним видавати 3-8 місячну зарплату зі старого місця роботи, стимулювати пільгове кредитування індивідуального будівництва, запровадити безкоштовне перевезення сім'ї на нове місце проживання; для забезпечення суспільного призову – забезпечити житлом, гуртожитками, можливо, тимчасово наметами, медичним обслуговуванням, лазнями.³⁶⁸

³⁶⁴ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5082. – Арк. 159.

³⁶⁵ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2589. – Арк. 109.

³⁶⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5082. – Арк. 160-162.

³⁶⁷ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2589. – Арк. 57.

³⁶⁸ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 2589. – Арк. 58-60.

Також передбачалось проведення курсів по підготовці спеціалістів, залучивши до їх навчання осіб із складу кваліфікованих робітників.

Після XX з'їзду КПРС відбулася подальша еволюція державної міграційної політики. Колгоспники почали одержувати паспорти, а це означало скасування фактичного прикріплення селянства до місця проживання. У квітні 1956 р. вийшов указ Президії Верховної Ради СРСР «Про відміну судової відповідальності за самовільне залишення підприємств і закладів», відповідно до якого суд зобов'язував керівників радгоспів видавати трудові книжки переселенцям і сплачувати за вимушені прогули.

Керовані зовнішні міграції стали здійснюватися у вигляді комсомольсько-молодіжних призовів на будівництво шахт та промислових підприємств, що призвело до нових зовнішніх міграцій у 1956-1958 рр., значну роль у цьому відіграли громадські призови в 1956 і 1957 рр. Тільки в 1955–1957 рр. на будівництво 37 шахт прибуло 113 тис. молодих робітників з різних областей України.³⁶⁹

Загалом на території Сталінської області на початку 1956 р. проживали 3991750 осіб, у тому числі міського населення 3346850 осіб. Цього року до області прибуло 272756 осіб, вибуло 196400 осіб.³⁷⁰ У 1958 р. розмір оргнабору склав 135 тис. осіб по УРСР, з них на роботу на підприємства Сталінської області направили 55 тис. осіб.³⁷¹ У 1958 р. в основному були побудовані нові шахти, прийняли в експлуатацію першу чергу каналу «Сіверський Донець – Донбас» та ін. У цей час на роботу в Донбас вирушали після закінчення школи цілими класами.³⁷²

Однак умови праці на багатьох шахтах Донбасу, не дивлячись на помітні зрушення у справі механізації виробничого процесу, залишалися досить важкими. Критику викликала організація праці деякими керівниками, які не піклувалися про покращення умов праці, систематично допускали зриви підготовчих робіт, вимагаючи у той же час виконання плану за будь-яку ціну.³⁷³

Слід зауважити, що критичне переосмислення умов праці шахтарів у трудових колективах, на засіданнях партійних комітетів

³⁶⁹ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 14.

³⁷⁰ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4300. – Арк. 201.

³⁷¹ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561. – Арк. 14.

³⁷² ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 6561. – Арк. 2.

³⁷³ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4378. – Арк. 33.

та місцевих партійних організацій в Донбасі відбулося у зв'язку із обговоренням доповіді М.Хрущова на ХХ з'їзді КПРС. Значна частина комуністів на місцях сприймала критику культу особи як дозвіл критикувати місцеве керівництво за помилки чи прорахунки в роботі. На зборах партійного активу Микитівського району м.Горлівка майстер шахти «Комсомолец» Рижиков відзначив, що шахта не виконувала плану видобутку вугілля внаслідок низького рівня технічного керівництва з боку начальника шахти та головного інженера. Тому робота шахти тільки протягом 1956 р. зупинялася 60 разів. На шахті своєчасно не готувалися робочі місця, внаслідок чого мали місце прогули і залишення робочих місць до закінчення робочого дня. На ділянці № 9 у день відкриття шахти забезпечили рекордний результат у 1000 т видобутого вугілля за рахунок невиконання плану видобутку по всіх інших дільницях. На зборах партійного активу Куйбишевського району м.Сталіно відзначався низький рівень трудової дисципліни на частині шахт.³⁷⁴ Критику викликали вимоги виконання плану за будь-яку ціну, нехтуючи проведенням підготовчих робіт, що збільшувало кількість випадків виробничого травматизму. Внаслідок вивчення результатів обговорення доповіді М.Хрущова про культ особи ЦК КП України прийняв рішення про направлення на більшість проблемних шахт відповідальних працівників для покращення організації роботи. Але цього було замало.

Наприкінці 50-х років ХХ ст. стало зрозумілим, що обмеження плинності кадрів в Донбасі можливе лише за умови кардинального покращення умов проживання працівників. Обмеження обсягів спорудження житла та установ культурно-побутового обслуговування населення в Донбасі за умови високого рівня концентрації жителів у регіоні сприяло загостренню соціальної напруженості, поширенню соціальних девіацій, зростанню рівня злочинності. Тільки протягом 1952–1959 рр. у регіон прибуло більше 4,6 млн. осіб, вибуло майже 2/3 прибулих. Усього за 1944–1959 рр. в Донбас прибуло 7,85 млн. осіб, вибуло – 5,32 млн. осіб, механічний приріст склав 2,53 млн. осіб. Чисельність населення регіону досягла 6,72 млн. осіб, тобто порівняно з 1939 р. зросла майже на 37 %, а у порівнянні з 1943 р. більше ніж на 300 %. Працездатне населення складало близько половини чисельності насе-

³⁷⁴ ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 4388. – Арк. 95-96.

лення регіону, питома вага робітників та їх родин склала близько 70 %.³⁷⁵ Найбільш гостро стояла проблема забезпечення населення якісним житлом.

Саме тому 19 січня 1959 року було прийнято постанову Ради міністрів Української РСР «Про план довгострокового кредитування житлового будівництва, господарського обзаведення, житлово-комунального господарства УРСР та придбання автоматів для торгівлі по міністерству торгівлі Української РСР на 1959 рік». Згідно цієї постанови сума кредитів для індивідуального житлового будівництва по УРСР становила 494,2 млн. крб., загальна сума кредитів складала 559,9 млн. крб. Найбільша доля кредитів припадала на Сталінську (156,6 млн. крб.), Луганську (69,3 млн. крб.).³⁷⁶ Прискорене будівництво житла для Донбасу означало поступову зміну соціальних стандартів у бік їх підвищення. Привабливість регіону для постійного проживання зростала у випадку забезпечення реальної можливості отримати принаймні кращі житлові умови. Важливе значення мало те, що у структурі зайнятих в Донбасі на початку 60-х років відзначалося певне зменшення кількості працівників, зайнятих у матеріальному виробництві, за рахунок їх збільшення у сфері обслуговування, побуту, культури, освіти. Відзначалося також скорочення працівників у сільському господарстві та загальне підвищення освітнього та кваліфікаційного рівня трудящих.³⁷⁷

В роки семирічки були споруджені Донецька трикотажна фабрика, швейна фабрика у Артемівську. З метою задоволення зростаючих потреб житлового та промислового будівництва у Донецьку побудовано спеціальне підприємство для виготовлення промислових конструкцій.

Вагомі наслідки для функціонування і розвитку міст Донбасу мало рішення періоду хрущовської «відлиги» про поділ радянських органів за виробничим принципом. У зв'язку з утворенням промислової районної ланки, їх центри – міста, селища міського типу, переупорядковувались обласним промисловим радам. Такий статус

³⁷⁵ Алфьоров М. А. Міграційні процеси та їх вплив на соціально-економічний розвиток Донбасу в 1939–1959 рр. / М. А. Алфьоров. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2007. – С. 15.

³⁷⁶ ЦДАВОУ. – Ф. 2. – Оп. 9. – Спр. 5315. – Арк. 202.

³⁷⁷ Саржан А. О. Зміни у соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст. / А. О. Саржан. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С. 26.

надавався тим містам, де концентрувалась значна частина промислових об'єктів. Указом Президії Верховної ради УРСР від 30 грудня 1962 р. до їх числа було віднесено 54 населені пункти.³⁷⁸ З них у Донецькій області – Дзержинськ, Красноармійськ, Сніжне, Харцизьк, Свердловськ, Сєверодонецьк. Згадані міста зараховувались до категорії міст обласного підпорядкування впродовж 1962–1965 рр., до відміни виробничого поділу.

Найяскравіше формування конурбаційних зв'язків та зародження агломерацій прослідковується саме на прикладі найбільш урбанізованих регіонів УРСР – Донецької та Луганської областей. Малі міста й шахтарські селища об'єднані територіальною межею міста, або «утворені на їх основі», у більшості своїй зберегли розосереджену структуру, а відповідно, розосереджений характер розселення. Так, до складу найбільшого міста Донбасу – Сталіно на початку 1950-х років входила велика кількість окремих селищ.³⁷⁹ За десять років 1979–1989 рр. чисельність жителів Донецька зросла на 9%; Краматорська – на 11 %; Маріуполя – на 3%. В Макіївці відбулося скорочення на 1% внаслідок виділення в окрему адміністративну одиницю селища Жданівка.³⁸⁰

Зростання мережі міст відбувалось за рахунок міграційного руху в системі село – місто, малі міста – великі міста, заснування нових міст орієнтованих на виробничі потужності великих підприємств, що розташовувались поряд, та власне і виконували містоутворюючу функцію. Нові міста виникали біля значних сировинних покладів, зокрема, Докучаєвськ і Комсомольське у Донецькій області. Освоєння нових кам'яновугільних пластів Західного Донбасу стало провідним містоутворюючим чинником для м. Першотравенська та смт Тернівки.³⁸¹ Позитивну роль у благоустрої міст відіграло надання дозволу підприємствам споруджувати житло та заклади культурно-побутового обслуговування для своїх працівників. За

³⁷⁸ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ. Додаток до довідника видання 1962 року. (Зміни, що відбулися за період з 1 січня 1962 року по 1 січня 1964 року) / [відп. ред. В.С.Нижник] – К.: Політвидав УРСР. – С. 10-44.

³⁷⁹ Посацький Б. С. Простір міста і міська культура (на зламі ХХ – ХХІ ст.) / Б. С. Посацький. – Л.: Вид-во Нац. ун-ту «Львів. політехніка», 2007. – С. 96.

³⁸⁰ Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 8-14.

³⁸¹ Пітюренко Ю. І. Розвиток міст і міське розселення в Українській РСР: (особливості розвитку і розміщення, типологія, територіальні системи і перспективи). / Ю. І. Пітюренко. – К., Наук. думка, 1982. – С. 45-47.

рахунок цього певна частина населених пунктів отримала нові будинки культури, стадіони, басейни тощо.

Логіка модернізації спонукала владні структури до формування своєрідних відносин із пересічними громадянами, які були орієнтовані на патерналізм у популістському суспільстві, пронизаному корупцією. Це сприяло формуванню місцевих еліт, орієнтованих на захист регіональних, кланових та родинно-земляцьких інтересів. Причому велика плинність кадрів в Донбасі не заважала утворенню своєрідних «закритих суспільств», які об'єднували працівників за фахом, інтересами або в силу тривалого проживання на одній території. Правила поведінки таких товариств визначалися специфікою роботи чи місцевості, де вони перебували, а нові працівники були змушені приймати встановлені негласні правила. До речі певний час велика плинність кадрів у багатьох випадках не дозволяла шахтарям об'єднатися для захисту своїх економічних інтересів на рівні держави. Це вдавалося зробити, коли економічні реформи зачіпали інтереси певної кількості сформованих родинно-земляцьких угруповань або кланів. У такому випадку захист інтересів «своїх» нерідко перевершував інші мотивації, у тому числі державні, регіональні інтереси та потреби. А іноді необхідність такого захисту передбачала виправданість у очах місцевого соціуму порушення діючого законодавства. Протягом 60-х – у першій половині 70-х років XX ст. центральна влада надавала Донецькому регіону сприятливі можливості для розвитку в межах радянської системи. Донбас офіційно став вважатися привілейованим краєм, що демонстрував здобутки соціалізму. Прихильність з боку центральної влади ставала платою за лояльність, за можливість використовувати та підтримувати у суспільстві певні радянські ідеологічні кліше, одним з яких була «важливість для великої країни соціалізму пролетарського регіону».³⁸² Регіон виконував надзавдання у справі будівництва комунізму. Тому спочатку «мікросвіт» заводу і шахти «переломив застарілі релігійні міфи», а потім культ індустріалізації посилювався пропагандою «шахтарської робітничої слави» ціннісної основи Донбасу.³⁸³

³⁸² Коржов Г. Регіональна ідентичність Донбасу: генеза і тенденції розвитку за умов суспільної трансформації / Г. Коржов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 4. – С. 45.

³⁸³ Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О. Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 131.

Велике значення у процесі формування радянської ідентичності відводилося організації і проведенню соцзмагання серед шахтарів.³⁸⁴ Воно організовувалося, оформлялося у вигляді змагання за краще використання техніки, дострокове освоєння проектних потужностей підприємств, рух швидкісників, впровадження графіка циклічності, зниження ваги машин при збільшенні їх якості, зниження собівартості продукції на кожній виробничій операції, за індивідуальні та колективні стахановські плани, зниження собівартості продукції та підвищення продуктивності праці.³⁸⁵

Саме у повоєнний час усвідомлення єдності, пов'язаної із шахтарською працею в Донбасі, було розширене за рахунок ореолу будівників комунізму. Відтак у 60-х роках XX ст. громадськість Донбасу перетворилася на носія суспільного інтересу, сформованого за рахунок корпоративізму шахтарів. Отримання статусу передового пролетарського регіону, поєднаного із певним покращенням соціально-побутових умов, забезпечення продуктами харчування, підвищеного рівня заробітної плати поступово перетворювало Донбас на «елітний» регіон радянської країни. Якщо наприкінці XIX – на початку XX ст. символом єдності жителів Донбасу залишалася шахтарська праця, то протягом повоєнних років поступово формувалося уявлення про єдність на основі результатів цієї праці у вигляді високого рівня оплати та культурно-побутового забезпечення. Якщо спочатку мова йшла про єдність на основі тягара шахтарської праці, то пізніше мова йшла про переваги від проживання в Донбасі.

Водночас результат ідеологічної роботи залишався неоднозначним. Вона сприяла поширенню радянської ідентичності у

³⁸⁴ Арамбалик М. В. Партийні організації на чолі соціалістичного змагання робітників вугільної та металургійної промисловості Донецької області в роки п'ятої п'ятирічки / М. В. Арамбалик // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 110-122; Воробйов О. П. Борьба Коммунистической партии Украины за завершения строительства и дальнейшего развития угольно-металлургической базы Донбасса между XVI и XVII съездами КП(б)У (1949–1952 гг.) / О. П. Воробйов // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 18. – К., 1967. – С. 73; Белік М. В. Діяльність партійних організацій по піднесенню творчої активності металургів України / М. В. Белік // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 32. – К., 1969. – С. 179; Рибалко В. А. Воплощение в жизнь ленинских идей развития тяжелой промышленности: (на материалах Донбасса, 1946–1950 гг.) / В. А. Рибалко // Науч. труды по истории КПСС. – Вып. 134. – К., 1985. – С. 115-116.

³⁸⁵ Касьян В. І. Партийні організації України в боротьбі за розвиток соціалістичного змагання в промисловості в роки 5-ї п'ятирічки / В. І. Касьян // Наук. праці з історії КПРС. – Вип. 41. – К., 1970. – С. 127-133.

суспільстві Донбасу, особливо у середовищі молодих людей, чії погляди були сформовані в період існування Радянської держави. А саме більшість таких людей потрапляли на роботу в Донбас. Багатьох працівників влаштовувало положення «гвинтика» у наскрізь одержавленій системі, оскільки вона створила «соціальний ліфт» – піднімала людей із соціального дна, забезпечувала певні житлові умови, відкривала можливості для безплатного навчання і лікування. За допомогою ідеологічного тиску насаджувалися установки на соціальне утриманство, обмеженість потреб, примітивність мотивацій. У східних промислових регіонах особливо відчувалася глибока дихотомічність української ментальності – тут легко уживалися між собою і прагнення успіху й визнання, яке часто вимагало від людини граничного напруження сил та здібностей, і ставка на державний патерналізм.³⁸⁶

У той же час на перешкоді подальшому покращенню умов проживання у регіоні на початку 60-х років XX ст. стало погіршення умов вуглевидобутку в силу вичерпання запасів вугілля на відносно невеликій глибині покладів. Це призвело до підвищення собівартості донецького вугілля, зниження ефективності роботи шахт. Відповідно зменшувалася зацікавленість союзного керівництва у вирішенні проблем шахтарів. Виразом цього стало поступове зменшення капіталовкладень у вугільну промисловість регіону. Так, у 1957 р. розмір капіталовкладень становив майже 570 млн. крб., у 1958 р. – 545 млн. крб., у 1962 р. – 412 млн. крб., а у 1965 р. – лише 383 млн. крб.³⁸⁷

Найбільшого обсягу видобутку вугілля було досягнуто в 70-х роках, коли зруйновані війною підприємства були відбудовані, оснащені механізацією виробничих процесів, впроваджений підземний транспорт. В результаті інтенсивної експлуатації вугільних родовищ за рік видобувалося 200-215 млн. т вугілля. Але з відкриттям покладів нафти і газу в Західному Сибіру почався занепад вугільної галузі, спад виробництва, зменшення фінансування на реконструкцію шахтного фонду. Протягом кількох десятиліть модернізація здійснювалася незадовільно, що суперечило самій

³⁸⁶ Нагорна Л. П. Регіональна ідентичність: український контекст / Л. П. Нагорна. – К., 2008. – С. 165.

³⁸⁷ Саржан А. О. Зміни у соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст. / А. О. Саржан. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С. 18.

природі шахт як вугледобувних підприємств. З 70-х років XX ст. основний вектор народногосподарських капіталовкладень спрямовувався на схід, здебільшого на багатий природними ресурсами Сибір. Тому з 1970-х років в Донбасі поступово уповільнюються темпи шахтного будівництва, модернізаційні процеси обмежувалися лише реконструкцією окремих технологічних операцій та устаткування. З середини 70-х років XX ст. в Донбасі не було закладено жодної потужної нової шахти, значно знизилися темпи приросту генеруючих потужностей на електростанціях регіону.

У другій половині 80-х років XX ст. ситуація ще більш загострилася: зношення основних фондів у вугільній промисловості становило понад 40 %. У Донбасі переважали старі малопотужні шахти: майже три чверті шахт працювали без технічної реконструкції більше двох десятиліть. На шахтах залишався високим рівень ручної праці, особливо на круто спадаючих пластах, де вугілля видобувалося переважно за допомогою відбійних молотків. Старіння основних фондів, ускладнення гірничо-геологічних умов, недостатні модернізаційні зусилля спричинили погіршення економічних показників галузі: знизилася продуктивність праці, підвищилася собівартість вугілля, зменшилася рентабельність та фондовіддача.³⁸⁸

Водночас протягом 70-х – 80-х років XX ст. на території Донбасу було побудовано найбільшу теплову електростанцію у Європі – Вуглегірську ГРЕС, Донецький паперовий комбінат, Макіївську бавовнопрядильну фабрику, Донецький завод іграшок, завод холодильників «Донбас» (зараз «Норд») та ряд підприємств харчової промисловості. У період з 1958 по 1985 рр. тільки на території Донецької області було побудовано 12000 підприємств.³⁸⁹

У цей час потреба у збільшенні кількості працівників поступила необхідності збільшення їх культурно-освітнього рівня, що мав забезпечити можливість оволодіння новою технікою для найбільш продуктивного її використання. Це стало однією з причин певної стабілізації зростання чисельності населення Донбасу, коли основну роль у цьому процесі став відігравати природний приріст населення, а не механічний.

³⁸⁸ Саржан А. О. Зміни у соціально-економічній сфері Донбасу. Друга половина 40-х – кінець 80-х рр. XX ст. / А. О. Саржан. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2004. – С. 18.

³⁸⁹ История Донецкой области // Режим доступа: http://www.ua.all.biz/regions/?fuseaction=adm_oda.showSection&rgn_id=24&sc_id=2

Впродовж 50-х – 80-х років ХХ ст. кількість населення Донбасу суттєво збільшилася. При цьому значно зростали темпи урбанізації. У Луганській області 79 % населення у 1959 р. проживало у містах, а у Донецькій – 86 %.³⁹⁰ У 1959 р. у Донецькій області постійного населення було 3656400 осіб, у 1970 р. – 4275600 осіб, у 1979 р. – 4599100 осіб, у 1989 р. – 4815100 осіб. На території Луганської області у 1959 р. нараховувалося постійного населення 1944500 осіб, у 1970 р. – 2270900 осіб, у 1979 р. – 2356800 осіб, у 1989 р. – 2473000 осіб.³⁹¹ Особливо зросла кількість проживаючих у Донецькій області. В період між переписами населення 1959–1989 рр. чисельність жителів Донецької області збільшилась на 1070 тисяч чол. Найбільш чисельну групу становили українці. За 30 років їх чисельність зросла, але питома вага серед жителів області знижувалась. Впродовж 1959–1989 рр. кількість українців збільшилося на 325,0 тис. осіб, або на 3,5%, а росіян – на 714,8 тис. осіб, тобто на 7,1 %. У 1959 р. на території Донецької області проживали 2368,1 українців (56,4 % від загальної чисельності). А росіян нараховувалося 1601,2 тис. чол. (38,2 %). Крім українців та росіян в області мешкали греки, євреї, татари, казахи. В 60–70 рр. ХХ ст. помітно зросла чисельність узбеків, вірмен. Цих людей привело сюди не просто бажання змінити місце проживання, а відносно стабільніше становище в Донбасі із досить високим рівнем оплати праці. Найбільше робітників було з росіян, українців та греків. Серед службовців переважну більшість становили росіяни. Сільське населення за національним складом було більш однорідним, переважно українським.³⁹²

У 1989 р. на території Донецької області проживало 2693432 українці, 2316091 росіянин, 83691 грек, 76935 білорусів, 28135 євреїв, 25495 татар.³⁹³ На території Луганської області проживало 1482232 українців, 1279043 росіян, 33516 білорусів, 11937 татар.³⁹⁴ Абсолютна більшість населення Донбасу проживала у містах. Основні зміни в мережі поселень Донбасу протягом 80-х років ХХ ст. відбувалися в

³⁹⁰ Итоги всесоюзной переписи населения 1959 года. Украинская ССР. – М.: Госстатиздат, 1963. – С. 16.

³⁹¹ Населення України: демографічний щорічник. – К.: Техніка, 1993. – С. 7.

³⁹² Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959-1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 8-14.

³⁹³ Национальный состав населения СССР. По данным всесоюзной переписи населения 1989 г. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 80.

³⁹⁴ Там само. – С. 81.

результаті адміністративно-територіальних перетворень. Так, 1989 р. до категорії міст було віднесено колишнє селище міського типу Вугледар Донецької області, з міської межі м.Ровеньки Луганської області було виділене смт Дзержинський.

Характер урбанізації в східних регіонах УРСР призводив до поглиблення асиміляції представників різних етнічних груп. Одним із результатів цього процесу ставала зміна питомої ваги різних етнічних груп у складі населення Донбасу. В 1985 р. максимальне етнічне різноманіття було помічено саме на території Донбасу. Частково це можна пояснити близьким розташуванням регіону до Кавказу, який відрізнявся строкатим національним складом. Національне різноманіття було не однаковим у різних статей – у чоловіків воно завжди вище, що пояснювалося більш інтенсивною міграцією чоловічого населення у зв'язку з професійною діяльністю, службою в армії.³⁹⁵

Однак попри велике етнічне розмаїття на території Донбасу протягом другої половини ХХ ст. спостерігалася чітка тенденція посилення процесів асиміляції. До цього часу в регіоні було створено потужне асиміляційне «ядро», яке часто ототожнюють із його проросійською орієнтацією. Підтримання радянським урядом урбанізації шляхом припливу великої кількості російських робітників було одним із засобів тиску на українські національні цінності, мову та культуру.³⁹⁶

Найбільш відчутний вплив трудової міграції росіян на формування етнічної структури населення спостерігався саме у Луганській та Донецькій областях. Максимальними показниками частки росіян обидві області характеризувалися у 1989 р. – відповідно 44,8 % і 43,6 %.³⁹⁷ За даними переписів 1970, 1979, 1989 років помітне поступове зменшення частки українців і збільшення частки росіян в етнічній структурі населення Луганської області (відповідно 54,8 % і 41,7 %; 52,8 і 43,8 %; 51,9 % і 44,8 %). Продовжувала розвиватися тенденція розбіжності рідної мови з етнічною приналежністю. Від

³⁹⁵ Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис... канд. біологіч. наук. – Х., 1998. – С. 12.

³⁹⁶ Кубійович В. Зміни в стані населення Української РСР у 1959–1969 рр. / В. Кубійович // Український історик. – 1972. – № 1-2. – С. 27-42.

³⁹⁷ Суботіна І. В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.) / І. В. Суботіна. – Дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2008. – С. 86.

перепису до перепису зменшувалося відносно число українців, що вважали українську мову рідною: 1959 р. – 87,6 %, 1970 р. – 78,3 %, 1979 р. – 71,6 %, 1989 – 66,4 %.³⁹⁸ Подібний стан речей у другій половині ХХ ст. залишався характерним для всіх жителів України. Коли у 1959 році російську як рідну мову назвали 10,3 млн. осіб (з них 6,9 млн. росіяни, 2 млн. українці), то в 1970 році цей показник сягнув 13,4 млн. (8,9 млн. росіян та 3 млн. українців).³⁹⁹ Рідною українська мова стала лише для частини поляків. Під час обох переписів 68 % поляків своєю рідною назвали українську мову. Решта національностей схилились до русифікації.

Інтенсивне зростання чисельності росіян в Донбасі обумовлювалося не тільки їх міграцією з Росії, а також записуванням представників різних етнічних груп росіянами. Оскільки в умовах глобальної русифікації, особливо в 60–70-ті рр. ХХ ст., було вигідним записатися за документом росіянином. Тому русифікація як у області, так і по Україні в цілому сприяла переходу до російської національності дітей у змішаних шлюбах.⁴⁰⁰ Така ситуація існувала й у середовищі найбільш чисельних етнічних груп Донбасу.

Протягом 1960 – 1990-х рр. найбільші міграційні відстані спостерігалися саме на Донеччині. Для Донецька до 1985 р. було характерним зростання шлюбної відстані. Частка “ближніх” мігрантів (Центральний і Центральнo-Чорноземний регіони Росії, Молдова, Білорусія) у період з 1960 по 1985 рр. по Донецьку знизилася майже в 3,5 рази. Механічний рух населення впливав на сімейний склад жителів, оскільки частіше піддається міграції неошлюблена частина населення. В цілому чисельність шлюбів зростала, але самі сім’ї ставали дрібнішими. Середній розмір сім’ї в Донецькій області в 1979 р. становив 3,2 особи.⁴⁰¹ Зростання шлюбної відстані було пов’язане не тільки з результатами міграційної політики, а й з тим, що проходження строкової служби в лавах армії, як правило,

³⁹⁸ Пашина Н. Етномовний чинник політичної ідентичності в Донбасі / Н. Пашина // Політичний менеджмент. – 2005. – № 1. – С. 29.

³⁹⁹ Романцов В. О. Населення України і його рідна мова за часів радянської влади та незалежності (ХХ – початок ХХІ століття) / В. О. Романцов. – К.: Вид-во імені Олени Теліги, 2008. – С. 34-40.

⁴⁰⁰ Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 9.

⁴⁰¹ Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис... канд. біологіч. наук. – Х., 1998. – С. 11-14.

передбачалося для чоловіків на значній відстані від місця призову. А укладення міжетнічних шлюбів у період існування СРСР заохочувалося і сприймалося у якості успіху національної політики. Загалом підвищення національного різноманіття з 1960 по 1985 рр. було типовим для міст Радянського Союзу і зв'язане з наявністю єдиного політичного й економічного простору.

Однією з основ процесів асиміляції було використання в Донбасі російської мови як засобу міжетнічного спілкування. Відповідне етнічне середовище впливало на побут, мову, погляди, моральний розвиток родини. Отже, етнічна неоднорідність населення Донецької області сприяла створенню міжетнічних шлюбів. Слід додати, що люди, які мігрували в Донецьку область з інших республік, більше схильні до утворення міжнаціонального шлюбу, ніж місцеві жителі. Вивчення спілкування в таких сім'ях виявило, що частіше їх члени користувались російською мовою.⁴⁰² Це можна певною мірою пояснити тим, що протягом 1960-х – 1980-х років серед осіб, що вступали до шлюбу, росіян було 43,3–49,2 %. А для Донецька спостерігалася чітка тенденція на зниження ролі національності у виборі шлюбного партнера.⁴⁰³

Асиміляційні процеси мали місце й серед грецької спільноти, частина якої проживала на території Донецької області. Аналіз господарських книг дає підстави стверджувати, що до кінця 40-х рр. XX ст. греки становили більшість населення у грецьких селах. Рівень освіти представників цього етносу був вищим, ніж у росіян і українців. У виборі подружжя вагомим аргументом для греків була приналежність партнера до грецького етносу. Але з 60-х рр. XX ст. набули поширення міжетнічні шлюби. Більшість дітей у міжетнічних родин для офіційної статистики вже не репрезентувала грецький етнос. Прикметною була й така ситуація, коли батьки навмисне змінювали національність своїх дітей для подальшої перспективи їхнього життя в умовах радянського суспільства.⁴⁰⁴

⁴⁰² Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 8

⁴⁰³ Філіпцова О. В. Генетико-демографічні процеси в урбанізованих популяціях Східної України / О. В. Філіпцова. – Автореф. дис... канд. біологіч. наук. – Х., 1998. – 16 с.

⁴⁰⁴ Пономарьова І.С. Греки Приазов'я: етнонаціональні процеси в аспекті трансформації традиційної культури / І. С. Пономарьова. – Автореф. дис... докт. іст. наук. – К., 2007. – С. 11.

Втрата у 1980-х роках грецькою спільнотою своїх національних ознак, особливо мовних, певною мірою пов'язана з урбанізацією населення. Це негативно впливало на духовні традиції греків, адже село завжди було основним джерелом збереження національної культури. Значно прискорювало асиміляційні процеси й те, що греки укладали переважно змішані шлюби, а саме в родині починається формування національної свідомості. Змішані шлюби, укладені греками Донеччини, призводили до втрати їх національних ознак.⁴⁰⁵ Ідеологічна установка на творення єдиного «радянського народу» вимагала забути рідну мову, відмовитись від культурних здобутків своїх предків. Перепис населення 1959 року свідчив, що в області з 93,2 тис. греків 83,6 тис. рідною визнавали російську мову.⁴⁰⁶ За переписом 1979 р. в Луганській області російську мову називали рідною 69,9 % білорусів, 95,8 % євреїв, 91 % греків, 74 % татар. Аналогічні процеси характерні і для Донецької області. Тут 1989 р. проживало 50,7 % українців і 43,6 % росіян. При цьому тільки 59,6 % українців вважали українську мову рідною.⁴⁰⁷

У той же час В.Заблоцький наголошував, що російська мова Донбасу – це не наслідок якоїсь «зросійщеності» чи втрати донеччанами відчуття національної ідентичності – це мова міжнаціонального спілкування в регіоні, де мешкають не тільки українці і росіяни, а й греки і євреї, білоруси і татари, німці і цигани. Вчений вказував, що феномен так званих російськомовних українців є явищем в принципі цілком нормальним і роздмухується у суто політичних кон'юнктурних цілях.⁴⁰⁸

Загалом можна відзначити, що протягом 1940-х – першої половини 1980-х років позірна інтернаціоналізація суспільства прикривала собою проведення політики планомірної русифікації, яка поступово змінювала уявлення про Донбас, як про «росій-

⁴⁰⁵ Цвігун О. А. Демографічні процеси в грецькій меншині Донеччини (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.) / О. А. Цвігун. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2006. – С. 11.

⁴⁰⁶ Панчук Г. М. Зміни в складі населення Донецької області (1959–1989 рр.) / Г. М. Панчук. – Автореф. дис... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – С. 10-11.

⁴⁰⁷ Национальный состав населения СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991. – С. 80-81.

⁴⁰⁸ Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або Як формувався ментальний ландшафт регіону / В. Заблоцький // Віче. – 2004. – № 11. – С. 49.

ськомовний регіон». Водночас уявлення про Донбас як про «російськомовний регіон» не варто плутати із оцінкою його як регіону виключно «проросійської» орієнтації. Відсутність виключно проросійської орієнтації населення Донбасу може бути підтверджена тим, що абсолютна більшість жителів Донбасу підтримала ідею проголошення Української державності.⁴⁰⁹ Для більшості російськомовних українців російська мовна складова їх ідентичності не є підставою для їхньої політичної окремішності.⁴¹⁰

В.Заблоцький зазначав, що наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Донбас був майже нечутливим до будь-яких національних проявів. Націоналістичні і національні гасла, на його думку, не знаходили в Донбасі великого відгуку.⁴¹¹ Водночас частина мешканців Донбасу після відновлення Української державності віддала перевагу поверненню для проживання до Російської Федерації. За рахунок від'їзду росіян за межі України у 1991–2001 рр. їх чисельність зменшилася в усіх регіонах республіки. Але практично найбільш масштабним цей процес став на території Донбасу. До 2001 р. представників російського етносу в Україні стало менше на 1254500 осіб. Однак незважаючи на те, що максимальними абсолютними показниками зменшення відрізнялися Донецька і Луганська області, частка росіян серед їх мешканців скоротилася лише на 5,4–5,8 %.⁴¹²

На початку 90-х років ХХ ст. Донбас являв собою потужний промисловий регіон України. У Донецькій області в 1992 р. нараховувалося 4843000 осіб постійного населення, а у 1993 р. – 4854900 осіб, а у Луганській області в 1992 р. проживало 2492800 осіб, у 1993 р. – 2500000 осіб.⁴¹³ Водночас негативний вплив на

⁴⁰⁹ Молчанова М. Суспільно-політичне життя Донеччини (кінець 80-х – 90-і роки ХХ ст.) / М. Молчанова // Нові сторінки історії Донбасу: статті. – Кн. 11. – Донецьк, 2001. – С. 120-128.

⁴¹⁰ Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2005 році. – К.: Інформац.-видавн. центр Держкомстату України, 2005. – С. 7.

⁴¹¹ Заблоцький В. Чому Донбас «порожняк не гонить», або Як формувався ментальний ландшафт регіону / В. Заблоцький // Віче. – 2004. – № 11. – С. 50.

⁴¹² Суботіна І.В. Соціально-демографічні процеси в Україні у другій половині ХХ – на початку ХХІ ст.: (за даними загальних переписів населення 1959–2001 рр.) / І. В. Суботіна. – Дис... канд. іст. наук. – Чернігів, 2008. – С. 86-87.

⁴¹³ Населення України: демографічний щорічник. – К.: Техніка, 1993. – С. 7.

розвиток мережі поселень Донбасу справила економічна криза, спричинена наростанням негативних явищ у розвитку радянської економіки і посилена розривом економічних зв'язків між колишніми союзними республіками після розпаду СРСР.

Відновлення державної незалежності України відбивало волю її народу, але не вирішувало великої кількості економічних та соціальних проблем, які дісталися молодій державі після розпаду СРСР. Варто підкреслити, що розпад СРСР був не лише наслідком політичних рішень керівників трьох радянських республік. Економічні та політичні колізії у відносинах центру та периферії стали істотним чинником дестабілізації ситуації ще в останні роки існування СРСР. Особливістю радянської економічної структури було те, що при розподілі ресурсів переважав політичний чинник. Помітним був дисбаланс між розвитком різних галузей виробництва. Зміщення акцентів у бік розбудови військово-промислового комплексу негативно відбивалося на стані української економіки, яка несла тягар утримування величезної армії, дислокованої на її території.

Важливим елементом економічних перетворень в Україні після розпаду СРСР стали заходи щодо структурної перебудови господарства. Адже структура економіки, що історично склалася, тривалий час залишалася орієнтованою в основному на виробництво засобів виробництва, добування сировини й палива. Донбас виявився одним із заручників такого розміщення виробничих потужностей на теренах СРСР.

Надзвичайно негативно на стан галузі вплинуло впровадження ринкових умов господарювання, зміни форм власності, приватизація вугільних підприємств, безсистемна експлуатація вугільних родовищ. У 1990 р. було видобуто ще 165 млн. т вугілля, до 2000 р. обсяг видобутку вугілля зменшився в два рази. Цей процес супроводжувався відсутністю державного впливу на розвиток вугільної промисловості, що проявилось в тому, що було ліквідовано державне замовлення на видобуток та використання вугілля, відсутністю прямих договорів між вугільними підприємствами та споживачами вугілля, зменшенню фінансування.

Тривалий час українське господарство працювало, споживаючи власний енергоносієвий – донецьке вугілля. Більше того, Україна була основною паливною базою СРСР. Однак вугілля поступово витіснялося більш дешевими видами палива, промисловість та інші

галузі виробництва ставали залежними від постачання нафти і газу. Власних родовищ нафти в Україні завжди було обмаль, а поклади шебелинського газу в Харківській області швидко вичерпалися. Впродовж останніх тридцяти років існування Радянського Союзу нафта і газ надходили в Україну у великих кількостях з інших регіонів СРСР. При цьому розрахунки за паливо проводилися за цінами, що в десятки разів поступалися світовим. Це було причиною майже цілковитої відсутності енергозберігаючих технологій. Перехід України на оплату імпортованих енергоносіїв за світовими цінами різко збільшив питому вагу витрат на енергоносії у собівартості продукції. Це автоматично підвищило сукупні витрати виробництва й відповідно зменшило масу обчисленого національного доходу. Замінити імпортоване з Росії та Туркменії паливо вітчизняним було неможливо у зв'язку з тим, що устаткування підприємств було пристосовано для споживання саме нафти й газу, вуглевидобуток в Донбасі не зростав, а скорочувався.

Звичайно, економічна криза 1990-х років була успадкована від радянських часів. Однак чим далі вона поглиблювалася, тим безпораднішою ставала політика частини українського керівництва, яке не знало, як реагувати на конкретні прояви кризи, і не мало політичної волі для розробки та впровадження рішучих антикризових програм. Значна частина ринкових перетворень була позбавлена належного інтелектуального забезпечення, яке враховувало б національні інтереси.⁴¹⁴ Частіше за все вони здійснювалися шляхом сліпого копіювання рішень російських економістів або досвіду країн розвинутого ринку. Як правило, ті закони, що ухвалювалися за порадами західних експертів, були відірваними від реалій життя, а тому вони не лише послаблювали чи подекуди фактично усували вплив держави на розвиток економіки, а й створювали легітимну основу для криміналізації господарства. Наростання економічних проблем стало однією з причин загострення соціальних протиріч в Донбасі, одним із виразів чого стало збільшення розриву між статками різних верств населення.

Одним із результатів реформаторської діяльності в Україні протягом 90-х років XX ст. стало запровадження неоліберальної

⁴¹⁴ Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Україна і Росія в історичній ретроспективі. – В 3 т. – Т. 3: Новітній український державотворчий процес. – К.: Наук. думка, 2004. – С. 79.

форми держави, що негативно ставиться до будь-яких форм соціальної солідарності, здатних обмежити інтереси приватних власників. Головним завданням такої держави стало забезпечення сприятливого «ділового клімату» та покращення умов накопичення капіталу будь-якою соціальною ціною.⁴¹⁵ Одним із результатів такого стану речей стало скорочення населення України. Не оминула ця доля і Донбас. У 1994 р. було зафіксоване скорочення кількості жителів у Донецьку та Маріуполі. 1995 р. з групи великих міст вибув Луганськ, де кількість жителів зменшилася до 493 тис. осіб.⁴¹⁶

Слід також відзначити негативний вплив на населення Донбасу погіршення екології в регіоні. Висока концентрація промислового виробництва, транспортної інфраструктури, у поєднанні з високою щільністю населення, створили надзвичайно високе техногенне та антропогенне навантаження на біосферу – найвище в Україні та Європі. Підприємства регіону викидають близько третини сумарного обсягу забруднюючих речовин по республіці. Донбас відноситься до регіонів із найбільш критичною екологічною обстановкою по Україні. Найгострішими проблемами регіону є: забруднення атмосферного повітря, водного басейну і ґрунтів. У структурі шкідливих викидів переважає оксид вуглецю, на частку якого припадає майже 28,8 % всіх викидів, сірчистий ангідрид (діоксид сірки) – 21,3 %, пил – 15 % і легкі органічні сполуки – 13 %. Наднормативні викиди промислових підприємств і автотранспортних засобів завдають значної шкоди атмосфері великих індустріальних міст, таких як, Маріуполь, де обсяг викидів забруднюючих речовин в 1999 році склав 324,5 тис. т та Донецьк – де обсяг викидів досяг 208,5 тис. т.

Варто підкреслити, що Програма реструктуризації вугільної промисловості і, у зв'язку з нею, закриття шахт у Луганській і Донецькій областях стали джерелом непередбачених екологічних проблем, які за своєю значимістю вийшли на один рівень з

⁴¹⁵ Малюк А. Українське суспільство в контексті глобальних неоліберальних реформ / А. Малюк // Українське суспільство. Двадцять років незалежності: соціологічний моніторинг. – У 2 т. – Т. 1: Аналітичні матеріали. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 309.

⁴¹⁶ Прибиткова І. Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції / І. Прибиткова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності соціологічний моніторинг. – У 2 т. – Т. 1: Аналітичні матеріали. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 107-108.

соціально-економічними питаннями регіону. Ліквідація шахт здійснювалася без наявності обґрунтованих інженерно-технічних та соціальних проектів, що створило складну соціальну ситуацію. Фінансово не забезпечувався виробничо-технологічний цикл закриттям або консервації вугледобувних виробництв, будівництво нових підприємств і створення нових робочих місць для влаштування звільнених працівників шахт, здійснення професійної та соціальної переорієнтації шахтарів і членів їх сімей.

Судячи з матеріалів «Річного звіту Держуправління екологічної безпеки в Луганській області за 1999 рік про стан навколишнього природного середовища» жодна з шахт, що закривалися, не була готова до фізичного закриття відповідно до вимог «Порядку ліквідації збиткових вугледобувних та вуглепереробних підприємств Мінвуглепрому», затвердженого Постановою Кабміну України від 29 червня 1999 р. У результаті сукупної дії негативних факторів при закритті шахт поступово проявлялося стійке зростання кількості територій з активним розвитком процесів підтоплення житлово-комунальних та промислових об'єктів, сільгоспугідь, комунікаційних об'єктів, транспортних магістралей. Закриття шахт призвело до вимирання шахтарських селищ і містечок. Особливо в складному становищі опинилися жителі малих та середніх шахтарських міст з моногалузевою структурою промисловості.

Після 2000 р. чисельність населення великих і дуже великих міст Донбасу продовжувала зменшуватись. З переліку великих міст вибув Маріуполь, кількість жителів в якому становила на 1 січня 2010 р. 469 тис. осіб. Донецьк втратив статус міста з мільйонним населенням. На 1 січня 2010 р. кількість його мешканців сягнула лише 968 тис.⁴¹⁷

Проте українське керівництво держави вживало певні заходи для покращення становища жителів Донбасу. У грудні 2002 р. відзначалося певне зростання обсягів заробітної плати на території регіону у порівнянні із деякими іншими областями України. Так, в розрахунку на одного штатного працівника у Донецькій області

⁴¹⁷ Прибиткова І. Зміни в поселенській структурі населення України та тенденції міграції / І. Прибиткова // Українське суспільство. Двадцять років незалежності: соціологічний моніторинг. – У 2 т. – Т. 1: Аналітичні матеріали. – К.: Ін-т соціології НАН України, 2011. – С. 108.

було нараховано 506,42 грн., а в Луганській – 446,4 грн. У той же час цей показник по Київській області становив 444,76 грн., по Вінницькій – 318,76 грн., а по Тернопільській – 288,86 грн. Водночас на території Донбасу показники заборгованості по виплаті заробітної плати залишалися найбільшими в країні. Структура боргу у Донецькій області складала 28,8 %, а у Луганській – 13,6 %. Для порівняння – у Київській області – 4,0 %, у Вінницькій – 3,3 %, у Тернопільській – 1,3 %.⁴¹⁸ Внаслідок цього у 2003 р. 63-73 % жителів Луганської області ідентифікували себе як бідних. Цей показник у Донецькій області дорівнював 55-62 %. Низький рівень задоволення основних соціальних потреб через низький рівень життя населення обумовив відповідні оцінки соціального становища та значну кількість людей, які відносять себе до бідних, у тому числі працюючих.⁴¹⁹

Важливо відзначити, що історичний розвиток привів мешканців Донбасу до розуміння своєї окремішності. Свобода трактується 75 % опитаних у 2007 р. луганців як можливість бути самому собі господарем. Прихильність до ліберальної ідеї особистої свободи за умови прийняття на себе персональної відповідальності висловили лише 18 % опитаних.⁴²⁰

Соціологічні опитування, проведені Центром вивчення суспільних процесів і проблем гуманізму і соціологічної лабораторії кафедри філософії і соціології Луганського державного педагогічного університету імені Тараса Шевченка у 1992 і 1998 роках визначили перевагу самоідентифікації жителів Донбасу як особливої спільності людей, що має свої джерела як в Україні, так і в Росії. Дослідження, проведене у 2001 р., показало зменшення кількості тих, хто вважав жителів Донбасу особливими особами, що мають корені як в Україні, так і в Росії, за рахунок збільшення кількості тих, хто вважав мешканців Донбасу переважно росіянами або нащадками інших народів, що обрусіли. Більшість респондентів протягом 1990-х років наголошували на збереженні культурної

⁴¹⁸ Україна – 2002. Підсумки року: інформац.-аналіт. доповідь. – К.: Ін-т політики, 2002. – С. 67-68.

⁴¹⁹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – К.: Знання України, 2005. – С. 144.

⁴²⁰ Проскуріна О. Політико-культурний вимір Донбаського регіону / О.Проскуріна // Політичний менеджмент. – 2007. – № 1. – С. 133.

специфіки Донбасу у майбутньому. Причому констатація наявності суперечностей між Сходом і Заходом України у більшості жителів Донбасу викликає прагнення досягти компромісу. Єдність населення стосовно оцінки наявності суперечностей між Сходом і Заходом України й у прагненні досягти міжрегіонального компромісу забезпечила підстави стверджувати, що суперечності між Донбасом і Галичиною створюють особливу комунікативну напруженість у внутрішньому просторі України, сприятливу для діалогічних відносин. Можна припустити, що у жителів Донбасу регіональна ідентичність не суперечить ідентичності українських громадян.⁴²¹

Попри показну «турботу» російського керівництва долею російського населення поза межами Російської Федерації весь комплекс економічних та соціальних проблем населення Донбасу довелося вирішувати українському керівництву. І частина з них (наприклад, часткове покращення інфраструктури міст, певне поліпшення транспортних шляхів сполучення) на початку XXI ст. поступово вирішується. Донбас перетворився на важливий центр ділової активності України.

Проте нарощуванню успіхів у цій справі заважає втягування Донбасу у сферу геополітичних інтересів ряду провідних країн світу, що відбивається, наприклад, на квотуванні обсягів виготовленої у регіоні промислової продукції, що може бути продана за межами України, а також імперські прагнення керівництва Російської Федерації, яке використовує ціни на енергоносії та різноманітні «торговельні війни» як один із засобів здійснення зовнішньої політики. Зростання ціни на російський газ змусило український уряд розглядати Донбас як джерело енергоносіїв, здатних забезпечити енергетичну незалежність України. З цією метою для розвитку шахтарських поселень і збільшення обсягів видобутку вугілля поступово збільшуються обсяги капіталовкладень.

Державна казначейська служба України відзначила, що у 2010 р. частка Донецької області у ВВП України становила 12 %, а загальна сума отриманих цим регіоном субсидій, поточних та капітальних трансфертів становила у 2010 році – 21 %, а у 2011 році – 27 % від загальнодержавної суми. Аналогічна ситуація в Луганській області –

⁴²¹ Кононов І. Донбас: етнічні характеристики регіону / І. Кононов // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 89-94.

при частці у ВВП України в розмірі 4 %, видатки по області становили 8 % у 2010 р. та 11 % – у 2011 р. При цьому, наприклад, у Дніпропетровській області ситуація протилежна: при частці регіону у загальнодержавному ВВП в 11 %, область одержала лише 2 % зазначених субсидій і трансфертів у 2010 році, й 3,8 % – у 2011 році.⁴²²

За січень-липень 2012 р. індекс промислової продукції Донецької області у порівнянні із аналогічним періодом 2011 р. склав 96,8 %. Серед основних видів промислової діяльності обсяг виготовленої з початку року продукції збільшився у порівнянні із січнем-серпнем 2011 р. у вугільній промисловості – на 11,8 %, у хімічній і нафтохімічній промисловості – на 8 %, у виробництві та розподілі електроенергії – на 2,6 %. У той же час зменшився обсяг продукції у машинобудуванні – на 0,1 %, у виробництві харчових продуктів, напоїв і тютюнових виробів – на 0,4 %, у виробництві коксу і продуктів нафтопереробки – на 7,2 %, у виробництві будівельних матеріалів – на 10,3 %, у металургійному виробництві – на 14,5 %.

Згідно даних Головного управління статистики у Донецькій області чисельність наявного населення на 1 серпня 2012 р. склала 4387,7 тис. осіб. Впродовж січня-липня 2012 р. вона зменшилася на 15,5 тис. осіб внаслідок перевищення числа померлих над кількістю новонароджених на 17400 осіб. У той же час міграційний приріст склав 1900 осіб. За січень-липень 2012 р. до Донецької області прибули на постійне місце проживання 9134 особи, що на 1927 осіб (або на 26,7 %) більше, ніж виїхало. Серед мігрантів, які приїхали до області, 67,2 % – це особи, які прибули з інших областей України, 32,8 % – з інших країн. Серед тих, хто вибув, 90,6 % виїхали до інших регіонів України, а 9,4 % емігрували до інших держав.⁴²³

Згідно даних Головного управління статистики в Луганській області У серпні 2012 р. порівняно з попереднім місяцем та серпнем 2011 р. індекс промислового виробництва становив відповідно 98,0 % та 84,9 %. За січень-серпень 2012 р. обсяги продукції порівняно з відповідним періодом попереднього року знизилися на 5,7 %. Спад випуску продукції спостерігався у більшості основних видів про-

⁴²² Найбільш дотаційними регіонами України визнано Київ і Донбас // Режим доступу: <http://citi.cv.ua/news/ekonomika/naybilsh-dotaciynimi-regionami-ukraini-viznano-kiiv-i-donbas-dodatok/>

⁴²³ Соціально-економічне становище Донецької області за січень-липень 2012 року // Режим доступу: http://www.donetskstat.gov.ua/region/ek_r.php?dn=0812

мислової діяльності. У добувній промисловості індекс промислового виробництва порівняно з січнем-серпнем 2011 р. склав 99,4 %, у тому числі на підприємствах з добування паливно-енергетичних корисних копалин – 99,3 %, з добування корисних копалин, крім паливно-енергетичних – 126,2 %. У переробній промисловості у січні-серпні 2012 р. проти січня-серпня 2011 р. індекс промислового виробництва склав 90,5 %. У той же час в машинобудуванні обсяги промислової продукції у січні-серпні 2012 р. збільшилися на 6,7 %. За січень-серпень 2012 р. підприємствами області виконано будівельних робіт на суму 912,4 млн. грн., що на 7,0 % менше порівняно з січнем-серпнем попереднього року. Скоротились обсяги будівельних робіт, виконані підприємствами з підготовки будівельних ділянок, на 21,1 %, з будівництва будівель та споруд – на 6,9 %, установлення інженерного устаткування будівель та споруд – на 4,0 %. Разом з тим обсяги будівельних робіт, виконані підприємствами з завершення будівництва, зросли в 1,7 рази.

На 1 серпня 2012 р. на Луганщині проживало 2263,7 тис. осіб. Упродовж січня-липня 2012 р. чисельність населення області зменшилася на 9000 осіб. Зменшення чисельності населення області відбулося за рахунок природного скорочення – 9281 особа, водночас зафіксовано міграційний приріст населення – 281 особа. Природне скорочення населення у січні-липні 2012 р. зафіксовано в усіх регіонах області. Порівняно з січнем-липнем 2011 р. воно зменшилося на 1348 осіб (на 12,7 %). Інтенсивність природного скорочення в розрахунку на 1000 наявного населення зменшилась (з 8,0 % до 7,0 %).⁴²⁴ Таким чином, чисельність населення регіону останніми роками продовжувала скорочуватись. Звертає на себе увагу незначний міграційний приріст населення.

Вугільна галузь України відноситься до стратегічної галузі, одночасно являє собою трудомістке капіталоемне та енергоємне виробництво, вимагає, постійної уваги державних та регіональних органів влади для забезпечення стабільності та розвитку. Для збереження вугільної промисловості необхідно здійснення комплексних заходів: залучення стратегічних інвесторів, державна фінансова підтримка, вдосконалення системи та структури управління. Державна

⁴²⁴ Соціально-економічне становище Луганської області за січень-липень 2012 року // Режим доступу: <http://www.lugastat.lg.ua/spol.php>

регіональна політика повинна враховувати особливості поселенської структури окремих регіонів. Регіональні кошти мають розподілятися пропорційно чисельності та структурі наявного населення.

Загалом протягом 50-х років XX ст. чисельність населення Донбасу швидко зростала за рахунок зовнішніх міграцій. Прискореними темпами відбувався процес урбанізації. Починаючи з 60-х років XX ст. і до розпаду СРСР чисельність населення регіону збільшувалася вже дещо повільніше, і в основному за рахунок природного приросту. Водночас за темпами урбанізації Донбас міцно закріпився на одному з перших місць в Україні.

Культивация радянським урядом міфічної « нової історичної спільності – радянського народу » супроводжувалася посиленням процесу русифікації. Одним із наслідків цього стало масове використання російської мови як засобу спілкування.

На початку XXI ст. чисельність населення Донбасу поступово скорочувалася. Це призвело до втрати частиною міст регіону свого статусу, який визначається залежно від кількості жителів. Серед таких міст можна виділити Донецьк та Маріуполь.

Зосередження великої кількості працівників на території Донбасу тривалий час здійснювалося задля збільшення економічної могутності регіону. Однак поступове вичерпання відносно доступних покладів вугілля зробило процес його видобутку все більш і більш затратним. Збільшення глибини видобутку цього виду палива вимагає значних капіталовкладень. Цього також вимагає модернізація металургійної промисловості. Збільшення обсягів фінансування дозволило б успішно розвивати інфраструктуру поселень Донбасу.

ВИСНОВКИ

Дослідження підтвердило тезу, що регіональна специфіка Донбасу визначилася у процесі формування етнічної та поселенської структури населення краю.

Впродовж кількох сторіч на рубежі нашої ери регіон був ареною протистояння кочових племен. На цій території були створені і припинили своє існування ряд державних об'єднань, серед яких можна виділити держави хозарів, скіфів, сарматів. Певною мірою здійснювала просування на цю територію і Русь, що боролася із племенами печенігів, а пізніше половців та монголотатар. Варто зауважити, що розпад Русі не призвів до повного знелюднення краю, хоча фактично до кінця XV ст. територія сучасного Донбасу знаходилася під контролем кочовиків, а постійні поселення засновувалися досить важко, що призвело до закріплення за регіоном назви Дике Поле.

У ході протистояння із кочовиками та внаслідок прагнення уникнути закріпачення на історичну арену наприкінці XV ст. – на початку XVI ст. вийшли різного роду козацькі об'єднання, діяльність яких сприяла поступовому формуванню уявлення про степ як козацький край, проживання на території якого пов'язане із постійною небезпекою. Козацькі поселення спочатку були сезонними, а пізніше перетворилися на добре укріплені містечка, поблизу яких селилися хлібороби, скотарі. Приваблювали жителів також різноманітні промисли. Велике значення для освоєння земель сучасного Донбасу мало виварювання солі. Цей продукт приносив великі прибутки, що стало умовою заснування поселень, жителі яких орієнтувалися на видобуток і збут солі.

Поштовхом для збільшення кількості переселенців стали події в Україні – Гетьманщині середини XVI ст. Процеси всередині українського соціуму, пов'язані із визвольною війною під проводом Б.Хмельницького та Руїною, зумовили формування Слобідської України і поступове просування переселенців на територію Дикого поля. Здійснення колонізації відбувалося на фоні політичного впливу Московської держави (а пізніше – Російської імперії). Козацькі об'єднання, що брали активну участь у її здійсненні, відіграли колосальну роль в історії як України, так і Росії, забезпечуючи

захист південних кордонів Московської держави від нападів кочовиків. Це призвело до появи нових геополітичних перспектив для Росії у басейні Чорного моря, реалізація яких вимагала відповідної промислової бази на Півдні.

У ході колонізації відбулося утворення широкої зони українсько-російського етнічного порубіжжя, де на побутовому рівні розгорталися широкомасштабні обмінні процеси. В колах українських можновладців завдяки цьому відбулося переорієнтування, адже козацька старшина здобула перспективу набувати права російського дворянства. Але, можливо, саме визнання ролі народної української колонізації, що її заохочував московський уряд, у освоєнні Дикого Поля забезпечило певні привілеї вихідцям з України, головним з яких було право на вільну заїмку необроблених земель, якого спочатку не мали так звані великороси. Саме народна колонізація за переважної участі українського населення підготувала ґрунт для розширення меж так званої урядової колонізації, що здійснювалася за підтримки Російської імперії.

Здійснення вільної заїмки спочатку розглядалося переселенцями як результат власних зусиль, пов'язаних із важкою фізичною працею та ризиком для життя в умовах постійної загрози нападу з боку кочовиків. А пізніше отримання земельних ділянок на території колишнього Дикого поля вже пов'язувалося із результатами зусиль Російської імперії у справі колонізації, в ході якої активно здійснювалося заселення нових земель не лише українцями та росіянами, а й німцями та греками. Причому німецькі поселення відрізнялися високим рівнем агротехніки, а греки, активно включившись у торгівлю, змогли перебрати на себе значну частину торговельних операцій, особливо у сфері морської торгівлі.

Російська імперія використала зусилля козацьких об'єднань у справі колонізації Дикого поля і за сприяння козаків змогла приєднати територію сучасного Донбасу. А коли це відбулося, вона підтримала донських козаків, що призвело до загострення стосунків між запорозькими і донськими козаками. Після успішного завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр., коли допомога українського козацтва вже не відігравала вирішальної ролі у просуванні Російської імперії у південному напрямку, російський уряд вжив рішучих заходів для його ліквідації. Але підтримка донського козацтва з боку російських урядовців зберігалася аж до

початку XX ст., причому нерідко козацькі загони використовувалися для придушення чи попередження антиурядових виступів робітників Донбасу.

З середини XIX ст. Донбас формувався переважно як індустріальний, а не лише як аграрний регіон. Своєю назвою він завдячував відкриттю покладів вугілля. Формування нової територіальної одиниці, пов'язане із відкриттям цього важливого природного ресурсу, визначало її особливе місце у просторовому поділі праці. Необхідність налагодження його промислового видобутку передбачала забезпечення роботою великої кількості працездатного населення. Вузька спеціалізація Донбаського регіону обумовлювала специфіку поселенської структури. Донбас протягом тривалого часу залишався центром тяжіння для працездатного населення, що в умовах прискореної індустріалізації краю сприяло форсованій урбанізації. Робітничі та шахтарські поселення утворювалися як засіб забезпечення роботи промислових підприємств. Але важкі умови праці призводили до того, що більшість працівників наприкінці XIX – до середини XX ст. розглядали шахтарську працю як тимчасову. Наслідком виснажливої праці стала велика плінність кадрів. В цих умовах культурно-побутове обслуговування тривалий час знаходилося на вкрай низькому рівні.

Перший період різкого зростання чисельності населення Донбасу припадає на кінець XIX ст. Якщо до скасування кріпосництва російське населення за допомогою державного примусу та порядків, що панували у селянських общинах, утримувалося від переселення на південні землі, а українці демонстрували неабияку мобільність, то після відміни кріпосного права виник соціально-економічний механізм, який витісняв російських селян з місць їхнього традиційного проживання. На території сучасного Донбасу у пореформений період залишалися відносно низькими ціни на землю і існувала постійно зростаюча потреба на робочу силу з високим рівнем оплати праці. Тому у другій половині XIX ст. кількість населення збільшувалася тут набагато швидше, ніж у інших регіонах Російської імперії.

Підприємці та промисловці, які займалися організацією та налагодженням промислового вуглевидобутку, були зацікавлені у зменшенні плінності кадрів. Частково це могло бути досягнуто за рахунок збільшення відстані переселення робітників для роботи на

шахтах, що зумовлювало залучення працівників у першу чергу із віддалених російських губерній. Така практика сприяла поступовому зростанню чисельності російського населення в Донбасі за рахунок скорочення питомої ваги українців аж до початку ХХ ст.

Водночас зросійщенню представників різних етнічних груп, що прибували для роботи в Донбас сприяла загальна політика русифікації, що здійснювалася на теренах Російської імперії. У регіоні було утворено своєрідний осередок (чи ядро) русифікації, специфіка проживання та організації виробництва на території якого сприяла зміцненню цього процесу. Найбільший рівень русифікації спостерігався у містах. Водночас сільське населення залишалося переважно українським. Вже на рубежі ХХ ст. склалися основні пропорції етнічної структури Донбасу, що полягали у абсолютному переважанні українців і росіян.

Однією з особливостей Донбасу, яка може розглядатися у якості ознаки регіональної ідентичності, стало толерантне ставлення українців і росіян один до одного за умови тісного переплетення економічних інтересів і появи великої кількості так званих «перевертнів» чи «суржиків». Їх спільна історія починалася саме з Донбасу і, пустивши тут корені, стала маркером належності до «своїх». Можливо тому участь жителів Донбасу у політичних подіях визначалася у багатьох випадках не стільки певними інтересами, скільки символами та ідентичностями.

Однак не варто скидати з рахунку й випадки протистояння між українцями і росіянами Донбасу, що зумовлювалися в основному взаємними проявами неповаги до етнокультурних цінностей. Міжетнічні конфлікти спостерігалися не лише у стосунках між росіянами та українцями, а й були поширені між слов'янським та єврейським населенням краю, а також, певною мірою, у спілкуванні із німцями, які проживали на землях регіону. Причому антисемітські та антинімецькі настрої роздмухувалися за підтримки уряду Російської імперії. Освоєння німецькими колоністами земель краю призвело до створення потужних багатогалузевих сільськогосподарських підприємств. Особисті інтереси російських поміщиків, які прагнули до зменшення впливу німецьких підприємців, ставали однією з причин роздування антинімецької істерії у пресі.

Водночас поліетнічність середовища, сформованого в умовах поширення міграції, примушувала представників різних етнічних

груп шукати шляхи порозуміння з метою здійснення спільної економічної діяльності. В ході цього процесу виявилася певна спеціалізація окремих етнічних груп. Євреї зосередили у своїх руках значні обсяги торговельних операцій у містах, українські та німецькі господарства до початку XX ст. домінували у сільській місцевості, а греки змогли закріпитися у сфері морських торговельних операцій, володіючи лівовою часткою торговельних суден. Дещо пізніше вагому долю у здійсненні торговельних операцій вдалося вибороти також і татарам. Значна кількість росіян була задіяна у промисловому виробництві та виконувала адміністративні функції. Але загальне керівництво переважною більшістю підприємств Донбасу здійснювали англійські, німецькі та голландські підприємці, які залишалися власниками багатьох шахт та металургійних підприємств. Особливо у цій справі можна виділити зусилля Дж.Юза та М.Ф.фон Дітмара, які доклали немало зусиль для організації вуглевидобутку в Донбасі. Власники засобів виробництва, як правило, не задавали собі клопоту благоустроєм шахтарських поселень, віддаючи перевагу утриманню робітників завдяки підвищеному розміру заробітної плати. Тому сфера культурно-побутового обслуговування у багатьох поселеннях залишалася на примітивному рівні або була відсутньою взагалі.

У процесі економічного освоєння Донбасу для його поліетнічного населення символи та ідентичності поступово ставали вище певних інтересів, що, серед іншого, формувало одну із основ поширення регіоналізму. В межах цього регіону поступово постала модель регіональної ідентичності, що має яскраво виражену світоглядну складову. Піднесення регіональної ідентичності в Донбасі відбувалося по мірі поширення патерналістських традицій у соціальному житті краю, що великою мірою зумовлювалося особливістю поселенської структури, яка формувалася для забезпечення збройного захисту від нападів кочовиків, а пізніше – безперервної роботи певних підприємств, що належали приватним особам чи державі.

Особливості формування поселенської структури краю тривалий час сприяли формуванню відособленого ставлення переселенців до місць виходу, що призводило до трактування ними «свободи» та «волі» як незалежності від Гетьманщини та Московської держави (а пізніше – Російської імперії). Саме трактування

«свободи» більшістю жителів краю створювало проблеми для панування в Донбасі як для Москви, так і для Києва. Причому це твердження справедливе не лише стосовно українців чи росіян, які переселилися в Донбас, а й щодо німців та греків, які ототожнювали свою Батьківщину саме із новими землями і з покоління до покоління все більше пов'язували свою долю саме із проживанням на землях Донбасу.

Землі Донбасу ставали місцем, де людина могла розраховувати на порятунок від переслідувань (в тому числі й з боку державних правоохоронних органів) та на можливість почати життя заново. Це також сприяло зосередженню у регіоні багатьох осіб, які мали негаразди із законом. Водночас робота на шахтах нерідко використовувалася в Російській імперії як один із засобів покарання злочинців.

З метою освоєння природних багатств на території Донбасу було створено сотні промислових підприємств, наслідком чого стало високе техногенне перевантаження. Поступово регіон став небезпечним для проживання. З іншого боку, Донбас приваблював громадян порівняно високими заробітками, а також кращим забезпеченням населення продовольчими товарами.

Тут поширилися патрон-клієнтистські форми соціальної взаємодії, побудовані на нерівноправних відносинах і підданській залежності за умов концентрації ресурсів в руках вузької верстви правлячої еліти.

У XIX ст. Донбас почав асоціюватися передусім із шахтарським краєм. Протистояння різних соціальних та етнічних об'єднань в процесі експлуатації природних ресурсів цих земель в умовах досить високого рівня міграцій сприяло формуванню на рубежі XX ст. своєрідного «робітничого братства», представники якого сприймали як «своїх» у першу чергу гірників.

Зміни у поселенській та етнічній структурі населення Донбасу відбулися в ході Першої світової та громадянської воєн. В ході бойових дій відбулося скорочення населення за рахунок мобілізації. Водночас до регіону прибували нові працівники для забезпечення зростання темпів видобутку вугілля. Під час Першої світової війни мало місце зменшення числа німців на території краю внаслідок відповідних заходів російського уряду, що негативно відбилося на розвитку німецьких поселень.

Встановлення радянської влади на території Донбасу суттєво вплинуло на розвиток поселенської та етнічної структури населення регіону. Економічні перетворення 30-х – 50-х років ХХ ст. сприяли перетворенню Донбасу на потужний центр видобутку вугілля та металургії всесоюзного масштабу.

Водночас в умовах суцільної колективізації було практично ліквідовано найбільш заможні верстви сільського населення, звичаї та культура ведення землеробства яких складалася впродовж багатьох століть. Варто наголосити, що примусова колективізації багато в чому перекреслила загальний економічний ефект побудови великої кількості промислових підприємств. Колективізація спричинила різке скорочення обсягів сільськогосподарської продукції. Цей факт та злочинні дії радянського уряду, спрямовані на придушення опору селянства колективізації, спричинили голодомор 1932–1933 рр., від якого найбільше постраждало населення України. У деяких селах Донбасу кількість жителів скоротилася на 20 %. Водночас новобудови Донбасу виявилися привабливими для працівників завдяки відносно стабільним заробіткам на підприємствах регіону та кращому забезпеченні продуктами харчування.

Голодомор яскраво виявив спрямованість радянської національної політики, що слугувала зміцненню центральної влади в державі за ігнорування багатьох потреб і інтересів окремих етнічних груп. Показово, що спустошені голодомором українські села заселялися переважно росіянами в умовах, коли на території СРСР проживало багато українців. Русифікація поступово стала основою радянської національної політики.

Експерименти, пов'язані із утворенням національних районів у 20-х – 30-х роках ХХ ст., продемонстрували той факт, що не виважені загравання із національними меншинами сприяють лише загостренню міжетнічних конфліктів.

Поруч із цим протягом 30-х років ХХ ст. мало місце збільшення числа українців у складі населення Донбасу, пов'язане із орієнтацією радянського уряду на здійснення індустріалізації силами місцевих працівників. Підготовка до світової війни призвела до примусового закріплення працівників за промисловими підприємствами без права залишати роботу, а також до збільшення тривалості робочого дня та перехід на семиденний робочий тиждень.

Під час Другої світової війни демографічний рух населення Донбасу обумовлювався здійсненням масштабних мобілізацій, проведенням евакуації та прагненням населення вижити у складних умовах окупаційного режиму. Загалом руйнування міст і краший рівень забезпечення продовольством у селах призвели до переміщення частини жителів до сільської місцевості. Попри налагодження роботи окремих підприємств окупантам не вдалося відновити масштабний вуглевидобуток та виплавку металу.

Відновлення радянської влади на землях Донбасу супроводжувалося розгортанням масштабних відбудовчих робіт, для проведення яких залучалася величезна кількість робітників. Серед працівників регіону були також військовополонені, інтерновані, розконвойовані особи та місцеві в'язні. Умови праці, проживання і побутового обслуговування залишалися вкрай важкими, що спричиняло високий рівень плинності кадрів. Причому командно-адміністративні засоби боротьби із цим явищем не давали позитивних результатів.

Закріплення населення в регіоні стало можливим в умовах здійснення масштабного житлового будівництва наприкінці 50-х – у першій половині 60-х років XX ст. Відійшло у минуле масове проживання у бараках, землянках, на необладнаних для жита горищах і підвалах будинків. Зросла кількість закладів соціально-побутового обслуговування населення. Спорудження великих обсягів помешкань не вирішило проблеми нестачі житла, але суттєво покращило житлові умови багатьох працівників Донбасу. Можливість отримати підвищену заробітну плату також залишалася стимулом для постійного проживання у регіоні. Водночас зростання чисельності населення відбувалося в основному за рахунок збільшення кількості міських жителів, що викликало перевантаження інфраструктури міст.

Спорудження величезної кількості промислових підприємств на території Донбасу не лише перетворило його на потужний промисловий центр, а й сприяло різкому погіршенню екологічної обстановки.

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років XX ст. окреслилося поступове вичерпання доступних запасів вугілля в Донбасі. Подальший його видобуток із збільшенням глибини копань потребував додаткових коштів, що зменшувало рентабельність вуглевидобутку.

Закриття частини шахт негативно позначилося на долі монофункціональних поселень, які існували для обслуговування лише окремих промислових підприємств. У цей час набула поширення практика обмеження витрат на благоустрій поселень, що виникли поблизу так званих «неперспективних шахт», запаси вугілля в яких мали бути досить швидко вичерпані. Цей факт спричиняв додаткові міграції населення в середині Донбасу, коли у пошуках роботи гірники змушені були міняти місце проживання.

Зменшення рентабельності видобутку мінерального палива поступово тягнуло за собою скорочення обсягів капіталовкладень у розвиток промисловості Донбасу. Однак поруч із вичерпанням запасів вугілля і закриттям шахт активно розвивалася металургійна промисловість краю.

Протягом другої половини ХХ ст. Донбас чи не найбільше зазнав впливу політики русифікації. Російська мова набула значного поширення як засіб спілкування жителів Донбасу. Дітей у змішаних шлюбах за участі росіян, українців, євреїв, білорусів і частково греків досить часто записували росіянами.

Однак як показали події другої половини 80-х – початку 90-х років ХХ ст. наявність великого числа росіян та загальна «російськомовність» населення Донбасу ще не означала його виключно проросійської орієнтації. Шахтарські страйки другої половини 80-х років ХХ ст. виявили незгоду багатьох працівників краю із політикою московського керівництва, а результати референдуму 1991 р. продемонстрували, що більшість населення віддає перевагу відновленню Української держави.

Водночас «російськомовність» Донбасу, попри тлумачення її мовою міжнаціонального спілкування, що було характерне для радянських часів, залишається однією з причин настороженого ставлення жителів західноукраїнських та центрально-українських земель до населення східноукраїнських територій.

Не заперечуючи права вживати у побуті будь-яку мову, варто вказати, що офіційне закріплення двомовності в Україні гарантовано збільшить навантаження на бюджет завдяки необхідності перекладати офіційні документи двома мовами. Крім того, зростатимуть судові витрати у зв'язку із необхідністю забезпечення відповідного перекладу. Тому небажання використовувати державну

мову в офіційному діловому спілкуванні спричинить додаткові витрати. А відверте небажання спілкуватися державною мовою в силу неналежності до українців може розглядатися як один із результатів національної політики, що проводилася в Росії та СРСР.

Донбас в сучасних умовах, як українсько-російське прикордоння, перетворився фактично на один із варіантів експансії країни-лідера, якою виступає Російська Федерація. У даному випадку ця країна активно розігрує карту «донецької ідентичності» з метою вирішення деяких своїх політичних, економічних та соціальних проблем за рахунок розширення сфер впливу на українських територіях. «Мовне питання», пов'язане із розширенням вживання російської мови та нав'язування уявлень про «споконвічно російський Донбас» також стає одним із засобів дестабілізації обстановки на теренах України.

Але у економічному плані, видається, російська сторона більше зацікавлена у контролі над металургійною промисловістю регіону, аніж над видобутком мінерального палива. Адже вугільна промисловість вимагає великих дотацій, і ще у часи існування СРСР виникали сумніви у рентабельності розширення меж видобутку вугілля в Донбасі. Натомість контроль над металургійними підприємствами може слугувати засобом отримання прибутків і розширення сфер впливу на українських територіях. Тому, найбільш вірогідно, російське населення регіону черговий раз виступає заручником інтересів політичних лідерів Російської Федерації, коли за допомогою цін на російський газ зменшується конкурентоздатність українських промислових підприємств і відбувається погіршення рівня життя населення, а за допомогою популістських гасел на кшталт «братерства слов'янських народів», «підтримки російського населення» в Україні та «розширення сфер вживання російської мови» задля протидії українізації Донбасу створюються загрози соціальній стабільності в Українській державі та провокується протистояння між східноукраїнським та західноукраїнським населенням.

Протягом другої половини ХХ ст. на території Донбасу поступово скорочувалася кількість випадків відкритої міжетнічної ворожнечі, відійшли у минуле масові погроми. Водночас певна напруженість у стосунках окремих етнічних спільнот залишилася.

На початку ХХІ ст. в умовах переважання смертності над народжуваністю та відносно невеликих розмірів міграції громадян до Донбасу відбувалося скорочення населення регіону. Внаслідок цього частина населених пунктів втратила свій статус, що визначається кількістю жителів. Так, Донецьк втратив статус міста із населенням більше мільйона осіб.

Загалом впродовж досліджуваного періоду у сприйнятті Донбасу відбулися значні зміни. Тривалий час він уособлював собою Дике поле, проживання на території якого було пов'язане із неабиякою небезпекою. Через деякий час регіон асоціювався перш за все із козацьким краєм, що ставав одним із засобів уникнути закріпачення. Відкриття покладів і налагодження промислового видобутку вугілля спричинило сприйняття Донбасу передусім як шахтарського краю, а здійснення індустріалізації примусило усвідомлювати його як величезний центр видобувної та металургійної промисловості. Сучасний Донбас постає також як потужний центр ділової активності, а, в умовах встановлення Російською Федерацією надмірної ціни на газ, регіон уособлює собою одну із можливостей забезпечення енергетичної незалежності України.

Наукове видання

НІКОЛАЄЦЬ Юрій Олексійович

**ПОСЕЛЕНСЬКА СТРУКТУРА
НАСЕЛЕННЯ ДОНБАСУ
(етнополітичний аспект динаміки)**

Монографія

Підписано до друку 27.12.2012 р. Формат 60х84/16.
Папір офсетний. Друк офсетний
Гарнітура Times. Ум. друк арк. 10,93 Обл.-вид. арк. 9,11
Тираж 300 прим. Зам. № 607

Віддруковано ПП Лисенко М.М.
16600, м. Ніжин Чернігівської області,
вул. Шевченка, 20
Тел.: (04631) 9-09-95; (067) 4412124
E-mail: milanik@land.ru

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.